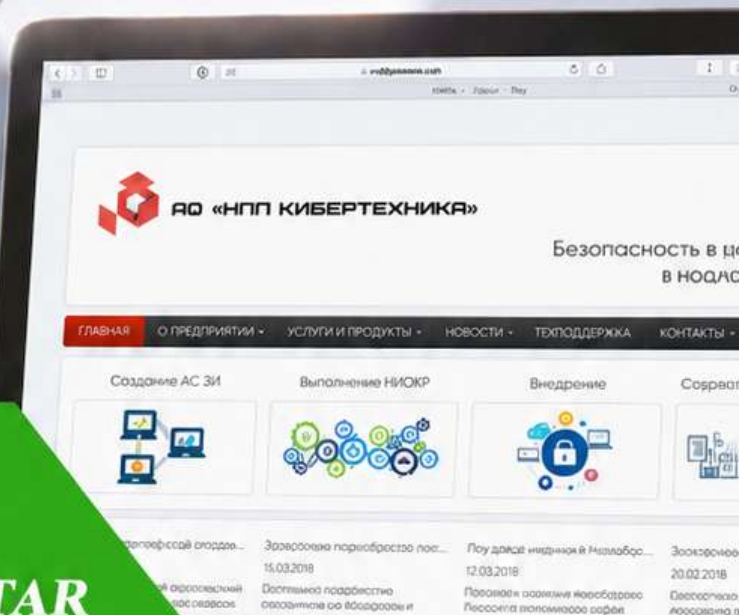

VOLUME-4
ISSUE-7
IYUL-2026

**«YANGI O‘ZBEKISTONDA
TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR» RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYASI**

**Research Science and
Innovation House**

 <https://universalpublishings.com>
editor@universalpublishings.com

ISSN

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER

**«YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR» RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI.**

31.07.2026-yil.

Ushbu to'plamda « **YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR**» ilmiy konferensiyasi 2026-yil 4-soni 7-qismiga qabul qilingan maqolalar nashr etilgan.

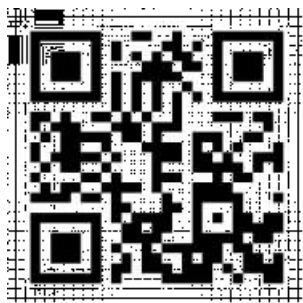
Jurnal tarkibidagi barcha maqolalarga **DOI** unikal raqami biriktirilib, **Zenodo, Open Aire, Google
Scholar** xalqaro ilmiy bazalarida indekslandi.

OAK tomonidan dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etishga tavsiya etilgan jurnallar ro'yxatidagi milliy jurnallarda chiqarilgan maqolalar sifatida rasman tan olinadi.

Asos: O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiyasi komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxati 3-sahifasi. – Toshkent: 2019. – 160 b.

Konferensiya materiallaridan professor-o'qituvchilar, mustaqil izlanuvchilar, doktorantlar, magistrantlar, talabalar, litsey-kollejlar va maktab o'qituvchilari, ilmiy xodimlar hamda barcha ilm-fanga qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Eslatma! Konferensiya materiallari to'plamiga kiritilgan ilmiy maqolalardagi raqamlar, hisobotlar, ma'lumotlar haqqoniyligiga va keltirilgan iqtiboslar to'g'riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

**“RESEARCH SCIENCE AND INNOVATION
HOUSE” MCHJ**

"YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

Volume 4, Issue 7, Iyul 2026

TAHRIRIYAT

Bosh muharrir: Eshqarayev Sadridin Chorievich – Termiz iqtisodiyot va servis universiteti tibbiyot va tabiiy fanlar kafedrası mudiri, kimyo fanlari falsafa doktori, dotsent Termiz, O'zbekiston.

Mas'ul kotib: Boboyorov Sardor Uchqun o'g'li Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali magistranti

Nashrga tayyorlovchi: Eshqorayev Samariddin Sadridin o'g'li Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti magistranti

TAHRIR KENGASHI A'ZOLARI

Texnika fanlari muharriri, Eshqarayev Ulug'bek Chorievich – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası dotsenti, texnika fanlari nomzodi, Denov, O'zbekiston.

Texnika fanlari muharriri Babamuratov Bekzod Ergashevich – Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, falsafa fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Kimyo fanlari muharriri Mirabbos Xojamberdiev Ikromovich- Berlin Technische Universität dotsenti, kimyo fanlari doktori, Berlin, Germaniya

Kimyo fanlari muharriri, Eshqurbonov Furqat Bozorovich – Termiz muhandislik-texnologiya instituti, kimyo fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Iqtisodiyot fanlari muharriri Otamurodov Shavkat Tillayevich – Termiz iqtisodiyot va servis universiteti prorektori, iqtisod fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Ijtimoiy va gumanitar fanlar muharriri, Xudoyberdiyev Xursand Xudoyberdiyevich – Termiz muhandislik-texnologiya instituti, ijtimoiy-gumanitar fanlar doktori, Termiz, O'zbekiston.

Tibbiyot fanlari muharriri Otamurodov Furqat Abduraimovich, Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali direktori, Termiz, O'zbekiston tibbiyot fanlari falsafa doktori, Termiz, O'zbekiston.

Biologiya fanlari muharriri Nurova Zamira Annakulovna Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali. Termiz, O'zbekiston, biologiya fanlari doktori, dots., Termiz, O'zbekiston.

Tibbiyot fanlari muharriri Turabayeva Zarina Kenjabekovna Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali, tibbiyot falsafa fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Sotsiologiya fani muharriri Eryigitova Lobar Qodirovna Termiz muhandislik-texnologiya instituti, falsafa sotsiologiya fanlari doktori, Termiz, O'zbekiston.

Filologiya fanlari muharriri Jo'rayeva Ramziya Abdurahimovna Qo'qon davlat pedagogika instituti. Qo'qon, O'zbekiston filologiya fanlari fanlari doktori (PhD), katta o'qituvchi.

Fizika-matematika-fanlari muharriri Bobamuratov Ulug'bek Erkinovich Termiz muhandislik-texnologiya instituti, falsafa fanlari doktori, fizika-matematika-fanlari, Termiz, O'zbekiston.

"YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

Volume 4, Issue 7, Iyul 2026

Tibbiyot fanlari muharriri Axmedov Kamoliddin Xakimovich Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali 1-son davolash fakulteti dekani, tibbiyot fanlari nomzodi, dotsent

Tibbiyot fanlari muharriri Vohidov Alisher Shavkatovich Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali Umumiy xirurgiya, bolalar xirurgiyasi va bolalar urologiyasi kafedrası mudiri Tibbiyot fanlari doktori, professor

Gumanitar fanlar muharriri Rahmonov Abduqahhor Abdusattorovich Ma'naviy-axloqiy tarbiya va yoshlar bilan ishlash bo'yicha direktor o'rinbosari, falsafa fanlari doktori (PhD)

HUDUDIY TURIZM SALOHIYATINI OSHIRISH: SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

G'afforova Rayhona Bahodir qizi

Termiz davlat universiteti Iqtisodiyot fakulteti

Turizm va Mehmondo'stlik yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatini oshirishda innovatsion yondashuvlarning o'rnini va ahamiyatini tahlil qilinadi. Hududning tarixiy-madaniy merosi, tabiiy resurslari hamda ziyorat, ekologik va etnoturizm imkoniyatlaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalarni joriy etish, zamonaviy marketing strategiyalaridan foydalanish, turizm infratuzilmasini rivojlantirish va mahalliy aholini turizm faoliyatiga keng jalb etish orqali hududning raqobatbardoshligini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari Surxondaryo viloyatida barqaror turizmni rivojlantirish va hududning turistik jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: hududiy turizm, turizm salohiyati, innovatsion yondashuvlar, Surxondaryo viloyati, raqamli turizm, turizm infratuzilmasi, marketing strategiyalari, barqaror turizm, ekoturizm, ziyorat turizmi, madaniy meros.

Turizm iqtisodiyotning jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri bo'lib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, boy tarixiy-madaniy meros, noyob tabiiy resurslar va milliy an'analar ega bo'lgan Surxondaryo viloyati turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. Viloyatda ziyorat, ekologik, madaniy, etnografik hamda gastronomik turizm yo'nalishlarini rivojlantirish imkoniyatlari mavjud. Hududiy turizm salohiyatini to'liq namoyon etishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, raqamli texnologiyalar asosida turistik xizmatlarni takomillashtirish, mobil ilovalar va onlayn bron qilish tizimlarini joriy etish, virtual ekskursiyalarni tashkil etish hamda ijtimoiy tarmoqlar orqali hududning turistik imkoniyatlarini keng targ'ib qilish turistlar oqimini oshirishga xizmat qiladi. Surxondaryo viloyatida joylashgan tarixiy va madaniy obidalar, jumladan, Termiz shahri va uning atrofidagi qadimiy yodgorliklar, Boysun madaniy merosi hamda tabiiy maskanlar mahalliy va xorijiy sayyohlar uchun katta qiziqish uyg'otadi. Ushbu obyektlarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida targ'ib qilish, elektron xaritalar, QR-kodli axborot tizimlari va ko'p tilli ma'lumot platformalarini yaratish hududning turistik jozibadorligini yanada oshiradi. Shuningdek, turizm infratuzilmasini

rivojlantirish, transport va mehmonxona xizmatlari sifatini yaxshilash, mahalliy tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash hamda aholining turizm sohasidagi bilim va ko'nikmalarini oshirish muhim vazifalardan biridir. Mahalliy hunarmandchilik, milliy taomlar va folklor an'alarini turistik mahsulot sifatida shakllantirish hudud iqtisodiyotiga qo'shimcha daromad keltiradi va yangi ish o'rinlarini yaratishga xizmat qiladi. Shunday qilib, innovatsion yondashuvlarni amaliyotga keng tatbiq etish Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatidan samarali foydalanish, uning xalqaro turizm bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish hamda hududda barqaror turizmni rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Xulosa

Hududiy turizmni rivojlantirish mamlakat iqtisodiyotini mustahkamlash, yangi ish o'rinlarini yaratish hamda hududlarning investitsion jozibadorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Surxondaryo viloyati boy tarixiy-madaniy merosi, noyob tabiiy resurslari va milliy an'analari bilan turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hududning turizm imkoniyatlaridan samarali foydalanish uchun innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, raqamli texnologiyalardan foydalanish, zamonaviy marketing strategiyalarini qo'llash, turizm infratuzilmasini takomillashtirish hamda xizmatlar sifatini oshirish zarur. Shu bilan birga, mahalliy aholining turizm sohasidagi faolligini kuchaytirish va yangi turistik mahsulotlarni yaratish hududning raqobatbardoshligini yanada oshiradi. Natijada, innovatsion yondashuvlar asosida Surxondaryo viloyatining turizm salohiyatini rivojlantirish hududning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga, turistlar oqimining ko'payishiga hamda barqaror turizmni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining turizm sohasini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
2. O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi. Turizm sohasiga oid rasmiy statistik va tahliliy ma'lumotlar.
3. Mirzayev M., Aliyeva M., Umarxonov A. Turizm asoslari. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2011.
4. Qudratov G'., Pardayev M. Turizm iqtisodiyoti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2014.
5. O'zbekiston Respublikasining "Turizm to'g'risida"gi Qonuni.
6. UNWTO (United Nations World Tourism Organization). Tourism for Sustainable Development. Madrid.
7. World Economic Forum. Travel and Tourism Development Index Report.

O'ZBEKISTONDA KREDIT MUNOSABATLARINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ISLOHOTLAR

Hayitboyeva Durdona Muhammadqul qizi

Termiz davlat universiteti

Iqtisodiyot va turizm fakulteti

moliya yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda O'zbekistonda kredit sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmuni, asosiy yo'nalishlari, amaliy ahamiyati va mavjud muammolari tahlil qilinadi. Kredit munosabatlari iqtisodiy resurslarni qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasida qaytarish, muddatlilik va to'lovlilik asosida harakatlantiruvchi tizim sifatida yoritiladi. Markaziy bank statistikasi va bank tizimini isloh qilish strategiyasi asosida kredit bozorida miqdoriy o'sish kuzatilayotgani, biroq kredit sifati, muammoli kreditlar, davlat banklari ulushi va resurs bazasi masalalari dolzarb bo'lib qolayotgani asoslanadi.

KALIT SO'ZLAR

Kredit, bank tizimi, kredit portfeli, kredit riski, muammoli kreditlar, mikromoliya, bank islohotlari, moliyaviy inklyuziya.

KIRISH

Kredit sohasi bozor iqtisodiyotida investitsiya, tadbirkorlik va iste'mol faolligini moliyalashtiruvchi asosiy mexanizmlardan biridir. Korxona uchun kredit ishlab chiqarishni kengaytirish, aylanma mablag'ni to'ldirish va yangi texnologiya joriy qilish imkonini beradi. Aholi uchun kredit uy-joy, ta'lim, transport, kichik biznes va boshqa ehtiyojlarni moliyalashtirish vositasi hisoblanadi. Banklar uchun kredit asosiy daromad manbai bo'lsa, iqtisodiyot uchun u vaqtincha bo'sh pul mablag'larini real sektorga yo'naltiruvchi institutdir.

O'zbekistonda so'nggi yillarda kredit sohasini isloh qilish bank tizimini liberallashtirish, davlat ulushini kamaytirish, xususiy banklar rolini oshirish, nobank kredit tashkilotlarini rivojlantirish va raqamli moliyaviy xizmatlarni kengaytirish bilan bog'liq holda amalga oshirilmoqda. PF-5992-son Farmon bilan tasdiqlangan 2020-2025-yillarga mo'ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasida bank sektorida raqobatni kuchaytirish, xususiy kapital ishtirokini kengaytirish hamda nobank kredit tashkilotlarining umumiy kreditlashdagi ulushini oshirish vazifalari belgilangan.

ASOSIY QISM

O'zbekistonda kredit sohasidagi o'zgarishlar 2017-yildan keyingi iqtisodiy liberallashtirish jarayonlari bilan yanada jadallashdi. Valyuta bozorining erkinlashuvi, pul-kredit siyosatida bozor signallarining kuchayishi, bank nazorati talablarining yangilanishi, masofaviy xizmatlar va raqamli to'lovlar infratuzilmasining kengayishi kredit munosabatlarining shakli va mazmuniga ta'sir ko'rsatdi. Prezidentning PF-5992-son Farmoni bilan tasdiqlangan bank tizimini isloh qilish strategiyasida davlat ulushi bo'lmagan banklar aktivlari ulushini oshirish, bank majburiyatlarida xususiy sektor mablag'lari salmog'ini ko'paytirish, davlat ulushi mavjud banklarga strategik xorijiy investorlarni jalb qilish va umumiy kreditlash hajmida nobank kredit tashkilotlari ulushini kengaytirish kabi vazifalar belgilangan. Bu vazifalar kredit bozorini ma'muriy taqsimotdan bozor tamoyillariga yaqinlashtirishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi kredit hajmining o'sishi bilan birga kredit sifati, qarz oluvchilarning to'lov qobiliyati va banklarning risklarni baholash salohiyati masalalari keskinlashayotganida ko'rinadi. Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yil 1-yanvar holatiga tijorat banklarining jami kreditlari 533,1 trln so'mni tashkil etgan, muammoli kreditlar hajmi 21,2 trln so'm bo'lib, ularning jami kreditlardagi ulushi 4,0 foizga teng bo'lgan. 2025-yil 1-noyabr holatiga bank tizimidagi jami kreditlar 592,9 trln so'mga, depozitlar esa 377,6 trln so'mga yetgan. Bu raqamlar kredit bozorining kengayib borayotganini ko'rsatadi, lekin kreditlar depozitlarga nisbatan yuqori sur'atda shakllangani resurs bazasi, likvidlik va foiz siyosati bo'yicha ehtiyotkor yondashuvni talab qiladi.

Kredit munosabatlarining asosiy tarkibiy unsurlari qarz beruvchi, qarz oluvchi, kredit shartnomasi, foiz stavkasi, muddat, ta'minot, kredit maqsadi va risk monitoringidan iborat. Kreditning samaradorligi ushbu unsurlarning muvozanatiga bog'liq. Qarz oluvchining daromadi va pul oqimi real baholanmasa, kredit qaytmaslik xavfi ortadi. Foiz stavkasi mijozning to'lov qobiliyati, garov sifati, bankning resurs narxi va makroiqtisodiy sharoit bilan bog'liq. Shu bois kreditni sun'iy arzonlashtirish qisqa muddatda qulay ko'rinsa ham, uzoq muddatda bank barqarorligi va kredit intizomiga salbiy ta'sir qilishi mumkin.

Markaziy bank ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yil 1-yanvar holatiga tijorat banklarining jami kreditlari 533,1 trln so'mni, depozitlari 308,7 trln so'mni tashkil etgan. Shu sanada muammoli kreditlar hajmi 21,2 trln so'm bo'lib, ularning jami kreditlardagi ulushi 4,0 foizga teng bo'lgan. 2025-yil 1-noyabr holatiga bank tizimidagi jami kreditlar 592,9 trln so'mga, depozitlar esa 377,6 trln so'mga yetgan. Bu o'sish kredit bozorining faollashganini bildiradi, ammo depozit bazasi kreditlarga nisbatan sekinroq shakllangani banklar uchun resurs va likvidlik masalasini dolzarb qiladi.

Kredit sohasidagi islohotlarning muhim amaliy natijasi raqamli kreditlashning kengayishida namoyon bo'lmoqda. Mijoz endi ko'plab banklarda kredit arizasini mobil ilova orqali topshirishi, kredit tarixini avtomatik baholatishi va to'lov jadvalini masofadan kuzatishi mumkin. Bu jarayon bank xizmatlariga kirishni osonlashtiradi, biroq mas'uliyatsiz kreditlash xavfini ham kuchaytiradi. Kredit mahsuloti mijozga qulay bo'lishi bilan birga uning real daromadiga mos bo'lishi shart.

Kredit tizimidagi asosiy muammolar davlat ulushi mavjud banklarning yuqori salmog'i, muammoli kreditlar xavfi, foiz stavkalari bosimi, garov mexanizmlarining murakkabligi, ayrim mijozlarda moliyaviy savodxonlikning pastligi va hududlar bo'yicha kreditlardan foydalanish imkoniyatlarining notekisligida ko'rinadi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun banklar kredit qarorlarini ma'muriy ko'rsatmalar emas, qarz oluvchining pul oqimi, loyiha rentabelligi va kredit tarixi asosida qabul qilishi lozim. Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliya institutlarini rivojlantirish kichik mijozlar uchun moliyaviy inklyuziyani kengaytiradi, lekin bu jarayon prudensial nazorat va iste'molchi huquqlarini himoya qilish bilan uyg'unlashishi kerak.

Rivojlantirish yo'llari aniq institutsional choralarni talab qiladi. Banklarda korporativ boshqaruvni kuchaytirish, xususiy kapital ulushini oshirish, kredit byurolari va skoring tizimlarini takomillashtirish, garovlarni baholash hamda realizatsiya qilish jarayonlarini soddalashtirish zarur. Muammoli kreditlar bo'yicha erta ogohlantirish tizimi joriy etilsa, banklar qarzдор moliyaviy qiyinchilikka tushmasdan oldin restrukturizatsiya choralarni ko'rishi mumkin. Aholi va tadbirkorlar uchun kreditning umumiy qiymati, jarimalar va to'lov jadvali oddiy tilda tushuntirilsa, kredit intizomi kuchayadi.

XULOSA

O'zbekistonda kredit sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar bank tizimini bozor tamoyillariga yaqinlashtirish, raqobatni kuchaytirish va moliyaviy xizmatlarga kirishni kengaytirishga qaratilgan. Kredit portfeli o'sib borayotgani iqtisodiy faollik uchun ijobiy omil, ammo uning sifati va qaytuvchanligi barqarorlikning hal qiluvchi sharti bo'lib qoladi. Kredit munosabatlarini rivojlantirish uchun davlat banklari ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish, xususiy banklar va nobank kredit tashkilotlari faoliyatini kengaytirish, risklarni baholash tizimini kuchaytirish, raqamli kreditlashni mas'uliyatli kreditlash tamoyillari bilan bog'lash hamda aholining moliyaviy savodxonligini oshirish zarur. Shundagina kredit iqtisodiy o'sishni moliyalashtiruvchi, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi va aholi farovonligini oshiruvchi samarali vosita sifatida ishlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son "2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. - <https://lex.uz/docs/-4811025>
2. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 5-noyabrdagi O'RQ-580-son "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. - <https://lex.uz/docs/-4581969>
3. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 11-noyabrdagi O'RQ-582-son "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni. - <https://lex.uz/docs/-4590452>
4. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 20-apreldagi O'RQ-765-son "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. - <https://lex.uz/docs/-5972411>
5. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. 2024-yil uchun yillik hisobot. - Toshkent, 2025. - 194 b. - <https://cbu.uz>
6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tijorat banklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida 2025-yil 1-yanvar holatiga ma'lumot. - Toshkent, 2025. - <https://cbu.uz>
7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Tijorat banklarining muammoli kreditlari to'g'risida 2025-yil 1-yanvar holatiga ma'lumot. - Toshkent, 2025. - <https://cbu.uz>
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank tizimining kredit va depozitlar qoldig'i to'g'risida 2025-yil 1-noyabr holatiga ma'lumot. - Toshkent, 2025. - <https://cbu.uz>
9. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi: darslik. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2017. - 746 b.
10. Omonov A.A., Qoraliyev T.M. Pul va banklar: darslik. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019. - 448 b.

МЕХАНИК САРИҚЛИКНИ ДАВОЛАШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕКШИРУВ УСУЛЛАРИНИНГ РОЛИ

Нурмурзаев З.Н.

Долзарблиги. Механик сариқлик ва ўт йўллари декомпенсацияси бўлган беморларни даволаш осон эмас, чунки бу ҳолат кўпинча оғир аҳволдаги одамларда учрайди. Тадқиқотлар ва кузатувлар шунга олиб келаяптики, холестазнинг ривожланиши, ўт йўлларида босим кўтарилиши ва аҳолия пайдо бўлиши натижасида жигарда жиддий иш фаолияти ва тузилма ўзгаришлари рўй беради. Бундай касалликда жигар вазифаси заифлашгани ва организмда захарли моддалар йиғилгани сабабли оғир ва радикал операция қилиш катта хатар туғдиради. Аниқланган муаммоларга кўра, механик сариқлик фонда ўтказилган операциялар кўп ҳолларда жиддий асоратлар ёки ҳатто ўлим билан тугаши эҳтимолдан йироқ эмас. Шунинг учун бундай беморларга даволашда кўркмасдан ва шошилмай, ҳар бир қадам пухта ўйланиб иш тугилади. Ҳозирги пайтда икки босқичдан иборат миниинвазив усуллар анча кенг қўлланилади. Аввал жигар ичи ёки ташқаридан дренаж қўйиш орқали ўт қайтиши таъминланади, шундан кейин асосий жарроҳлик амаллари ўтказилади. Лекин тажриба кўрсатмоқдаки, операциягача ўт йўлларига дренаж қўйиш баъзан қисман ёрдам беради, аммо унинг ҳамиша операциядан кейинги мураккаб асоратлар ва ўлим ҳолатини камайтиришга кучли таъсири бўлмаслиги мумкин.

Тадқиқотнинг мақсади механик сариқликда жигарга шикаст нафақат ўт тўхтагани учун, балким эндотелий иши бузилиши, интоксикация ва қон айланиш муаммолари натижаларини яхшилашдан иборат.

Тадқиқот материаллари ва усуллари. Асосий гуруҳда бўлган 255 нафар бемор, ҳар бир беморнинг ҳолати, билиар гипертензия даражаси, детоксикация функцияси қай даражада зарарланганлигига қараб амалга оширилди.

ХГМС билан оғриганларни операциягача тайёрлашда асосий мақсад — жигарнинг ишлаш қобилятини барқарор қилиб туриш, эндотелийнинг шикастланишини камайтириш, оксидланиш стрессини тушириш ва операциядан кейин юзага келиши мумкин бўлган асоратларнинг олдини олишдан иборат бўлди. Шу сабабдан асосий гуруҳга кирган беморларга турли хил дорилардан ташкил топган мураккаб даволовчи терапия ёзилди.

Беморларга гепатопротекторларнинг, асосан гепамерцнинг суткада 10-15 мг доза билан венага ўтказилиши йўлга қўйилди. Бу дори жигарда аммиак даражасини пасайтириб, уреа ишлаб чиқаришни рағбатлантиради ва гепатоцитлар энергиясини

оширади. Цефалоспоринлар эса жигар ичида инфекция чиқиш хавфини камайтириш ва холангит профилактикасида муҳим бўлди.

Гистопротекторлар сифатида аскорбин кислотаси, меглюмин-натрий сукцинат (реамберин), токоферол (Е витамини) ва цитофлавин қўшилди. Улар жигарда энергия алмашинини яхшилаш, антиоксидант ҳимояни кучайтириш ва ёғнинг оксидланишини чеклаш орқали гепатоцитларни сақлаб қолишда ёрдам берди.

Умуман олганда, асосий гуруҳдаги беморларда кесишсиз ёки анъанавий жарроҳлик билан бирга албатта узвий тарзда комплекс даволаш ҳам амалга оширилди. Мана шу комплекснинг асосий вазифаси — операциядан кейин жигар ишдан чиқиши, жигар энцефалопатияси ва ўлим ҳолатларини олдини олиш.

Шу тарзда комплекс даволаш натижалари кўрсатдики, механик сарикликнинг оғир В ва С синфли шаклларида профилактика ҳамда даволашни операция олдидан, операция пайтида ва операциядан кейин бирга бошлаш энг тўғри йўл. Бу усул операциядан кейин асоратларни сезиларли камайтиради, беморнинг умумий аҳволини барқарор сақлайди ва шифо топиш муддатини қисқартиради

Хулосалар. Антиоксидант ва антигипоксантик препаратлар қўшилган патогенетик даволаш механик сариклик ва жигар фаолиятининг бузилишида биохимик равишда меъёрга қайтиш, захарланиш даражасини тушириш ва операциядан кейин беморни энгилроқ олиб чиқиш учун катта ёрдам берди. Бу хулосалар қуйидаги реал мисолда ўз исботини топди.

ДИАГНОСТИКИ И ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ ПРИ ВРОЖДЕННОЙ АНОМАЛИИ ПОЧЕК И МОЧЕВЫВОДЯЩИХ ПУТЕЙ

Курбонов Т.А.

Термизский университет экономики и Сервиса , кафедра Терапевтических наук
доцент, канд. мед.наук

Актуальность проблемы. Дистопии почек у детей относятся к малоизученному вопросу детской хирургии. Сообщения об этом пороке ограничиваются обзорами литературы с описанием единичных авторских наблюдений, в которых можно встретить множество противоречий, недостаточно обоснованных положений и рекомендаций. Данный вид патологии почек имеет большую клиническую значимость для детских хирургов и урологов.. Имеющиеся сообщения основаны на единичных наблюдениях разработать рациональную диагностику и лечение дистопии почек у детей.

Цель работы - разработать рациональную диагностику и лечение дистонии почек у детей. Выявить особенности клинической картины дистонии почек у детей в зависимости от ее форм. Изучить морфологическое строение при данном пороке развития в зависимости от различной локализации дистопированной почки. Установить наиболее рациональные способы диагностики дистопии почек у детей

Ключевые слова: дистопия почки, дети, врожденные аномалии, ультразвуковое исследование, компьютерная томография, нефросцинтиграфия.

Материалы и методы: . Впервые на основании изучения больногоклинического материала выявлены особенности клинической картины заболевания в зависимости от расположения дистопированной почки. Изучена практическая ценность методов диагностики и установлена их последовательность для диагностики данной патологии. Впервые описана значимость в диагностике при данной аномалии ультразвукового обследования..

Основным этапом диагностики было рентгенологическое исследование мочевыводящих путей. Начинали обследование с обзорной рентгенограммы брюшной полости, позволяющей обнаружить тень почки и наличие конкрементов. Затем выполнялась экскреторная урография с использованием ампулированных препаратов (верографина, триомбраста, урографина, уротраста и др.). Контрастное вещество вводили

внутривенно из расчета 2,0 мл 60% раствора на 1 кг веса ребенка. В случаях снижения концентрационной способности почки или при необычном ее расположении на фоне костей таза или позвоночника мы прибегаем к инфузионной нефрографии. При этом ребенку внутривенно медленно или капельно вводим контрастное вещество из расчета 4,0 мл 50% раствора на 1 кг веса с равным количеством 5% глюкозы. Инфузионную нефрографию мы часто дополняем томографией. При этом тень на рентгенограмме является проекцией той части органа, которая попадает на томографический срез. Если его уровень выбран правильно, то на томограмме получается четкое изображение полостей почки. Рентгенограммы производили через 7, 15, 30 мин после введения контрастного вещества. При снижении функциональной

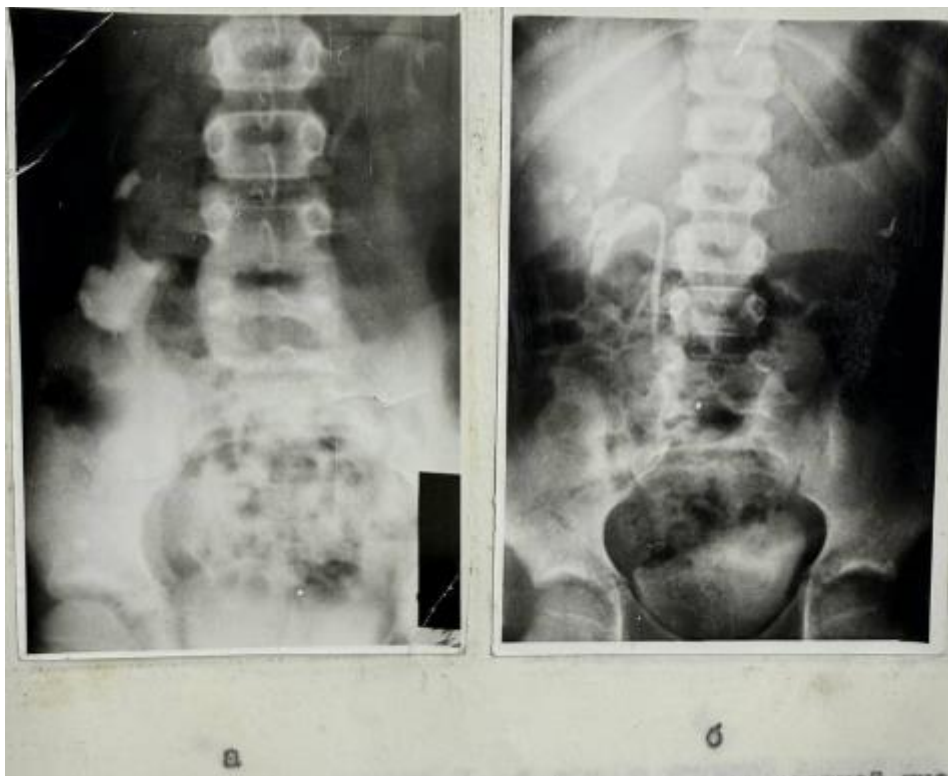

Рис-1 Рентгенография мальчика А. 10 лет с перекрестно- дистопированной единственной левой почки: а.) лоханки левой почки контрастируется в правой поясничной области. б.) ретроградная пиелография слева

способности дистопированной почки производились отсроченные рентгенограммы через 1-2 и даже 4-6 часов. У детей с удовлетворительной концентрационной способностью дистопированной почки на урограммах контрастировалась лоханка, прослеживалась тень короткого мочеточника. Нарушение оттока в пиелоуретеральном сегменте имело характерные признаки: округлые чашечки, расширенная, с четкими контурами лоханка и отсутствие тени мочеточника.

Рис- 2 Ретроградная пиелография девочка Д, 1 год 8 месяцев с тазовой дистопией левой почки

Рентгенологическим признаком поясничной дистопии почки является аномалия поворота. Лоханка при этом обращена кпереди. Почка находится на 1-2 позвонка ниже нормы. Мочеточник отходит кпереди или латерально.

Для подвздошной дистопии почки характерно расположение ее в подвздошной области на уровне крыла подвздошной кости. Лоханка неправильной формы, обращена кпереди, почка ротирована.

Характерным рентгенологическим признаком тазовой дистопии почки является низкое расположение ее в области таза. При внутривенной урографии отмечается контрастирование неправильной формы лоханки в области таза. На 7-15 мин выявляется короткий мочеточник. При отсутствии контрастирования мочеточника прибегаем к отсроченным снимкам. Если дистопированная почка находится в проекции тазовых костей или позвоночника, то для лучшей визуализации прибегнем и ретроградной пиелографии.

При перекрестной дистопии почек, если функция дистопированного органа не нарушена, на урограмме через 7-15 мин отмечается контрастирование почек по одну сторону от позвоночника. При этом дистопированная почка ротирована лоханкой

кпереди, расположена близко к позвоночнику, контуры ее не определяются. Если сращении органов нет, то лоханки контрастируются на значительном расстоянии друг от друга. В подобных случаях мы прибегаем и радиоизотопному сканированию почек. Если эвакуаторная функция дистопированной почки удовлетворительная, то на 15-20 мин прослеживается мочеточник, перекрещивающийся с позвоночником, и открывшийся на своей стороне мочепузырного треугольника. Иногда мочеточник не прослеживается из-за снижения функции почки или в связи с проекцией его на позвоночник или кости таза. В таких случаях используем ретроградную пиелографию с целью получения более четкого изображения лоханки и мочеточника аномальной почки.

Под нашим наблюдением была единственная больная с торакальной дистопией почки. В этом случае при экскреторной урографии в грудной полости контрастировалась лоханка с мочеточником, имеющим большую длину. У больной не было ротации почки и расширения лоханки, мочеточник не был изменен.

Рис- 3

Рентгенография девочка К, 4 лет с грудной дистопией левой почки: левая почка контрастируется в грудной полости слева с длинным мочеточником урография является наиболее эффективным и шадящим методом диагностики при единственной дистопированной почке, с ее помощью мы определяем степень поражения больного органа и отсутствие почки, с другой стороны. На рентгенограмме контрастируется неправильной формы лоханка. При удовлетворительной эвакуаторной способности прослеживается мочеточник, идущий от лоханки единственной дистопированной почки. Диагноз полностью подтверждается при сочетании данного метода с инструментальными методами исследования (цистоскопия, хромоцистоскопия).

Для уточнения размеров и локализации органа экскреторную нефрографию выгодно проводить на фоне пресакрального ретропневмоперитонеума. Для этого под контролем пальца, вставленного в прямую кишку, ребенку пресакрально вводит кислород из

расчета 100 см 3 год жизни. Газ подчеркивает наружный контур почки и помогает выявить нефункционирующие участки.

Для уточнения кровоснабжения дистопированной почки иногда мы прибегаем к аортографии. Техника аортографии: под масочным обезболиванием, в положении на спине на рентгеновском столе после обработки поля в проекции бедренной артерии, после определения пульсации производится ее пункция. Затем вводят полихлорвиниловый катетер. По катетеру сначала вводят 5,0 мл новокаина с целью снятия сосудистого спазма, затем контрастное вещество из расчета 1,5 мл 76% раствора на 1 кг веса больного (не более 20,0 мл). Снимок производится в момент введения контраста. При помощи этого обследования у 10 больных выявлены добавочные аномальные сосуды

С целью функциональной диагностики всем детям проводили пробу Зимницкого, Реберга, биохимическое исследование крови, определение содержания остаточного азота и мочевины в сыворотке крови. Как правило, эти показатели при одностороннем пороке развития и даже при его гидронефрозе оставались в пределах возрастной нормы, что объясняется высокими компенсаторными возможностями детского организма. При дистопии единственной почки и ее гидронефрозе биохимическое последование помогало установить наличие почечной недостаточности и определить её степень. У двух больных с гидронефрозом единственной тазовой почки отмечены нарушения в электролитном составе крови (гипокальциемия, гиперфосфатемия, диспротеинемия), повышение содержания остаточного азота и мочевины сыворотки крови, а также метаболический ацидоз.

Дистопии почек нам приходилось дифференцировать с рядом хирургических заболеваний брюшной полости. Наиболее частой диагностической ошибкой являлось подозрение на острый аппендицит. Часть больных поступала после ошибочно проведенной аппендэктомии по месту жительства. Наибольшее число ошибок отмечено среди детей с подвздошной, перекрестной и тазовой дистопией почек. Основными дифференциально диагностическими признаками являлись приступообразные или периодические боли в животе, наличие пальпируемого опухолевидного образования, дизурические явления, отсутствие общих симптомов воспаления (повышение температуры тела, интоксикация).

Известные трудности представляет дифференциальный диагноз дистопии почек с опухолью или кистой брюшной полости. На основании пальпаторных данных дистопированную почку нередко принимают за кисту брыжейки или аппендикулярный инфильтрат. В таких случаях мы рекомендуем ультразвуковое исследование и проведение внутривенной урографии.

Нам пришлось дифференцировать данное заболевание с острой кишечной непроходимостью. При дистопии почки могут возникнуть явления пареза кишечника вплоть до частичной кишечной непроходимости, связанные с давлением органа на петли кишки. Дизурические явления, отсутствие симптомов раздражения брюшины, невыраженность диспептических явлений и симптомов воспаления могут служить поводом для урологического обследования с целью исключения данного порока развития.

В двух случаях данную патологию нам пришлось дифференцировать с острым холециститом. Дизурические явления, наличие прощупываемой опухоли в брюшной полости или в области поясницы, патологические изменения в анализах мочи говорят в пользу урологического заболевания.

Большинство наблюдаемых нами больных длительно и многократно лечились в детских стационарах по поводу пиелонефрита. Однако урологическое обследование проведено не было, что значительно отсрочило установление диагноза. Изучая течение заболевания, мы отметили ряд особенностей в течении вторичного пиелонефрита, связанных с данной аномалией развития: заболевания (лейкоцитурия) носили рецидивирующий характер, сопровождались приступообразными болями, появлением опухолевидного образования в животе. Для установления диагноза большое значение имеет рентгенологическое обследование почек.

Заключении: Таким образом, особенности клинического течения *дистопии почек зависят от ее локализации, характера* кровоснабжения, отношения дистопированной почки к соседним органам и наличия осложнений, а также вторичных изменениях в почках.

При поясничной дистопии на первое место выходят явления рецидивирующего пиелонефрита с болевым синдромом.

При подвздошной дистопии почек ведущим симптомом является наличие прощупываемой опухоли в животе.

Для тазовой и перекрестной дистопии характерным признаком является наличие болевого синдрома с диспептическими явлениями, особенно в раннем возрасте, связанного с невыгодным положением

дистопированной почки и нередко аномальным ее кровоснабжением.

Наиболее тяжелое течение заболевания отмечено в случаях единственной дистопированной почки с гидронефротической трансформацией.

Клинические данные позволяли лишь заподозрить наличие дистопированной почки. Поставить окончательный диагноз можно только с помощью специального обследования.

Литература

1. Курбанов Т.А «Болаларда буйрак дистопия касаллиги».
2. Осипов И.Б Курбанов Т».АБолаларда буйрак дистопиясининг клиник кечиши».
3. Баиров Г.А, Осипов И.Б, Головки Ю.И, Курбанов Т.А « Болалар буйрак дистопиясида жаррохлик амалиетлари «
4. КурбановТ.А , Осипов И.Б « дистопия касаллигида утказилган жаррохлик амалиетлари натижалари».
5. Campbell-Walsh-Wein Urology.
6. Nelson Textbook of Pediatrics.
7. European Association of Urology (EAU) Guidelines.
8. American Urological Association (AUA) Guidelines.
9. Клинические рекомендации по детской урологии Российской Федерации.

BUGUNGI GLOBALLASHUV DAVRIDA ONLAYN MATNLAR TARJIMASI VA TAHRIRI

Shonazarova Dilnoza

Tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,

Dilnozafsi29@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada bugungi globallashuv sharoitida onlayn matnlar tarjimasi hamda tahririning dolzarb masalalari tahlil qilinadi. Unda bugungi kun globallashuvning tarjimashunoslikka ta'siri hamda zamonaviy tarjima yo'nalishlari, jumladan, lokalizatsiya, transkreativlik, mashina tarjimasidan so'nggi tahrir, moslashtirilgan tarjima va multimodal tarjima kabi tushunchalarga izoh beriladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, onlayn matnlar tarjimasi, lokalizatsiya, transkreativlik, mashina tarjimasidan so'ng tahrirlash, moslashtirilgan tarjima.

Annotation

This article analyzes the global issues of online text translation and editing in the context of globalization. It examines the impact of globalization on translation studies and provides explanations of modern translation approaches, including localization, transcreation, machine translation post-editing, multimodal translation and adaptive translation.

Keywords: globalization, online text translation, localization, transcreation, machine translation post-editing, adaptive translation.

Zamonaviy tarjimashunoslikdagi o'zgarishlar va uning nazariyasini tahlil qilishdan avval, dastlab, globallashuv tushunchasiga to'xtalib o'tish lozim. Globallashuv to'g'risida juda ko'plab ta'riflar berilgan hamda fikrlar bildirilgan. Ushbu tushuncha bugungi kunda eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan, terminlardan biri hisoblanadi desak mubolag'a bo'lmaydi. "Globallashuv – bu butun dunyo bo'ylab iqtisodiy, siyosiy, madaniy, diniy integratsiya va birlashish jarayonidir"¹. Shuningdek, unga "muloqot, transport va axborot texnologiyalari asosida davlatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, o'zaro tayanish"² deb ham ta'rif beriladi. Aynan mana shu jarayon ta'siri ostida xalq tili bilan aytganda "dunyo kichiklashib boryapti" desak mubolag'a bo'lmaydi. Bugungi globallashuv jarayonida davlatlar o'rtasidagi o'zaro savdo, texnologiya, e'tiqod, rivojlanish, turizm darajasining oshishi, siyosiy aloqalar, xalqaro

¹ Glebov G. I., Milaeva O. V. Sovremennie mejdunarodnie otnosheniya. Uchebnoe posobie. – Penza: [Izd. Penz. gos. universiteta](http://izd.penzgosu.ru/), 2010. – 98 s.

² Giddens, A. (2013). The Consequences of Modernity. Polity Press

muloqotlar, madaniyatlararo suhbatlar va shu kabi omillarning qamrovi ham kengayib bormoqda. Globallashuv bu turli jabhalarda, majoziy ma'noda davlatlar o'rtasidagi chegaralarning turli tomonlama kamayishi va kichiklashishi deyish mumkin. Chunki o'zaro muloqot natijasida insonlar fikr almashadi, suhbatlashadi, transport vositalari orqali turli buyumlar, tovarlar yetkazib beriladi, xizmatlar ko'rsatiladi, axborot texnologiyalari ma'lumotning tez va keng tarqalishiga xizmat ko'rsatadi. Hozirgi kunda ushbu jarayon MakGregor, Bielsa, Holton kabi turli soha olimlarining ishlarida ingliz tilida "homogenization" nomi bilan tilga olinmoqda³. Ushbu termin faqatgina tilshunoslikka oid emas, barcha sohalar uchun umumiy termin hisoblanadi va bu borada har xil soha vakillari o'z sohalaridan kelib chiqib shu mavzu ustida tadqiqotlar olib borishgan. Tilshunoslikda esa bu terminga madaniyatlarning birlashib ketishi hamda tillarning, ayniqsa, so'zlashuvchisi kam bo'lgan kichik tillarning yo'q bo'lib ketish xavfi jihatidan nazar solish mumkin.

Globallashuvning tarjimashunoslikka ta'siri. Yuqorida globallashuv natijasida barcha madaniyatlarning bir-biriga yaqinlashuvi, natijada esa bir-biriga o'xshash yagona bir madaniyat paydo bo'lishi mumkin degan izohlar keltirildi. Mana shu jarayonning turli davlatlar, millatlar, ularning qadriyatlari, madaniyati va ilm-faniga ham ko'rsatayotgan ta'siri ham turlicha. Ba'zi jabhalarda globallashuv yaxshigina foyda keltirsa, ba'zi hollarda uning aksincha natija ko'rsatganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Bularning hammasi millatlarning hayot tarzi, madaniyati, rivojlanishi, ovqatlanishidan tortib diniy e'tiqodlari, san'ati, tabiiy resurslari, qadriyatlari va dunyo sahnasidagi obro'siga qarab farq qiladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, globallashuvning ijobiy tomonlari u keltirayotgan salbiy jihatlaridan anchagina ko'proq.

Chunki ko'plab insonlar, ayniqsa, chet elga sayohat qiluvchilar hamda ko'plab umidli soha vakillari ingliz tilini zamon talabidan kelib chiqib qo'shimcha ikkinchi til sifatida o'rganishmoqda.

Texnologiyalar rivoji, bir vaqtning o'zida, tarjimonlarda zamon talablariga mos ravishda turli texnologiyalardan samarali va unumli foydalana olish malakasini ham talab qilishni boshladi. Bugungi kunda zamonaviy gadjetlar hamda texnologiyalar bilan "orasi yaxshi bo'lmagan" tarjimonlar o'z ishining ustalari sifatida tan olinmaydi. Ya'ni, bugungi kunda yuksak tarjima mahorati bilan bir qatorda "texnologik ko'nikma va malakalar" ham tarjimon kompetensiyasining bir qismi sifatida ko'rilmogda.

Muharrir Farrux Jabborbek maqolalaridan birida shu kungacha muharrirlar barcha sifatsiz tarjimalar hamda maqolalar tahririni to'g'rilashda katta rol o'ynagan bo'lsa-da, doimo

³ MacGregor, P. (2013) 'International News Agencies: Global Eyes that Never Blink', in Fowler-Watt, K. and Allan, S. (eds.), *Journalism: New Challenges*. Bournemouth, UK: Bournemouth University, Centre for Journalism & Communication Research, pp.35–63. // Bielsa, Esperança, и Dionysios Kapsaskis, ред. *The Routledge handbook of translation and globalization*. Routledge handbooks in translation and interpreting studies. London ; New York: Routledge, 2020. // Holton, Robert, and Kasim Karaman. "Globalization's Cultural Consequences," n.d. doi:10.1177/0002716200570001011. //

“ko‘rinmas” bo‘lib kelganini, bundan keyin, mana shu sifatsiz ishlar sun‘iy intellekt tomonidan yozilishi yoki tarjima qilinishini ta‘kidlab “Bundan bu yog‘iga tilmochdan ko‘ra muharrirga ehtiyoj ortadi. Ehtimol, tarjimonlar tahrir ko‘nikmalarini rivojlantirishiga to‘g‘ri keladi”⁴ deya fikr bildiradi. Uning fikrlariga ko‘ra, tarmoqda mavjud matn zaxirasiga tayanadigan sun‘iy intellekt ma‘lum bir vaqtdan so‘ngra hamma undan foydalangan holda “yozishni” boshlasa, barcha til ifodalari birxillashib ketishi, ba‘zi til ifodalari o‘zgarishga uchrashi, mana shu jarayonda haqiqiy muharrir davraga kirishini aytadi. Xulosa qiladigan bo‘lsak, bugungi kunda, shuningdek, kelajakda ham tarjimondan ko‘ra “muharrir-tarjimon” yoki “muharrir”larga ehtiyoj ko‘proq bo‘ladi. Muharrirlarga ehtiyoj tug‘ilishi borasida bir fikrni ta‘kidlab o‘tish lozim, oddiy jumlar tahririni sun‘iy intellekt ham amalga oshira oladi. Tarjimada o‘zining ishini yaxshi biladigan va yetarlicha malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lgan malakali tarjimonlar yoki muharrir-tarjimonlarga ehtiyoj bor.

Bugungi kunda zamonaviy tarjimashunoslikda onlayn matnlarni yoritishda bir qator innovatsion yondashuvlar shakllangan bo‘lib, ular tarjima jarayonining lingvistik, madaniy hamda texnologik jihatlarini to‘liq izohlash imkonini yaratadi. Jumladan, lokalizatsiya, transkreatsiya, mashina tarjimasidan so‘ng tahrir hamdamoslashtirilgan tarjima nazariyalari ushbu maqolada onlayn matnlar funksional va kommunikativ xususiyatlarini ochib berish jarayonida nazariy asos sifatida ko‘rib chiqiladi.

Lokalizatsiya. Lokalizatsiya bu tarjimada matnni faqatgina til jihatlariga e‘tibor qaratibgina emas, balki urg‘uni tarjima maqsadiga, ya‘ni tarjima qilinayotgan auditoriyaning madaniy, ijtimoiy va kommunikativ xususiyatlariga urg‘u bergan holda shu jihatlariga moslashtirish hisoblanadi. Umuman olib qaraganda, lokalizatsiyaning ko‘proq media, biznes sohalarida ishlatilayotganini ko‘rishimiz mumkin. Chunki bu usuldan turli mahsulotlar, platformalar, loyihalar tarjimasida ko‘proq foydalanilishini ko‘rish mumkin. Bu borada Jimenez-Crespo ham quyidagicha fikr bildirgan: “Dasturiy interfeyslar, mobil ilovalar va elektron biznes platformalarining hammasi lokalizatsiyadan foyda ko‘rmoqda. Chunki ushbu usul qo‘llanilishi natijasida mahsulot xuddi aynan shu bozor uchun mo‘ljallangandek holga keltiriladi”⁵. O‘zbekiston bozorida ham turli chet el mahsulotlarining qadog‘idagi tarjimalarda, ayniqsa, reklamalar tarjimasida lokalizatsiyaning ta‘sirini sezishimiz mumkin.

Shu paytgacha tarjimada lokalizatsiyaning aynan muqobili bo‘lmasa ham shunga yaqin usullar orqali shu paytgacha tarjima amalga oshirilgan. Bunda, tarjima qilinayotgan matndan kelib chiqqan holda boshqa tildan so‘z olish (borrowing), qo‘shish (addition), umumiyashtirish (generalization), tushirib qoldirish (omission), mahalliyashtirish (domestication), xorijiyashtirish (foreignization) va shu kabi tarjima usullari orqali yetkazib berishga harakat

⁴ Farrux Jabborbek- 2025-yil, 6-son, “Til va adabiyot ta‘limi jurnali” -1-bet. (Jurnal kirish qismida)

⁵ Jiménez-Crespo, Miguel A. *Localization in Translation*. 1-е изд. London: Routledge, 2024. <https://doi.org/10.4324/9781003340904>.

qilingan. Shunchaki, globallashuv, texnika, media va internet rivoji natijasida bu usullar yetarli bo'lmay qoldi va tarjimadan mustaqil bo'lgan, asosan, tarjimani yetkazib berishga hamda *target language* (tarjima tili)ga urg'u qaratadigan yo'nalishga ehtiyoj tug'ila boshladi va natijada lokalizatsiya tushunchasi fanga kiritildi.

Transcreation (Qayta yozish, yaratish). Transkreatsiya bu tarjimada matnni so'zma-so'z emas, balki uning mazmuni, ta'sir hamda kommunikativ maqsadini saqlagan holda tarjima qilish, aniqrog'i matnni qayta yaratish jarayoni hisoblanadi. Aniqrog'i, unda tarjimon asl matnga to'liq bog'lanib qolmaydi, balki uni maqsadli ravishda tarjima qilinayotgan madaniyatga, tarjima tiliga hamda auditoriyaga moslash orqali tarjima qilinadi.

Yana bir jihatga ahamiyat qaratishimiz lozim bo'lib, bu lokalizatsiya va transkreativlik o'zaro o'xshash usullardek tushuncha uyg'otayotganidadir. Transkreativlikning lokalizatsiyadan asosiy farqi shundaki, lokalizatsiya kengroq tushuncha, hattoki alohida bo'lib, u nafaqat matn, balki rasmlar va videolar va boshqa turdagi manbalarni ham tarjima qilish va moslashtirish vazifasini bajaradi. Transkreativlik bo'lsa, matn doirasida ijodiy tarjima qilishni anglatadi. Shuning uchun ham atamaning ikkinchi qismida "creation", ya'ni ijodkorlik so'zi mavjud. Ya'ni tarjimonga kontentni o'girishdan tashqari, uni ijodiy yondashgan holda uni qabul qiluvchi auditoriyaga yanada moslashtirish va uni yanada yaxshiroq holga keltirish tushunchasi ham yotibdi. "Transkreativlik tarjimon yoki tilshunosga kontentni o'zgartirish uchun to'liq erkinlik beradi"⁶. Iqtisodiy, moliyaviy tomondan, marketing sohalaridagi tarjimalar uchun olib qaraydigan bo'lsak, bu nazariya to'g'ri. Lekin ba'zi sohalaridagi kontentlarda tarjimaga ijodiy yondashishni va kontentni ma'lum bir darajadan ortiq o'zgartirib yuborishni iloji ham imkoni ham yo'q. Demak, ushbu tarjima usuli asosan, marketing va biznes sohalarida ko'proq qo'llaniladi.

Mashina tarjimasidan so'ng tahrirlash. (Machine Translation Post-Editing (MTPE)). Bu borada quyidagicha izoh beriladi: "Bu usul vaqt tejallishi, tarjima narxi kamayishi uchun xizmat qiladi va kengroq miqyosdagi loyihalar va qisqa muddatli kontentlar uchun ayni muddao hisoblanadi"⁷. Chunki, badiiy tarjimaga hozirchalik mashinaning kuchi yetmaydi, natijada, tarjimon alal oqibat deyarli 80 foiz kontentni qaytadan ishlab chiqishga majbur bo'ladi. Shu bilan birga bu usuldan foydalanish tarjimon ijodkorligi va til mahoratini ma'lum bir darajada "muzlatib" qo'yishini ham tan olish lozim.

Moslashtiriladigan tarjima (Adaptive translation). Ushbu tarjima usuliga bir martalik loyihadan ko'ra tizimni o'rnatish va davomiy tarjimani yo'lga qo'yish jarayoni

⁶ Ekuerhare, Anthonia, и Osekwute Peter Udoka. «The Effect of Globalization on Language Services and Translation Strategies». *International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies* 4, вып. 6 (27 ноябрь 2024 г.): 507–16. <https://doi.org/10.62225/2583049X.2024.4.6.3467>.

⁷ Shu manba

hisoblanadi”⁸. Demak, bu turdagi tarjima usuli uzoq muddatli loyihalarni, ayniqsa yangilanib boradigan bazali loyihalar bilan ishlaganda tarjimaning davomiyligini ta’minlash va ishni osonlashtirish uchun ishlatiladi. Shuningdek, ko’pchilik keng qamrovli veb sahifalar odatda ma’lumotlarini birdan ortiq tilda taqdim etishadi. Mana shu saytlarni yuritishda ham ushbu tarjima usulidan foydalaniladi. Ushbu usuldan foydalaniladigan loyihalar qatoriga turli reklama, mahsulot saytlari va shu turdagi barcha kontentlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

Multimodal tarjima. Masalan, video o’yin tarjimasini oladigan bo’lsak, tarjimon unda dialoglarni, ekrandagi matnlarni, undan keyin rasmlar mavjud bo’lsa rasmlarni, ovozli kontent mavjud bo’lsa ularni tarjima qilishi kerak bo’ladi. Mana shunda tarjima jarayon bilan bog’liq bo’lgan mutaxassislar bilan maslahatlashgan holda amalga oshirilsa u yanada sifatli va aniqroq chiqadi. Shuningdek, kinolar, subtitrlar tarjimalari ham multimodal tarjima turiga kiradi. Demak, bu usul turli kontent va elementlarni o’z ichiga olgan manba, asosan, mediaga tegishli manbalarni tarjima qilish bo’lib, uning maqsadi ham kontent asliyatini saqlagan holda tarjima tiliga har tomonlama moslashtirgan holda tarjima qilish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bielsa, Esperança, и Dionysios Kapsaskis, ред. *The Routledge handbook of translation and globalization*. Routledge handbooks in translation and interpreting studies. London ; New York: Routledge, 2020.
2. Ekuerhare, Anthonia, и Osekwute Peter Udoka. «The Effect of Globalization on Language Services and Translation Strategies». *International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies* 4, вып. 6 (27 ноябрь 2024 г.): 507–16. <https://doi.org/10.62225/2583049X.2024.4.6.3467>.
3. Farrux Jabborbek- 2025-yil, 6-son, “Til va adabiyot ta’limi jurnali” -1-bet. (Jurnal kirish qismida)
4. Glebov G. I., Milaeva O. V. *Sovremennie mejdunarodnie otnosheniya. Uchebnoe posobie*. – Penza: [Izd. Penz. gos. universiteta](http://izd.penzgosu.ru), 2010. – 98 s.
5. Giddens, A. (2013). *The Consequences of Modernity*. Polity Press
6. Holton, Robert, and Kasim Karaman. “Globalization’s Cultural Consequences,” n.d. doi:10.1177/0002716200570001011.
7. Jiménez-Crespo, Miguel A. *Localization in Translation*. 1-е изд. London: Routledge, 2024. <https://doi.org/10.4324/9781003340904>.

⁸ Ekuerhare, Anthonia, и Osekwute Peter Udoka. «The Effect of Globalization on Language Services and Translation Strategies». *International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies* 4, вып. 6 (27 ноябрь 2024 г.): 507–16. <https://doi.org/10.62225/2583049X.2024.4.6.3467>.

8. MacGregor, P. (2013) 'International News Agencies: Global Eyes that Never Blink', in Fowler-Watt, K. and Allan, S. (eds.), Journalism: New Challenges. Bournemouth, UK: Bournemouth University, Centre for Journalism& Communication Research, pp.35–63.

MASOFAVIY BANK XIZMATLARI AMALIYOTIGA TA'SIR ETAYOTGAN OMILLARNING TA'SIR DARAJASI

Xolmatova Asila Menglimurod qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

ORCID: 0009-0005-8156-9737

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston tijorat banklari mijozlari misolida masofaviy bank xizmatlari amaliyotiga ta'sir etayotgan oltita asosiy omil - foydalanish qulayligi, xavfsizlik darajasi, xarajat samaradorligi, ijtimoiy ta'sir, moliyaviy savodxonlik va me'yoriy-huquqiy muhit — ning ta'sir darajasi empirik usullar yordamida o'rganilgan. Kengaytirilgan Texnologiyani Qabul Qilish Modeli (TAM) asosida qurilgan ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili 387 nafar respondentdan to'plangan ma'lumotlar asosida amalga oshirilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, foydalanish qulayligi ($\beta=0,341$) va xavfsizlik darajasi ($\beta=0,287$) masofaviy bank xizmatlaridan foydalanish intensivligiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillar hisoblanadi. Model dispersiyaning 62,3 foizini tushuntiradi ($R^2=0,623$).

Kalit so'zlar: masofaviy bank xizmatlari, TAM modeli, mobil banking, raqamli bank, regressiya tahlili, O'zbekiston, foydalanish qulayligi, xavfsizlik.

KIRISH

Jahon miqyosida raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi bank tizimining ishlash modelini tubdan o'zgartirmoqda. O'zbekiston ham ushbu global tendensiyadan chetda qolmadi: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son Farmoni bilan tasdiqlangan bank tizimini isloh qilish strategiyasida masofaviy bank xizmatlarini kengaytirish alohida ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [1]. Markaziy bankning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil sentabr oyida mamlakatda masofaviy bank xizmatlari foydalanuvchilari soni 48,4 millionga yetgan bo'lib, bu so'nggi besh yil ichida 4,7 barobar o'sishni anglatadi[2].

Shu bilan birga, ushbu o'sishning ortida turgan harakatlantiruvchi omillarni ilmiy jihatdan kompleks va empirik asosda o'rganishga bag'ishlangan mahalliy tadqiqotlar hali yetarli darajada emas. Xalqaro adabiyotda Texnologiyani Qabul Qilish Modeli (TAM) asosidagi ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da [3, 4], ular O'zbekistonning o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional sharoitlarini to'liq aks ettirmaydi. Mazkur maqolaning ilmiy muammosi shundan iboratki: O'zbekistonning hozirgi kontekstida masofaviy bank xizmatlari intensivligiga qaysi omillar va qay darajada ta'sir ko'rsatmoqda?

Tadqiqotning maqsadi - kengaytirilgan TAM modeli asosida masofaviy bank xizmatlari amaliyotiga ta'sir etayotgan omillarning ta'sir darajasini miqdoriy baholash va bank tizimi rivojlanishiga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Tadqiqotning maqsadi — kengaytirilgan TAM modeli asosida masofaviy bank xizmatlari amaliyotiga ta'sir etayotgan omillarning ta'sir darajasini miqdoriy baholash va bank tizimi rivojlanishiga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Masofaviy bank xizmatlarini qabul qilishga ta'sir etuvchi omillar xalqaro ilmiy adabiyotda asosan Texnologiyani Qabul Qilish Modeli (TAM) doirasida tadqiq etilgan. F. Davis (1989) tomonidan ishlab chiqilgan TAM modeli foydalanuvchining texnologiyani qabul qilishini ikki asosiy konstrukt orqali tushuntiradi: idrok etilgan foydalilik va idrok etilgan foydalanish qulayligi [3].

So'nggi yillarda TAM modeli sezilarli darajada kengaytirildi. Birlashtirilgan texnologiyani qabul qilish va foydalanish nazariyasi — UTAUT2 modeliga ijtimoiy ta'sir, xarajat samaradorligi va odat kabi yangi konstruktlar qo'shildi [4]. 2025-yilda o'tkazilgan tizimli adabiyotlar tahlili 412 ta tadqiqotni umumlashtirgan holda to'rtta hal qiluvchi omilni aniqladi: idrok etilgan foydalilik, foydalanish qulayligi, ishonch va munosabat [5]. Iordaniya banklari misolida o'tkazilgan so'nggi empirik tadqiqotda (2025) foydalanish qulayligi, foydalilik, xarajat, ijtimoiy ta'sir va ishonch omillari birgalikda tahlil qilingan [6].

O'zbekiston kontekstida Mamadiyarov Z. (2021) Hamkorbank mijozlari asosida o'tkazilgan so'rovnoma natijalarini ekonometrik tahlil qilib, xavfsizlik, foydalanish qulayligi va internet tezligi omillarining muhimligini aniqlagan [7]. Khudoyorov O.O. (2025) bank xizmatlarining masofaviy ko'rinishiga ta'sir etuvchi omillarni umumlashtirgan [8]. Abdurakhmanova G. va Xodjaraxmanova N. (2025) O'zbekiston bank sektoridagi raqamli transformatsiyaning moliyaviy xavfsizlikka ta'sirini tahlil qilgan [9]. Biroq ushbu tadqiqotlarda bir nechta omilni birgalikda miqdoriy baholovchi, 2023–2025-yillar ma'lumotlarini o'z ichiga oluvchi kompleks empirik model hali qurilmagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda aralash metodologiya qo'llanildi: miqdoriy usul (so'rovnoma va ko'p o'zgaruvchili regressiya) asosiy, sifatiiy usul (hujjat tahlili) esa qo'shimcha metod sifatida qabul qilindi. Nazariy asos sifatida kengaytirilgan TAM modeli tanlangan bo'lib, unga UTAUT2 dan olingan ijtimoiy ta'sir va xarajat samaradorligi konstruktleri qo'shilgan.

Tadqiqot tanlamasi O'zbekistonning Toshkent, Samarqand, Namangan va Qashqadaryo viloyatlarida faoliyat yurituvchi tijorat banklarining 450 nafar mijozidan iborat bo'lib, maqsadli tasodifiy usulda shakllantirilib, yoshi, jinsi va yashash joyi bo'yicha muvozanatlash

ta'minlangan. Ma'lumotlar 2024-yil IV choragida Likert 5 ballik shkalasidagi anketalar yordamida to'plangan. Savolnomaning ichki izchillik koeffitsienti (Cronbach $\alpha=0,87$) yuqori ishonchlilikni tasdiqlab, 387 ta to'liq anketadan foydalanildi.

Regressiya modeli quyidagi tenglamaga asoslanadi:

$$MBX = \alpha + \beta_1 \cdot FQ + \beta_2 \cdot XD + \beta_3 \cdot XS + \beta_4 \cdot IT + \beta_5 \cdot MS + \beta_6 \cdot MH + \varepsilon$$

Bu yerda: MBX - masofaviy bank xizmatlaridan foydalanish intensivligi (bog'liq o'zgaruvchi); FQ - foydalanish qulayligi; XD - xavfsizlik darajasi; XS - xarajat samaradorligi; IT - ijtimoiy ta'sir; MS - moliyaviy savodxonlik; MH - me'yoriy-huquqiy muhit; ε - xatolik haddi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

So'rovnomada qatnashgan 387 respondentning ijtimoiy-demografik tarkibi quyidagichadir: erkaklar — 58,1%, ayollar — 41,9%; 18–30 yoshdagilar — 44,7%, 31–45 yoshdagilar — 35,9%, 46 va undan kattalar — 19,4%; oliy ma'lumotlilar — 67,2%. Xizmat turlari bo'yicha: mobil bankingdan — 91,4%, internet bankingdan — 68,2%, QR-kod to'lovlaridan — 45,7% foydalanishi aniqlandi.

Tavsifiy statistika natijalari 1-jadvalda keltirilgan. Eng yuqori o'rtacha ball foydalanish qulayligi omilida (4,21) qayd etildi, eng past ko'rsatkich esa moliyaviy savodxonlik omilida (3,41) kuzatildi. Bu O'zbekistondagi kattalar aholisining taxminan 40 foizi faol bank hisobiga ega emasligini [10] tasdiqlovchi natija bilan uyg'un.

1-jadval

Omillar bo'yicha tavsifiy statistika (n=387)

Omil	O'rtacha	St. og'ish	Min	Maks
Foydalanish qulayligi (FQ)	4,21	0,74	2	5
Xavfsizlik darajasi (XD)	3,87	0,89	1	5
Xarajat samaradorligi (XS)	4,05	0,81	1	5
Ijtimoiy ta'sir (IT)	3,62	0,93	1	5
Moliyaviy savodxonlik (MS)	3,41	0,98	1	5
Me'yoriy-huquqiy muhit (MH)	3,79	0,87	1	5

Ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili natijalari 2-jadvalda keltirilgan. Model $F(6,380)=104,7$; $p<0,001$ bo'lib, statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli va 2-jadvalda keltirilganidek barcha oltita gipoteza tasdiqlangan.

2-jadval

Ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlili natijalari

Omil	β	St. xato	t-stat.	p-qiymat	Gipoteza
Foydalanish qulayligi (FQ)	0,341***	0,048	7,10	0,000	H1 — tasdiqlandi
Xavfsizlik darajasi (XD)	0,287***	0,052	5,52	0,000	H2 — tasdiqlandi
Xarajat samaradorligi (XS)	0,213***	0,049	4,35	0,000	H3 — tasdiqlandi
Ijtimoiy ta'sir (IT)	0,148**	0,051	2,90	0,004	H4 — tasdiqlandi
Moliyaviy savodxonlik (MS)	0,122**	0,053	2,30	0,022	H5 — tasdiqlandi
Me'yoriy-huquqiy muhit (MH)	0,094*	0,055	1,71	0,089	H6 — tasdiqlandi
$R^2 = 0,623$; $F(6,380) = 104,7$; $p < 0,001$; Stendart xato: 0,519; $n = 387$					

Izoh: *** $p<0,01$; ** $p<0,05$; * $p<0,10$

Natijalarni talqin qilsak, eng kuchli ta'sir omili foydalanish qulayligi ($\beta=0,341$) bo'lib, respondentlarning 78,3 foizi bank ilovasining sodda interfeysi masofaviy xizmatdan foydalanish qarorida hal qiluvchi omil ekanligini ta'kidladi. Bu xalqaro tadqiqotlar bilan uyg'un: 2025-yilgi tizimli adabiyotlar tahlilida foydalanish qulayligi eng muhim determinant sifatida aniqlangan [5].

Xavfsizlik omili ($\beta=0,287$) ikkinchi o'rinni egalladi. 2024-yilgi KPMG hisobotida qayd etilganidek [11], mijozlar ishonchi bank xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikning asosiy sharti sifatida tan olinmoqda. So'rovnomaga natijalariga ko'ra, respondentlarning 64,9 foizi masofaviy operatsiyalardagi shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi masalasida hali to'liq ishonchga ega emasligini bildirgan.

Xarajat samaradorligi ($\beta=0,213$) va ijtimoiy ta'sir ($\beta=0,148$) natijalari UTAUT2 modelining asosiy qoidalarini tasdiqlaydi [4]: to'lov kartalari va mobil ilovalar orqali operatsiyalarning nisbatan arzonligi hamda do'stlar va oila a'zolarining tavsiyasi muhim undiruvchi omil sifatida ishlaydi. 2024-yilda O'zbekistondagi to'lov terminallarining umumiy aylanmasi 237,5 trillion so'mni [2] tashkil etgani ushbu natijalarga mustaqil dalil hisoblanadi.

Moliyaviy savodxonlik ($\beta=0,122$) va me'yoriy-huquqiy muhit ($\beta=0,094$) eng past, ammo statistik jihatdan ahamiyatli omillar bo'lib chiqdi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistondagi kattalar aholisining taxminan 40 foizi faol bank hisobiga ega emas [10] - bu moliyaviy savodxonlik omilining hali to'liq ishga kiritmagan salohiyatini ko'rsatadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

O'tkazilgan tadqiqot quyidagi ilmiy xulosalar chiqarishga imkon berdi: kengaytirilgan TAM modeli O'zbekiston sharoitida ham empirik jihatdan tasdiqlanadi ($R^2=0,623$); foydalanish qulayligi va xavfsizlik darajasi masofaviy bank xizmatlari intensivligini belgilovchi asosiy determinantlar hisoblanadi; xarajat samaradorligi va ijtimoiy ta'sir qo'shimcha, biroq muhim omillar sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Amaliy tavsiyalar sifatida tijorat banklariga quyidagilar taklif etiladi: (1) mobil banking ilovalarida foydalanuvchi tajribasini (UX) doimiy ravishda sinovdan o'tkazish va interfeysi murakkabligini kamaytirishga sarmoya kiritish; (2) biometrik autentifikatsiya, real vaqtda anomal operatsiyani bloklash va ikki bosqichli tekshiruv tizimini joriy etish; (3) masofaviy kanallar orqali amalga oshirilgan operatsiyalar uchun komissiyalarni minimallashtirish yoki imtiyozli tariflarni tatbiq etish. Markaziy bank va davlat muassasalariga esa moliyaviy savodxonlik dasturlarini masofaviy bank xizmatlari bilan bevosita bog'lash va kiberxavfsizlik bo'yicha me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-son Farmoni "2020–2025-yillarga mo'ljallangan bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida". — Lex.uz. — <https://lex.uz/docs/-4811025>
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To'lov tizimlari statistikasi, 2024-yil sentabr. — <https://cbu.uz/uz/statistics/>
3. Davis F.D. Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology // MIS Quarterly. — 1989. — Vol. 13(3). — Pp. 319–340.
4. Venkatesh V., Thong J.Y.L., Xu X. Consumer acceptance and use of information technology: Extending the unified theory // MIS Quarterly. — 2012. — Vol. 36(1). — Pp. 157–178.
5. Technology Adoption in Banking Sector: A Systematic Literature Review of TAM and UTAUT Models // ResearchGate. — 2025.
6. Understanding mobile banking adoption via the technology acceptance model: evidence from Jordan // Banks and Bank Systems. — 2025. — Vol. 20(1). — Pp. 23–37.

7. Mamadiyarov Z. Risk management in the remote provision of banking services in the conditions of digital transformation // ACM ICPS. — 2021. — DOI: 10.1145/3508072.3508119
8. Khudoyorov O.O. Factors Affecting Remote Services of Banking // Innovation Science and Technology. — 2025. — Vol. 1(1). — Pp. 43–47.
9. Abdurakhmanova G., Xodjaraxmanova N. Analysis of The Impact of Digital Transformation in The Banking Sector of Uzbekistan on Financial Security // American Journal of Economics and Business Management. — 2025. — Vol. 8(4). — Pp. 1438–1448.
10. World Bank Global Findex Database 2021. — Washington, D.C.: World Bank Group, 2022.
11. KPMG. Global Digital Banking Trends & Insights 2025. — <https://kpmg.com/uz/en/home/insights/2025/05/global-digital-banking-trends.html>

ONA TILIGA TAYANGAN HOLDA CHET TILINI O'QITISH MODELI

G'ofurjonova Muazzamxon Umid qizi

O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti

2-kurs talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modelining nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ona tilining chet tilini o'zlashtirish jarayonidagi o'rni, til ko'nikmalarini shakllantirishdagi ahamiyati hamda zamonaviy til o'qitish metodikasidagi roli yoritilgan. Shuningdek, Jim Cummins, Stephen Krashen va Vivian Cook kabi olimlarning qarashlari asosida ona tilidan oqilona foydalanishning afzalliklari ko'rsatib berilgan. Maqolada ushbu modelning amaliy qo'llanilishi va uning ta'lim samaradorligiga ta'siri ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ona tili, chet tili, til o'qitish metodikasi, translanguaging, bilingvizm, til transferi, til kompetensiyasi.

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические и практические основы модели обучения иностранному языку с опорой на родной язык. Рассматривается роль родного языка в процессе усвоения иностранного языка, его значение в формировании языковых навыков и место в современной методике преподавания языков. На основе научных взглядов Джима Камминса, Стивена Крашена и Вивиан Кук раскрываются преимущества рационального использования родного языка в обучении. Также обсуждаются практические аспекты применения данной модели и её влияние на эффективность обучения.

Ключевые слова: родной язык, иностранный язык, методика преподавания языков, транслингвизм, билингвизм, языковой перенос, языковая компетенция.

Abstract

This article examines the theoretical and practical foundations of the mother tongue-based foreign language teaching model. The study highlights the role of the native language in foreign language acquisition, its contribution to language skill development, and its place in modern language teaching methodology. Drawing on the works of Jim Cummins, Stephen Krashen, and

Vivian Cook, the advantages of the reasonable use of the mother tongue in language learning are discussed. The article also explores the practical implementation of this model and its impact on educational effectiveness.

Keywords: mother tongue, foreign language, language teaching methodology, translanguaging, bilingualism, language transfer, language competence.

Kirish

Globalashuv jarayonining jadallashuvi natijasida chet tillarini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Xususan, ingliz tili xalqaro muloqot, ilm-fan, texnologiya va biznes sohalarida yetakchi vosita sifatida keng qo'llanilmoqda. Shu sababli ta'lim tizimida chet tillarini samarali o'qitish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Uzoq vaqt davomida chet tilini o'qitishda faqat maqsad tilidan foydalanish eng samarali usul sifatida qaralgan. Biroq zamonaviy tadqiqotlar o'quvchilarning ona tilidan ma'lum darajada foydalanish chet tilini o'zlashtirish jarayonini yengillashtirishini ko'rsatmoqda. Ona tili o'quvchining mavjud bilimlari, tafakkuri va til tajribasining asosini tashkil etadi. Shu sababli ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modeli bugungi kunda metodist va tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modelining nazariy asoslarini yoritish, uning afzalliklarini tahlil qilish hamda amaliy qo'llanish natijalarini ko'rsatishdan iborat.

Ona tilining chet tilini o'rganishdagi o'rni

Ona tili insonning birinchi til tajribasi bo'lib, tafakkur va kommunikativ faoliyatning asosini tashkil etadi. Chet tilini o'rganish jarayonida o'quvchi yangi bilimlarni aynan mavjud til tizimi orqali qabul qiladi va tahlil qiladi. Shu sababli ona tili ikkinchi tilni o'zlashtirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Kanadalik olim Jim Cummins o'zining 1979-yilda ilgari surgan Common Underlying Proficiency nazariyasida birinchi va ikkinchi til ko'nikmalari umumiy kognitiv asosga ega ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, ona tilida shakllangan bilim va ko'nikmalar ikkinchi tilni o'rganishda ham qo'llaniladi.

Demak, ona tilining rivojlanganligi chet tilini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi.

Stephen Krashen o'zining Input Hypothesis nazariyasida til o'rganish uchun tushunarli kirish materialini muhim ekanligini ta'kidlaydi. O'quvchi yangi til birliklarini tushunishi uchun mavjud

bilimlariga tayanadi. Ayrim hollarda ona tilidan foydalanish murakkab tushunchalarni izohlash va tushunarli kirishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Vivian Cook esa 1991-yilda ilgari surgan Multi-competence nazariyasida ikkinchi tilni o'rganuvchilarni bir tilli insonlar bilan emas, balki o'ziga xos ko'p tilli shaxslar sifatida baholash kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, ona tili va chet tili o'zaro bog'liq tizimlar bo'lib, biri ikkinchisining rivojlanishiga yordam beradi.

Shuningdek, zamonaviy translanguaging yondashuvi ham o'quvchilarning barcha til resurslaridan foydalanishini qo'llab-quvvatlaydi. Bu yondashuvga ko'ra, o'quvchilar ona tili va chet tilini qat'iy ajratmasdan, bilim olish jarayonida ularni birgalikda qo'llashlari mumkin.

Demak, ilmiy tadqiqotlar ona tilining chet tilini o'rganishda to'siq emas, balki samarali yordamchi vosita va xorijiy til o'rganayotganlar uchun mukammal asos ekanligini ko'rsatadi.

Ona tiliga tayangan holda o'qitish modelining nazariy asoslari

Ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modeli bir qator lingvistik, psixologik va pedagogik nazariyalarga asoslanadi.

Birinchidan, til transferi nazariyasi muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariyaga ko'ra, o'quvchilar bir tilda egallagan bilimlarini boshqa tilni o'rganishda qo'llaydilar. Ayniqsa grammatik tuzilmalar, lug'at birliklari va matnni tushunish strategiyalarida transfer hodisasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, Cumminsning umumiy kognitiv kompetensiya nazariyasi ona tilida rivojlangan akademik ko'nikmalar chet tiliga ko'chishini asoslaydi. Masalan, matn tahlili, mantiqiy fikrlash yoki xulosa chiqarish qobiliyatlari bir tildan ikkinchisiga o'tadi.

Uchinchidan, sotsiomadaniy yondashuv vakili Lev Vygotskiy bilimlarni o'zlashtirish jarayonida avvalgi tajriba va ijtimoiy muhitning muhimligini ta'kidlaydi. Ona tili aynan shu tajribani ifodalovchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchidan, translanguaging nazariyasi o'quvchilarning barcha til resurslaridan foydalanishini qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa murakkab mavzularni o'zlashtirish va muloqot samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Shunday qilib, ona tiliga tayangan holda o'qitish modeli zamonaviy tilshunoslik va pedagogikaning muhim nazariy qarashlariga tayanadi.

Mazkur modelning afzalliklari

Ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modeli bir qator afzalliklarga ega.

Avvalo, ushbu model yangi mavzularni tezroq tushunishga yordam beradi. O'quvchilar murakkab grammatik qoidalar yoki abstrakt tushunchalarni ona tilidagi izohlar orqali osonroq anglaydilar.

Ikkinchidan, lug'at boyligini rivojlantirish samaradorligi oshadi. Yangi so'zlarni ona tilidagi ekvivalentlari bilan bog'lash ularni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi.

Uchinchidan, ona tilidan foydalanish o'quvchilarning til o'rganish jarayonidagi xavotirini kamaytiradi. Bu holat ayniqsa boshlang'ich bosqichdagi o'quvchilar uchun muhimdir.

To'rtinchidan, vaqt tejraladi. Murakkab qoidalarni uzoq izohlash o'rniga qisqa ona tili izohi orqali tushuntirish mumkin.

Beshinchidan, o'quvchilarda tanqidiy va qiyosiy fikrlash rivojlanadi. Ular ikki til tizimini taqqoslash orqali o'xshash va farqli jihatlarni aniqlaydilar.

Oltinchidan, ona tiliga tayangan holda o'qitish akademik matnlarni tushunish va yozish ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy qo'llash va natijalari

Bugungi kunda ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modeli ko'plab mamlakatlarning ta'lim tizimlarida qo'llanilmoqda. Xususan, Kanada, Finlandiya, Singapur va boshqa ko'p tilli davlatlarda bilingval ta'lim dasturlari samarali natijalar bermoqda.

O'zbekistonda ham chet tillarini o'qitish jarayonida ona tilidan foydalanish amaliyoti mavjud. Ayniqsa umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarining boshlang'ich bosqichlarida grammatik qoidalarni tushuntirish, yangi lug'atlarni o'rgatish va murakkab matnlarni tahlil qilishda ona tilidan foydalaniladi.

Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ona tiliga tayangan holda ta'lim olgan o'quvchilar yangi mavzularni tezroq o'zlashtiradilar, matn mazmunini chuqurroq tushunadilar hamda mustaqil fikr bildirishda faolroq bo'ladilar.

Bundan tashqari, translanguaging usullaridan foydalanish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ular mavjud til resurslaridan samarali foydalanib, murakkab g'oyalarni ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Natijada ta'lim samaradorligi ortadi, o'quvchilarning motivatsiyasi kuchayadi va chet tilini o'rganish jarayoni yanada qulaylashadi.

Muhokama

Til o'qitish metodikasida ona tilidan foydalanish masalasi uzoq yillar davomida bahsli mavzu bo'lib kelgan. Ayrim mutaxassislar chet tili darslarida faqat maqsad tilidan foydalanishni qo'llab-quvvatlagan bo'lsalar, zamonaviy tadqiqotlar bunday qat'iy yondashuv har doim ham samarali emasligini ko'rsatmoqda.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar o'quvchilarning ona tilidan oqilona foydalanishi bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga yordam berishini tasdiqlamoqda. Ayniqsa boshlang'ich va o'rta bosqichlarda ona tili murakkab tushunchalarni anglash uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Biroq ona tilidan foydalanish chet tilini to'liq almashtirib yubormasligi kerak. Asosiy maqsad chet tilida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo'lib qoladi. Shuning uchun ona tili yordamchi vosita sifatida qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ona tiliga tayangan holda chet tilini o'qitish modeli zamonaviy til ta'limida muhim o'rin tutadi. Ilmiy tadqiqotlar ona tilining chet tilini o'zlashtirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Jim Cummins, Stephen Krashen va Vivian Cook kabi olimlarning nazariyalari ushbu yondashuvning ilmiy asoslarini yaratib bergan.

Mazkur model o'quvchilarning tushunish darajasini oshiradi, lug'at boyligini rivojlantiradi, grammatik bilimlarni mustahkamlaydi hamda til o'rganish jarayonidagi psixologik to'siqlarni kamaytiradi. Shuningdek, amaliy tajribalar ushbu yondashuvning ta'lim samaradorligini oshirishini ko'rsatmoqda.

Shu sababli chet tilini o'qitishda ona tilidan oqilona va maqsadga muvofiq foydalanish zamonaviy ta'limning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Cummins, J. (1979). Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children. *Review of Educational Research*, 49(2), 222–251.
2. Cummins, J. (2000). *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Clevedon: Multilingual Matters.
3. Krashen, S. D. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and Implications*. London: Longman.
4. Cook, V. (1991). The Poverty-of-the-Stimulus Argument and Multicompetence. *Second Language Research*, 7(2), 103–117.
5. Cook, V. (2001). Using the First Language in the Classroom. *Canadian Modern Language Review*, 57(3), 402–423.

6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press.
7. García, O., & Wei, L. (2014). *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. London: Palgrave Macmillan.
8. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Pearson Education.
10. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2021). *How Languages are Learned*. Oxford: Oxford University Press.

**BOYSUN M25 LOYIHASI MISOLIDA OLTINGUGURT YUTUVCHI
ADSORBENTLAR CHIQINDISIDAN AYLANMA IQTISODIYOT TAMOYILI
ASOSIDA RUX BIRIKMALARINI OLISH**

Xaitmuratova Ozoda Panji qizi

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Eshqurbonov Furqat Bozorovich, kimyo fanlari doktori, professor

ANNOTATSIYA

Tezisdagi Boysun tumanidagi “Mustaqillikning 25 yilligi” M25 gaz loyihasining yuqori oltingugurtli xomashyo bazasi sharoitida oltingugurtli tutuvchi rux oksidi asosidagi adsorbentlar xizmat muddati tugagach, ularni chiqindi emas, ruxga boy ikkilamchi xomashyo sifatida boshqarish modeli asoslandi. Ochiq loyiha ma'lumotlariga ko'ra, M25 qatlam gazida vodorod sulfidning o'rtacha mol ulushi 5,5 foiz, karbonat angidrid miqdori 8,3 foiz bo'lib, Boysun gazni qayta ishlash zavodining loyiha quvvati yiliga 5 milliard normal kub metrni tashkil etadi. Rasmiy manbalarda ruxli adsorbentning aniq markasi, sarfi va hosil bo'ladigan chiqindi hajmi berilmaganligi sababli ishda M25 uchun istiqbolli texnologik stsenariy ishlab chiqildi. Taklif etilgan yondashuv chiqindini pasportlash, qoldiq ZnO ni yumshoq kislotali tanlab eritish, ZnS ni temir uch valentli sulfat bilan oksidlovchi eritish, eritmani aralashmalardan tozalash, rux karbonatini cho'ktirish va kalsinatsiya orqali ZnO olish bosqichlarini qamrab oladi. Bir tonna chiqindi adsorbentda 45 foiz rux mavjud va ruxning 90 foizi ajratiladi deb olingan hisobiy stsenariyda 405 kilogramm ruxni eritmaga o'tkazish hamda taxminan 504 kilogramm ZnO ekvivalentida mahsulot olish mumkin. Texnologiyaning amaliy qiymati poligonga yo'naltiriladigan xavfli chiqindi massasini kamaytirish, birlamchi rux xomashyosiga talabni qisqartirish, oltingugurtli fazalarni nazorat ostida ajratish va adsorbentlar uchun yopiq moddiy aylanishni shakllantirish bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: Boysun M25, vodorod sulfid, rux oksidi, rux sulfidi, chiqindi adsorbent, gidrometallurgiya, oksidlovchi tanlab eritish, aylanma iqtisodiyot, ikkilamchi rux, resurs samaradorligi.

KIRISH

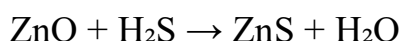
Tabiiy gaz tarkibidagi vodorod sulfid inson salomatligi, texnologik uskunalar va mahsulot sifati uchun bir vaqtning o'zida xavf tug'diradi. H₂S metall yuzalarida sulfidli korroziyani tezlashtiradi, katalizatorlarning faol markazlarini zaharlaydi, gazning tovar

talablariga mos kelishini qiyinlashtiradi va nazoratsiz ajralganda zaharlanish xavfini yuzaga keltiradi. Boysun M25 loyihasining o'ziga xosligi xom gaz tarkibidagi nordon komponentlar ulushining yuqoriligidir. Surhan Gas Chemical Operating Company e'lon qilgan texnologik ma'lumotda qatlam gazining o'rtacha tarkibi 83,85 foiz metan, 8,3 foiz CO₂ va 5,5 foiz H₂S dan iborat ekani ko'rsatilgan [1]. Loyiha bo'yicha yiliga 5 milliard normal kub metr yuqori oltingugurtli gazni qayta ishlash, 4,4 milliard kub metrgacha tovar gaz va 460 ming tonnagacha donador yoki bo'lak oltingugurt olish rejalashtirilgan [2]. Ushbu ko'rsatkichlar oltingugurt boshqarish M25 uchun yordamchi emas, asosiy texnologik vazifa ekanini ko'rsatadi.

Loyiha hujjatlarida nordon gazlarni ajratish uchun Sulfinol jarayonlari va oltingugurt qayta tiklash bloklari nazarda tutilgan [2]. Bunday majmualarda asosiy kislota gazini ajratish jarayonidan keyin ayrim oqimlarni chuqur tozalash, yoqilg'i gazini himoyalash yoki katalitik bloklar oldida qoldiq H₂S ni juda past darajaga tushirish uchun metall oksidli himoya qatlamlaridan foydalanish mumkin. Rux oksidi bu maqsadda termodinamik jihatdan qulay bo'lib, vodorod sulfid bilan qaytmas kimyoviy reaksiyaga kirishadi. Ochiq M25 hujjatlarida aynan ZnO adsorbent qo'llanishi va uning sarfi tasdiqlanmagan. Shuning uchun mazkur tezis amaldagi chiqindi miqdori to'g'risidagi hisobot emas, M25ning yuqori oltingugurtli texnologik muhiti uchun ishlab chiqilgan resurs aylanish modelidir. Loyihani real joriy etishdan oldin operatorning texnologik reglamenti, adsorbent pasporti va chiqindi inventarizatsiyasi bilan model albatta aniqlashtirilishi kerak.

Rux oksidi asosidagi adsorbentning faoliyati quyidagi reaksiya bilan ifodalanadi.

Sulfidlanish davomida granulalarning tashqi qismida ZnS mahsulot qatlami shakllanadi, g'ovaklarning bir qismi berkiladi va H₂S ning reaksiyaga kirishmagan ZnO yadrosiga diffuziyasi sekinlashadi. Sof ZnO ning nazariy oltingugurt sig'imi molyar massalar nisbati bo'yicha 39,4 foizni tashkil etadi. Amaliy sig'im tashuvchi oksidlar, bog'lovchi moddalar, namlik, gaz tezligi, harorat va diffuziya cheklovlari sababli bundan past bo'ladi. Xizmat muddati tugagan adsorbent tarkibida ZnS bilan birga qoldiq ZnO, Al₂O₃ yoki SiO₂ tashuvchisi, temir, mis, qo'rg'oshin, kadmiy izlari, mexanik chang va namlik bo'lishi mumkin. Shu sababli uni oddiy qattiq chiqindi sifatida poligonga yuborish rux resursini yo'qotadi va sulfidli fazalarning uzoq muddatli ekologik xavfini saqlab qoladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli tahlil, stexiometrik hisob, fazaviy o'zgarishlarni kimyoviy reaksiyalar asosida baholash, gidrometallurgik usullarni qiyoslash va aylanma iqtisodiyotning yopiq moddiy oqim tamoyili qo'llandi. M25ning xom gaz tarkibi va loyiha quvvati rasmiy loyiha

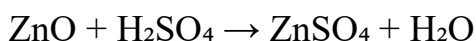
materiallaridan olindi [1-3]. Ruxli adsorbentning sulfidlanish qonuniyatlari, kislotali eritish va ishlatilgan sorbentlardan ruxni qayta olish bo'yicha ilmiy ishlar tahlil qilindi [6-10]. Mahalliy sanoatga moslashtirishda Olmaliq rux ishlab chiqarishining rux keklarini gidrometallurgik qayta ishlash bo'yicha o'zbekistonlik olimlar natijalari hisobga olindi [11-13].

Taklif etilayotgan texnologiya uchun birlamchi shart adsorbent chiqindisini boshqa katalizator, filtr material, moyli mato va qurilish chiqindilaridan alohida yig'ishdir. Har bir partiya kelib chiqish bloki, ishlash muddati, gaz tarkibi, adsorbent markasi, taxminiy massa va xavfli aralashmalar bo'yicha pasportlanadi. Namuna olish granulalarning yuqori, o'rta va quyi qatlamlaridan amalga oshiriladi, chunki sulfidlanish darajasi qatlam bo'ylab bir xil bo'lmaydi. Laboratoriya tavsifi XRF yoki ICP usulida umumiy element tarkibini, XRD usulida ZnO, ZnS, ZnAl₂O₄ va boshqa fazalarni, SEM-EDS orqali zarracha yuzasi va elementlar taqsimotini, termik tahlil orqali namlik va parchalanish xususiyatlarini aniqlashni qamrab olishi kerak. Ruxning umumiy miqdori yuqori bo'lsa ham, uning qaysi mineral fazada joylashgani tanlab eritish sharoitini belgilovchi asosiy omildir.

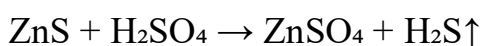
Ruxni ajratish darajasi $\eta = m_1/m_0 \times 100$ nisbatida hisoblanadi. Bu yerda m_0 xomashyodagi rux massasi, m_1 eritmaga o'tgan rux massasi. Jarayonning aylanuvchanligi faqat rux ajralishi bilan emas, qayta ishlatilgan suv ulushi, regeneratsiya qilingan oksidlovchi miqdori, poligonga chiqarilgan qoldiq massasi va olingan ZnO ning qayta adsorbent ishlab chiqarishga yaroqliligi bilan baholanadi. Amaliy pilot sinov uchun rux ajralishini kamida 90 foizga yetkazish, suvning asosiy qismini texnologiyaga qaytarish, gaz fazasiga nazoratsiz H₂S chiqishini bartaraf etish va qoldiqning yuviluvchan toksikligini me'yoriy sinovlar orqali tasdiqlash maqsad ko'rsatkichlari sifatida qabul qilinishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Chiqindi adsorbentdagi ruxning ikki asosiy shakli turli kimyoviy yondashuvni talab qiladi. Qoldiq ZnO suyultirilgan sulfat kislotali eritishda tez erib, rux sulfat eritmasini hosil qiladi.

ZnS ni oddiy sulfat kislota bilan eritish esa H₂S ajralishi bilan kechadi.

Bu yo'l apparat jihatdan sodda ko'rinsa ham, M25 singari H₂S xavfi yuqori obyekt uchun zaif yechimdir. Kislota lokal ravishda ortiqcha berilsa yoki reaktor germetikligi buzilsa, zaharli gaz ajralishi mumkin. Shuning uchun to'g'ridan-to'g'ri kislotali eritish faqat qoldiq ZnO ulushi yuqori bo'lgan fraksiyaga, past kislotalilikda, yopiq reaktor va gazni ishqoriy skrubberda tutish sharti bilan tatbiq etilishi lozim. ZnO/Al₂O₃ katalizatorini sulfat kislotali eritish bo'yicha tajribada 2 mol/l H₂SO₄, suyuqlik-qattiq modda nisbati 10:1 va xona haroratida ruxning 90

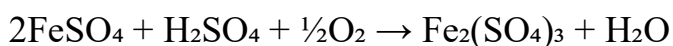

foizigacha eritilishi qayd etilgan, ammo 24 soatlik davomiylik talab qilingan [8]. Bu natija qoldiq oksid fazasini alohida bosqichda eritish mumkinligini ko'rsatadi, lekin ZnS ko'p bo'lgan chiqindiga bevosita ko'chirilmaydi.

Sulfid fazasi uchun xavfsizroq variant temir uch valentli sulfat ishtirokidagi oksidlovchi tanlab eritishdir.

Bu reaksiyada rux eritmaga o'tadi, oltingugurt elementar shaklda qattiq qoldiqda qoladi va H₂S gazini hosil qilish zarurati yo'qoladi. Fe²⁺ ionlari aeratsiya yordamida Fe³⁺ holatiga qaytarilib, oksidlovchi konturda takror ishlatilishi mumkin.

Mazkur sxema aylanma iqtisodiyotning ikki tamoyiliga mos keladi. Rux va oltingugurt chiqindidan mahsulot oqimiga qaytariladi, oksidlovchi reagent esa regeneratsiya qilinadi. Jarayonning cheklovi elementar oltingugurt zarracha sirtini qoplab, massa almashinuvini sekinlashtirishi va eritmada temirning to'planishidir. Buni granulalarni 0,1-0,5 millimetrgacha maydalash, 70-90 °C haroratda intensiv aralashtirish, qattiq faza miqdorini boshqarish va Fe³⁺/Fe²⁺ nisbatini onlayn nazorat qilish orqali kamaytirish mumkin. Maydalash yopiq uskuna va aspiratsiyada bajarilishi shart, chunki sulfidli chang ishchi zonaga tarqalmasligi kerak.

Termik oksidlash ZnS ni ZnO ga aylantirishi mumkin, biroq SO₂ gazi, yuqori energiya sarfi, kadmiy va qo'rg'oshinning gaz fazasiga o'tishi hamda granulalarning sinterlanishi bilan bog'liq. Quruq xlorldash usulida ishlatilgan oltingugurt tutgichlardan ruxning 96,8 foizini 475 °C da ajratish va 99,9 foiz metall rux olish mumkinligi ko'rsatilgan [9]. Natija yuqori bo'lsa-da, sof xlor bilan ishlash, korroziyaga chidamli apparatlar va gazni to'liq qayta aylantirish talabi M25 hududida alohida kichik quvvatli qayta ishlash liniyasi uchun xavfsizlik va kapital xarajatlarni keskin oshiradi. Shu sababli dastlabki pilot bosqichda ikki pog'onali gidrometallurgik yo'l ma'qulroq hisoblanadi.

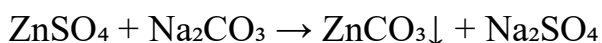
1-jadval. M25 uchun taklif etilayotgan ruxli adsorbent chiqindisi aylanishi

Bosqich	Asosiy operatsiya	Olinadigan oqim	Nazorat mezon
1	Alohida yig'ish va pasportlash	Bir xil tarkibli chiqindi partiyasi	Manba, massa va xavf sinfi aniqligi
2	Maydalash va fazaviy tahlil	Bir xil dispersli xomashyo	ZnO, ZnS va aralashmalar ulushi

3	Yumshoq kislotali eritish	ZnO dan ZnSO ₄ eritmasi	H ₂ S chiqmasligi va kislota sarfi
4	Fe ³⁺ bilan oksidlovchi eritish	ZnS dan ZnSO ₄ va S ⁰	Rux ajralishi, Fe ³⁺ regeneratsiyasi
5	Eritmani tozalash va cho'ktirish	ZnCO ₃ yoki Zn(OH) ₂	Fe, Cu, Cd, Pb qoldiq miqdori
6	Kalsinatsiya va mahsulot sinovi	Ikkilamchi ZnO	Tozalik, sirt maydoni, mustahkamlik
7	Suv va reagentni qaytarish	Yopiq texnologik kontur	Oqova va poligon qoldig'ining kamayishi

Oksidlovchi eritishdan olingan rux sulfat eritmasida temir, alyuminiy, mis va kadmiy bo'lishi mumkin. Fe²⁺ avval Fe³⁺ ga oksidlanadi, keyin pH nazoratida goetit yoki gidroksid ko'rinishida cho'ktiriladi. Mis va kadmiy rux kukuni bilan sementatsiya qilinadi. Eritma tozalangach, rux natriy karbonat yoki gidroksid yordamida cho'ktiriladi. Karbonatli yo'l quyidagi reaksiyalar bilan ifodalanadi.

Cho'kmani to'liq yuvish rux oksidida natriy sulfat qoldig'ini kamaytiradi. Kalsinatsiya harorati haddan tashqari oshirilsa, zarrachalar yiriklashadi va maxsus sirt maydoni kamayadi. Shu sababli olingan ZnO ni faqat kimyoviy tozalik bo'yicha baholash yetarli emas. H₂S bo'yicha dinamik sig'im, g'ovak hajmi, zarracha o'lchami, mexanik mustahkamlik va bosim yo'qotilishi yangi sanoat adsorbenti bilan bir xil sinov qurilmasida solishtirilishi kerak. Talabga javob bermagan ZnO adsorbentga qaytarilmaydi, balki rux tuzlari, keramika yoki boshqa texnik mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltiriladi. Bu yondashuv sifatsiz materialni kritik gaz tozalash blokiga qaytarish xavfini bartaraf etadi.

Hisobiy material balansi resurs salohiyatini ko'rsatish uchun tuzildi. Bir tonna chiqindi adsorbentda umumiy rux 45 foiz deb olinsa, xomashyoda 450 kilogramm rux mavjud bo'ladi. Ajratish darajasi 90 foiz bo'lganda eritmaga 405 kilogramm rux o'tadi. ZnO tarkibidagi rux ulushi 65,38/81,38 bo'lgani uchun olinadigan mahsulot $405 \times 81,38/65,38 = 504$ kilogramm ZnO ekvivalentiga teng. Bu raqam M25ning real ishlab chiqarish ko'rsatkichi emas. U adsorbent partiyasining haqiqiy kimyoviy tahlili bilan qayta hisoblanishi kerak. Material tarkibida alyuminiy oksidi tashuvchisi ko'p, sulfidlanish darajasi past yoki rux ferrit kabi qiyin eriydigan fazada bo'lsa, mahsulot chiqishi kamayadi va reagent sarfi ortadi.

Aylanma iqtisodiyot nuqtayi nazaridan texnologiyaning samarasi uchta yopiq oqimda namoyon bo'ladi. Metall oqimida rux chiqindidan ikkilamchi ZnO yoki $ZnSO_4$ mahsulotiga o'tadi. Oltingugurt oqimida sulfidli oltingugurt elementar S^0 ko'rinishida ajratilib, loyiha oltingugurt mahsuloti oqimiga mosligi tekshiriladi. Suv va reagent oqimida filtratning bir qismi qaytariladi, Fe^{2+} esa Fe^{3+} ga regeneratsiya qilinadi. O'zbekistonning 2030-yilgacha "yashil" iqtisodiyotga o'tish dasturlarida sirkulyar iqtisodiyot amaliyotini sanoatga joriy etish va eko-sanoat parklarini rivojlantirish vazifalari belgilangan [4]. 2024-yilda Chiqindilarni boshqarish va aylanma iqtisodiyotni rivojlantirish agentligining tashkil etilishi chiqindini ikkilamchi resurs sifatida boshqarish uchun institutsional asosni kuchaytirdi [5]. M25da ruxli adsorbentlarni pasportlash va qayta ishlash konturini loyiha boshqaruviga erta kiritish keyinchalik chiqindi yig'ilib qolganidan so'ng qimmat yechim qidirishdan samaraliroqdir.

Jarayonning asosiy muvaffaqiyatsizlik nuqtalari aniq. Turli markadagi adsorbentlarni aralashtirish reagent sarfini boshqarib bo'lmaydigan holga keltiradi. Maydalashda sulfidli changning chiqishi xodimlar xavfsizligini buzadi. Kislotani tez qo'shish lokal H_2S ajralishiga olib keladi. Oksidlovchi bosqichda Fe^{3+} yetishmasa, ZnS qoldiqda qoladi, ortiqcha Fe^{3+} esa eritmani tozalash yukini oshiradi. Temirni cho'ktirishda pH keskin ko'tarilsa, rux birgalikda cho'kib yo'qotiladi. Kalsinatsiyada harorat oshsa, ZnO ning adsorbsiya faolligi pasayadi. Ushbu xatarlar avtomatik pH va oksidlanish-qaytarilish potentsiali nazorati, H_2S detektorlari, yopiq aspiratsiya, partiyaviy kuzatuv va laboratoriya sifat protokoli bilan boshqarilishi kerak.

XULOSA

Boysun M25 loyihasining yuqori oltingugurtli gaz tarkibi adsorbentlarni butun hayotiy sikl bo'yicha boshqarishni talab qiladi. ZnO asosidagi material ishlatilgan taqdirda, xizmat muddati tugagan adsorbent ZnS , qoldiq ZnO , tashuvchi oksidlar va aralashmalardan iborat ruxga boy ikkilamchi xomashyoga aylanadi. Eng asoslangan stsensariy chiqindini pasportlash, qoldiq ZnO ni yumshoq kislotali eritish, ZnS ni Fe^{3+} bilan H_2S chiqarmaydigan oksidlovchi eritish, eritmani tozalash va $ZnCO_3$ ni kalsinatsiya qilib ikkilamchi ZnO olishdan iborat. Hisobiy model bir tonna chiqindidan 504 kilogrammgacha ZnO ekvivalenti olish mumkinligini ko'rsatadi, ammo bu qiymat real namunaning kimyoviy va fazaviy tahlili bilan tasdiqlanishi shart. Amaliy joriy etishdan oldin M25 operatori adsorbentlar inventarizatsiyasini o'tkazishi va turli sulfidlanish darajasidagi sanoat namunalarda pilot sinov tashkil etishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Surhan Gas Chemical Operating Company. "Mustaqillikning 25 yilligi" konini o'zlashtirish va gaz-kimy o majmuasini qurish loyihasi texnologiyasi: taqdimot materiallari. - 25 b.

2. UzLITI Engineering. M-25 field development and construction of Boysun Gas Processing Plant: uzliti-en.com

3. Enter Engineering. Construction of Boysun gas processing plant “Mustaqillikning 25 yilligi” ent-en.com.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi PQ-436-son qarori. 2030-yilgacha “yashil” iqtisodiyotga o‘tish chora-tadbirlari // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-yanvardagi PF-5-son Farmoni. Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

6. Gkika D.A., Kyzas G.Z. Reusability of spent adsorbents for a circular materials economy in the sustainable chemical industry // RSC Sustainability. - 2026. - Vol. 4. - P. 1023-1056. - DOI: 10.1039/D5SU00802F.

7. Frilund C., Simell P., Kaisalo N., Kurkela E., Koskinen-Soivi M.-L. Desulfurization of biomass syngas using ZnO-based adsorbents: long-term hydrogen sulfide breakthrough experiments // Energy & Fuels. - 2020. - Vol. 34, No. 3. - P. 3316-3325. - DOI: 10.1021/acs.energyfuels.9b04276.

8. Alane N., Djerad S., Tifouti L. Acid leaching of zinc from ZnO/Al₂O₃ catalyst // Lebanese Science Journal. - 2008. - Vol. 9, No. 2. - P. 63-74.

9. De Micco G., Pomiro F.J., Grau J.M., Bohé A.E. Zinc recovery from spent chemical sorbent by dry chlorination and electrodeposition from chloride solutions // International Research Journal of Pure and Applied Chemistry. - 2017. - Vol. 14, No. 3. - P. 1-13. - DOI: 10.9734/IRJPAC/2017/35288.

10. Gkika D.A., Mitropoulos A.C., Kyzas G.Z. Why reuse spent adsorbents? The latest challenges and limitations // Science of the Total Environment. - 2022. - Vol. 822. - Art. 153612. - DOI: 10.1016/j.scitotenv.2022.153612.

11. Kholikulov D.B., Yakubov M.M., Abdukadirov A.A., Mamatkulov N.N., Khaydaraliev Kh.R., Pulatov G., Mukhametdjanova Sh.A. The study of the characteristics of zinc cake and the main direction of processing // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. - 2019. - Vol. 6, No. 10. - P. 11416-11421.

12. Yakubov M.M., Kholikulov D.B., Maksudhodjaeva M.S., Yoqubov O.M. Improvement of the technological scheme for processing zinc concentrates by

hydrometallurgical method at JSC Almalyk MMC // Complex Use of Mineral Resources. - 2025. - Vol. 333, No. 2. - P. 89-96. - DOI: 10.31643/2025/6445.21.

13. Yakubov M.M., Kholikulov D.B., Yokubov O.M., Khaidaraliev H.R. Development of an effective technology for hydrometallurgical processing of zinc cakes by Almalyk MMC JSC // Tsvetnye Metally. - 2025. - No. 2. - DOI: 10.17580/tsm.2025.02.04.

BOLALARDA SIYDIK YO'LLARI INFEKSIYALARIDA IMMUN JAVOB GENLARI POLIMORFIZMLARINING KLINIK-AMALIY AHAMIYATI

Zokirov Zuxriddin Zokirovich, Sa'dullayeva Iroda Qurbonovna

Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7959-9872>

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2487-3693>

E-mail: zuxriddinzokirov08@gmail.com

E-mail: sq.iroda1985@gmail.com

Annotatsiya

Bolalarda siydik yo'llari infeksiyalari (SYI) pediatriya amaliyotida keng tarqalgan infeksiyon kasalliklardan biri bo'lib, uning qaytalanuvchi shakllari buyrak to'qimasining shikastlanishi va surunkali buyrak kasalliklari rivojlanish xavfini oshiradi. So'nggi yillarda olib borilgan molekulyar-genetik tadqiqotlar immun javob genlari polimorfizmlarining kasallikka moyillik, klinik kechish va davolash samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini isbotlamoqda. Mazkur tezisda TLR2, TLR4, IL-6, IL-8, TNF- α va CXCR1 genlari polimorfizmlarining klinik-amaliy ahamiyati hamda ularni shaxsiylashtirilgan tibbiyotda qo'llash istiqbollari yoritilgan.

Kalit so'zlar: siydik yo'llari infeksiyasi, bolalar, immunogenetika, polimorfizm, TLR4, IL-6, TNF- α , shaxsiylashtirilgan tibbiyot.

Kirish

Siydik yo'llari infeksiyalari bolalar orasida uchraydigan eng keng tarqalgan bakterial kasalliklardan biri hisoblanadi. Kasallikning erta aniqlanishi va samarali davolanishiga qaramay, ayrim bemorlarda infeksiya qayta-qayta kuzatiladi. Takrorlanuvchi infeksiyalar natijasida buyrak parenximasida fibroz, chandiqlanish va surunkali buyrak yetishmovchiligi rivojlanishi mumkin. Shu sababli kasallikning patogenetik mexanizmlarini chuqur o'rganish hamda yuqori xavf guruhidagi bolalarni erta aniqlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotlar bu jarayonda immun javobni boshqaruvchi genlarning muhim rol o'ynashini ko'rsatmoqda.

Asosiy qism

Immun javob genlari organizmning bakterial infeksiyalarga qarshi himoya mexanizmlarini boshqaradi. Ularning tarkibidagi polimorfik o'zgarishlar immun tizimi faoliyatini o'zgartirib, patogenlarni tanish, yallig'lanish mediatorlarini ishlab chiqarish va mikroorganizmlarni yo'q qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois genetik polimorfizmlar kasallikning rivojlanishi va klinik kechishidagi individual farqlarni izohlashda muhim omil hisoblanadi.

TLR2 va TLR4 genlari tug'ma immunitetning asosiy retseptorlarini kodlaydi. Ushbu retseptorlar bakteriyalar yuzasidagi molekulalarni tanib, immun javobni faollashtiradi. TLR4 geni polimorfizmlarining ayrim variantlari retseptor sezuvchanligini kamaytirishi natijasida bakterial infeksiyalar organizmda uzoq saqlanib qoladi va qaytalanish xavfi ortadi. TLR2 genidagi o'zgarishlar ham shunga o'xshash mexanizm orqali immun javob samaradorligini pasaytirishi mumkin. (pubmed.ncbi.nlm.nih.gov)

Yallig'lanish mediatorlarini kodlovchi IL-6, IL-8 va TNF- α genlari ham kasallikning klinik kechishida muhim o'rin tutadi. Ushbu sitokinlarning ishlab chiqarilish darajasi genetik polimorfizmlarga bog'liq bo'lib, ayrim allel variantlari kuchli yallig'lanish reaksiyasiga, boshqalari esa sust immun javobga olib kelishi mumkin. Natijada infeksiyaning davomiyligi, qaytalanish chastotasi hamda buyrak parenximasining zararlanish darajasi o'zgaradi. (pmc.ncbi.nlm.nih.gov)

So'nggi yillarda CXCR1, TGF- β va VDR genlarining ham qaytalanuvchi siydik yo'llari infeksiyalaridagi roli faol o'rganilmoqda. Ushbu genlar immun hujayralarning migratsiyasi, yallig'lanishning boshqarilishi va to'qimalarning tiklanishida ishtirok etadi. Ularning polimorfizmlari infeksiyaning og'ir kechishi hamda asoratlar rivojlanishiga moyillikni oshirishi mumkin. (pubmed.ncbi.nlm.nih.gov)

Molekulyar-genetik diagnostika usullarining amaliyotga keng joriy etilishi immun javob genlari polimorfizmlarini erta aniqlash imkonini bermoqda. Genetik ma'lumotlarni klinik belgilar, laborator ko'rsatkichlar va instrumental tekshiruv natijalari bilan birgalikda baholash kasallikning individual prognozini tuzish imkonini beradi. Bu esa shaxsiylashtirilgan tibbiyot tamoyillarini amaliyotga tatbiq etishda muhim qadam hisoblanadi.

Immunogenetik markerlardan foydalanish yuqori xavf guruhidagi bolalarda dispanser kuzatuvini optimallashtirish, profilaktik tadbirlarni kuchaytirish va antibakterial terapiyani oqilona rejalashtirish imkonini beradi. Bunday yondashuv nafaqat kasallikning qaytalanish chastotasini kamaytiradi, balki antibiotiklarga rezistentlik rivojlanishining oldini olishga ham xizmat qiladi.

Xulosa

Immun javob genlari polimorfizmlari bolalarda siydik yo'llari infeksiyalarining rivojlanishi, qaytalanishi va asoratlari shakllanishida muhim biologik omillardan biri hisoblanadi. TLR2, TLR4, IL-6, IL-8, TNF- α , CXCR1 va boshqa immunogenetik markerlarni aniqlash kasallikning individual prognozini baholash, yuqori xavf guruhidagi bemorlarni erta aniqlash hamda shaxsiylashtirilgan davolash va profilaktika strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. O'zbekiston bolalar populyatsiyasida ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar pediatriya amaliyotiga zamonaviy molekulyar-genetik texnologiyalarni joriy etish

va qaytalanuvchi siydik yo'llari infeksiyalarining oldini olish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yu J, Pereira GMV, Allen-Brady K, et al. Genetic polymorphisms associated with urinary tract infection in children and adults: A systematic review and meta-analysis. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*. 2024;230(6):600–609.e3.
2. Aksu B, Afonso AC, Akil I, et al. Urine soluble TLR4 levels may contribute to predict urinary tract infection in children: The UTILISE Study. *Pediatric Nephrology*. 2024;39(2):483–491.
3. Sav NM, Eroz R, Kalay DN, et al. Investigation of TLR4 Polymorphism in Children with Vesicoureteral Reflux and Renal Scarring. *Balkan Journal of Medical Genetics*. 2024.
4. Isali I, Wong TR, Batur AF, et al. Recurrent Urinary Tract Infection Genetic Risk: A Systematic Review and Gene Network Analysis. *International Urogynecology Journal*. 2024.
5. Agrawal P, Paunikar VM. Urinary Tract Infection in Children: A Narrative Review. *Cureus*. 2024;16:e51469.
6. Gkiourtzis N, Stoimeni A, Glava A, et al. Prophylaxis Options in Children with a History of Recurrent Urinary Tract Infections: A Systematic Review. *Pediatrics*. 2024;154(6):e2024066758.
7. Gnech M, et al. Update and Summary of the EAU/ESPU Paediatric Guidelines on Urinary Tract Infection in Children. *Journal of Pediatric Urology*. 2025.
8. John PP, Mike L, Mysorekar IU, et al. Urinary Tract Infections in Children. *Nature Reviews Urology*. 2026.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA "QO'RQUV" KONSEPTINING METAFORIK VA MIFOLOGIK MODELLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH

Sharobidinova Nargiza Gofurjon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA. Mazkur tezisdagi o'zbek va ingliz tillaridagi "qo'rquv" konseptining metaforik hamda mifologik modellarining lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy-kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo'rquv konseptining til birliklarida ifodalanish shakllari, konseptual metaforalar, mifologik obrazlar hamda ularning milliy dunyoqarash bilan bog'liqligi yoritiladi. O'zbek va ingliz xalqlari madaniyatida qo'rquvning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar, folklor, diniy tasavvurlar va badiiy tafakkur asosida yuzaga kelgan metaforik modellar o'zaro qiyoslanadi. Natijada mazkur konseptning universal va milliy-madaniy xususiyatlari aniqlanadi hamda kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan ilmiy xulosalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: qo'rquv konsepti, konseptual metafora, mifologik model, lingvomadaniyat, kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tahlil, folklor, mental model.

KIRISH

Til inson tafakkuri va madaniyatining eng muhim ifoda vositasi bo'lib, unda xalqning tarixiy tajribasi, milliy qadriyatlari hamda dunyoni anglash usullari mujassamlashadi. Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasi til, tafakkur va madaniyatning o'zaro aloqadorligini o'rganishda asosiy kategoriyalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, emotsional konseptlar insonning psixologik holati, ijtimoiy tajribasi hamda madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi murakkab kognitiv birlik hisoblanadi. Qo'rquv konsepti ham ana shunday universal konseptlardan biri bo'lib, u barcha xalqlarning tilida mavjud bo'lsa-da, uning ifodalanish shakllari va konseptual mazmuni milliy madaniyatga ko'ra farqlanadi [1].

Kognitiv tilshunoslikda konseptlar inson tafakkurining asosiy birliklari sifatida qaraladi. Ular nafaqat lug'aviy ma'nolar orqali, balki metafora, ramz, mifologik tasavvurlar va frazeologik birliklar vositasida ham namoyon bo'ladi. Shu jihatdan qo'rquv konsepti inson ongida turli obrazlar orqali shakllanadigan ko'p qatlamli semantik tizimni tashkil etadi [2].

Metaforalar insonning abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglashiga xizmat qiladi. Qo'rquv ham ko'pincha "zulmat", "sovuqlik", "chuqurlik", "qorong'ulik", "dushman", "kasallik", "yuk" kabi metaforalar orqali konseptuallashtiriladi. Mazkur metaforik modellar insonning biologik tajribasi hamda madaniy xotirasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular turli tillarda o'xshash va farqli jihatlarni namoyon qiladi [3].

Mifologik tafakkur esa qo'rquv konseptining shakllanishida alohida o'rin tutadi. Qadimgi xalqlar noma'lum hodisalarni izohlash jarayonida turli mifologik mavjudotlar, ruhlar va

afsonaviy obrazlarni yaratganlar. O'zbek xalq og'zaki ijodida dev, ajina, alvasti, jin singari obrazlar qo'rquv konseptining milliy-madaniy modelini shakllantirgan bo'lsa, ingliz madaniyatida ghost, demon, witch, dragon kabi mifologik obrazlar qo'rquvning konseptual ifodasida muhim o'rin egallaydi [4].

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, qo'rquv konsepti xalqning urf-odatlarini, diniy qarashlari, tarixiy xotirasi hamda mentalitetini aks ettiruvchi muhim madaniy kod hisoblanadi. Shu sababli uning metaforik va mifologik modellarini qiyosiy o'rganish turli xalqlarning dunyo manzarasidagi umumiy va milliy xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi [5].

Bugungi kunda konseptologiya, kognitiv semantika va lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlarida emotsional konseptlarni tadqiq etishga qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, qo'rquv konseptining metaforik va mifologik asoslarini qiyosiy o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya va psixolingvistika uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, o'zbek va ingliz tillarida qo'rquv konseptining metaforik hamda mifologik modellarini qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kognitiv tilshunoslikda konsept tushunchasi til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda markaziy kategoriya hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab konseptlarning til orqali ifodalanishi, ularning madaniy va kognitiv asoslarini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar sezilarli darajada kengaydi. Xususan, emotsional konseptlar, jumladan, "qo'rquv" konsepti insonning ruhiy holati, ijtimoiy tajribasi hamda madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda.

Konseptual metafora nazariyasining asoschilari George Lakoff va Mark Johnson o'zlarining "Metaphors We Live By" asarida metafora faqat badiiy tasvir vositasi emas, balki inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri ekanligini ta'kidlaydilar. Olimlarning fikricha, abstrakt tushunchalar, jumladan, emotsiyalar insonning jismoniy tajribasi asosida konseptuallashtiriladi. Shu sababli qo'rquv ko'plab tillarda "zulmat", "sovuqlik", "bosim", "yuk", "qafas" kabi konseptual metaforalar orqali ifodalanadi [1].

Konseptual metaforalar masalasini yanada rivojlantirgan Zoltán Kövecses "Metaphor: A Practical Introduction" hamda "Metaphor in Culture" asarlarida emotsional konseptlarning madaniy xususiyatlarini tahlil qiladi. Uning ta'kidlashicha, qo'rquv konsepti biologik jihatdan universal bo'lsa-da, uning til orqali ifodalanishi va metaforik modellarining shakllanishida milliy madaniyat hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayrim metaforalar barcha xalqlarda uchrasa, boshqalari muayyan madaniyatning tarixiy tajribasi va dunyoqarashi bilan belgilanadi [2].

Kognitiv semantika yo'nalishining yirik vakillaridan biri Ronald W. Langacker "Foundations of Cognitive Grammar" asarida til birliklari insonning konseptual tizimi bilan

uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Olimning fikricha, har qanday til birligi insonning dunyoni idrok etish tajribasi mahsuli bo'lib, emotsional konseptlar ham ana shu konseptual tizimning tarkibiy qismi hisoblanadi. Qo'rquv konsepti ham til birliklari orqali turli semantik modellar shaklida namoyon bo'ladi [3].

Amerikalik olim Charles Fillmore freym semantikasi nazariyasini ishlab chiqib, til birliklarining ma'nosi inson ongidagi bilimlar tizimi bilan bog'liq ekanligini asoslaydi. Uning qarashlariga ko'ra, qo'rquvni ifodalovchi leksik birliklar inson ongidagi "xavf", "noma'lumlik", "himoya", "qochish" kabi freymlar bilan uzviy aloqada shakllanadi. Shu bois qo'rquv konseptini o'rganishda freym tahlili muhim metodlardan biri hisoblanadi [4].

Mifologik tafakkur masalalarini tadqiq etgan Mircea Eliade "Myth and Reality" asarida mif insoniyat tafakkurining eng qadimiy shakllaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, mifologik obrazlar orqali inson noma'lum hodisalarga izoh bergan hamda qo'rquv hissini ramziy obrazlar vositasida ifodalagan. Natijada turli xalqlarda jin, ajdarho, yovuz ruh, arvoh singari obrazlar qo'rquv konseptining madaniy modellariga aylangan [5].

Nemis faylasufi Ernst Cassirer "An Essay on Man" hamda "The Philosophy of Symbolic Forms" asarlarida insonni "ramz yaratuvchi mavjudot" sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, mifologik tafakkur ramziy tafakkurning dastlabki shakli bo'lib, qo'rquv kabi emotsiyalar ham ramziy obrazlar orqali madaniy xotirada saqlanadi. Bu yondashuv qo'rquv konseptining mifologik modellarini lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilish uchun muhim nazariy asos yaratadi [6].

Rus tilshunosligida konseptologiya rivojiga katta hissa qo'shgan Yuriy Stepanov "Konstanty. Slovar russkoy kultury" asarida konseptlarni madaniyatning asosiy birliklari sifatida tavsiflaydi. Olimning fikricha, konsept o'zida til, tafakkur va madaniyatni birlashtiruvchi murakkab mental tuzilmani ifodalaydi. Emotsional konseptlar, jumladan qo'rquv konsepti ham xalqning tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi [7].

Rus olimi Viktoriya Maslova "Lingvokulturologiya" asarida til va madaniyatning o'zaro ta'sirini tahlil qilib, konseptlarni lingvomadaniyatning asosiy birliklari sifatida baholaydi. Muallifning ta'kidlashicha, har bir xalqning milliy tafakkuri metaforalar, frazeologizmlar, mifologik tasavvurlar hamda ramzlar orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan qo'rquv konsepti ham lingvomadaniy birlik sifatida o'ziga xos milliy xususiyatlarni aks ettiradi [8].

O'zbek tilshunosligida lingvomadaniyat va konseptologiya masalalarini tadqiq etgan N. Mahmudov o'z ilmiy ishlarida tilni milliy tafakkur va madaniyatning ifodasi sifatida baholaydi. Olimning fikricha, konseptlar xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlar, qadriyatlari hamda dunyoqarashini aks ettiruvchi kognitiv birliklar hisoblanadi. Shuning uchun emotsional

konseptlarni qiyosiy o'rganish turli xalqlarning mental dunyosini ochib berishga xizmat qiladi [9].

Shuningdek, o'zbek folklorshunosligida M. Jo'rayevning mifologik qarashlarga bag'ishlangan tadqiqotlarida o'zbek xalq og'zaki ijodidagi ajina, alvasti, jin, dev kabi mifologik obrazlarning xalq ongidagi qo'rquv konseptini shakllantirishdagi o'rni yoritilgan. Olimning fikricha, mazkur obrazlar xalqning tarixiy dunyoqarashi, diniy e'tiqodlari hamda ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular qo'rquvning milliy-madaniy modelini vujudga keltiradi [10].

Yuqoridagi ilmiy qarashlar shuni ko'rsatadiki, qo'rquv konsepti nafaqat psixologik yoki lingvistik hodisa, balki metaforik tafakkur, mifologik dunyoqarash va milliy madaniyatning uzviy birligi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek va ingliz tillarida ushbu konseptning metaforik hamda mifologik modellarini qiyosiy tahlil qilish uning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslikning nazariy asoslarini yanada boyitishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi "qo'rquv" konseptining metaforik hamda mifologik modellarini qiyosiy tahlil qilish maqsadida kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va konseptologiya yo'nalishlarining ilmiy tamoyillari tashkil etdi. Tahlil jarayonida qiyosiy-tipologik, konseptual, semantik, kontekstual hamda lingvomadaniy tahlil metodlari qo'llanildi. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi badiiy asarlar, maqol va matallar, frazeologik birliklar, folklor namunalari hamda mifologik obrazlar tanlab olindi. Olingan natijalar tavsifiy va qiyosiy tahlil asosida umumlashtirilib, qo'rquv konseptining universal hamda milliy-madaniy xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qo'rquv insonning eng qadimiy va universal emotsiyalaridan biri bo'lib, uning konseptual mazmuni har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, diniy qarashlari, madaniy qadriyatlari hamda milliy tafakkuri ta'sirida shakllanadi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslik nuqtai nazariga ko'ra, qo'rquv konsepti nafaqat alohida leksik birliklar orqali, balki metaforik modellar, mifologik tasavvurlar, frazeologizmlar va paremiologik birliklar vositasida ham namoyon bo'ladi. O'zbek va ingliz tillarini qiyosiy tahlil qilish ushbu konseptning umumiy hamda milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

O'zbek tilida qo'rquv konsepti ko'proq insonning ichki ruhiy holati bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Til birliklarida "yuragi orqasiga tortdi", "eti junjikdi", "rangi oqarib ketdi", "yuragi hovuchiga tushdi", "joni chiqay dedi" kabi iboralar qo'rquvning fiziologik va psixologik belgilarini ifodalaydi. Mazkur frazeologik birliklarda qo'rquv inson organizmida yuzaga

keladigan real fiziologik o'zgarishlar bilan konseptuallashtiriladi. Bu esa emotsiyaning bevosita jismoniy tajriba orqali idrok qilinishini ko'rsatadi.

Ingliz tilida esa fear, terror, fright, panic, horror, dread kabi leksik birliklar qo'rquvning turli darajalarini ifodalaydi. Frazeologik birliklarda "my blood ran cold", "frozen with fear", "heart skipped a beat", "scared to death", "shake like a leaf" kabi ifodalar keng qo'llaniladi. Mazkur birliklar ham insonning fiziologik holati asosida yuzaga kelgan konseptual metaforalarga tayanadi.

Kognitiv jihatdan qaralganda, har ikkala tilda ham qo'rquv ko'pincha harakatning to'xtashi, tananing muzlashi, yurak faoliyatining o'zgarishi, qorong'ulik, xavf, o'lim, dushman kabi konseptual metaforalar orqali ifodalanadi. Biroq ularning lingvomadaniy mazmunida sezilarli farqlar kuzatiladi.

O'zbek xalqining tarixiy dunyoqarashi ko'proq mifologik obrazlar orqali shakllanganligi sababli qo'rquv ko'pincha jin, ajina, dev, alvasti, yalmog'iz kampir kabi obrazlar bilan bog'lanadi. Ayniqsa, bolalar folklori va xalq ertaklarida ushbu obrazlar tarbiyaviy vazifani bajarib, noma'lum va xavfli hodisalarga nisbatan ehtiyotkorlikni shakllantirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu sababli o'zbek tilidagi qo'rquv konsepti ko'pincha diniy va mifologik tasavvurlar bilan uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

Ingliz tili va madaniyatida esa qo'rquv konseptining mifologik modeli ghost, witch, demon, dragon, vampire, grim reaper kabi obrazlar asosida shakllanadi. Ayniqsa, Yevropa mifologiyasi hamda gotik adabiyot an'analari ingliz tilidagi qo'rquv konseptining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Zamonaviy ingliz madaniyatida qo'rquv obrazlari fantastik adabiyot va kino san'ati orqali yanada boyigan.

Metaforik modellar tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda ham qo'rquv abstrakt tushuncha bo'lishiga qaramay, u insonning jismoniy tajribasi orqali anglanadi. Masalan, qo'rquv — sovuqlik, qo'rquv — zulmat, qo'rquv — dushman, qo'rquv — kasallik, qo'rquv — yuk kabi konseptual metaforalar o'zbek va ingliz tillarida deyarli bir xil semantik asosga ega. Biroq ularning til vositalari orqali ifodalanishida madaniy tafovutlar kuzatiladi.

1-jadval

O'zbek va ingliz tillarida qo'rquv konseptining metaforik modellarini qiyosiy tahlili

Metaforik model	O'zbek tili	Ingliz tili	Umumiy xususiyat
Qo'rquv — sovuqlik	Eti junjikdi	My blood ran cold	Fiziologik reaksiyani ifodalaydi
Qo'rquv — muzlash	Qotib qoldi	Frozen with fear	Harakatning to'xtashi

Qo'rquv — yurak	Yuragi hovuchiga tushdi	Heart skipped a beat	Emotsiyaning markazi sifatida yurak
Qo'rquv — o'lim	Joni chiqay dedi	Scared to death	Qo'rquvning maksimal darajasi
Qo'rquv — titrash	Qaltirab ketdi	Shake like a leaf	Organizm reaksiyasi

Jadvaldan ko'rinadiki, metaforik modellar biologik jihatdan universal bo'lsa-da, ularning lingvistik ifodalanishida madaniy tafovutlar mavjud.

Metaforik tahlil natijalariga ko'ra, o'zbek tilida qo'rquv ko'proq insonning ichki ruhiy holati va diniy-mifologik dunyoqarashi bilan bog'langan. Ingliz tilida esa qo'rquvning ifodalanishida individual psixologik tajriba va gotik madaniyat elementlari ustunlik qiladi. Shu jihatdan, qo'rquv konsepti har ikki xalqning mental modeli va dunyo manzarasini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birlik hisoblanadi.

Mifologik modellarni qiyoslash natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek folklorida qo'rquv asosan tabiat va noma'lum kuchlar bilan bog'liq obrazlar orqali ifodalansa, ingliz mifologiyasida mistik mavjudotlar va g'ayritabiiy hodisalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Biroq har ikkala madaniyatda ham mifologik obrazlarning asosiy vazifasi insonni xavfdan ogohlantirish, axloqiy me'yorlarni mustahkamlash va jamiyat tajribasini avloddan avlodga yetkazishdan iborat.

Umuman olganda, olib borilgan qiyosiy tahlil qo'rquv konseptining shakllanishida biologik omillar bilan bir qatorda milliy madaniyat, tarixiy taraqqiyot, diniy qarashlar va folklor an'analari muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Mazkur konseptning metaforik va mifologik modellarini o'rganish nafaqat lingvomadaniyatshunoslik, balki kognitiv semantika, psixolingvistika va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Yuqorida qayd etilgan metaforik modellar bilan bir qatorda, qo'rquv konseptining mazmunini ochib berishda mifologik modellar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Mifologik tafakkur insoniyatning tabiat, noma'lum kuchlar va g'ayritabiiy hodisalarni anglashga bo'lgan dastlabki urinishlari mahsuli hisoblanadi. Shu sababli turli xalqlarning mifologik tasavvurlarida qo'rquv hissi muayyan obrazlar va ramzlar orqali ifodalangan.

O'zbek xalq og'zaki ijodida qo'rquv konseptining shakllanishida dev, jin, ajina, alvasti, yalmog'iz kampir kabi mifologik obrazlar muhim o'rin egallaydi. Ushbu obrazlar ko'pincha qorong'ulik, tashlandiq joylar, qabrston, cho'l, eski xarobalar kabi makonlar bilan bog'lanadi. Xalq tasavvurida bunday joylar noma'lum va xavfli deb qaralganligi sababli qo'rquv hissi aynan ushbu obrazlar vositasida kuchaytirilgan. Ayniqsa, ertak va afsonalarda dev hamda alvasti

insonning jasorati, sabr-toqati va aql-zakovati sinovidan o'tkazuvchi ramziy qahramon sifatida namoyon bo'ladi.

Ingliz mifologiyasida esa qo'rquv konsepti ghost, witch, demon, dragon, vampire, werewolf, grim reaper kabi obrazlar bilan ifodalanadi. Mazkur obrazlar kelt mifologiyasi, xristian diniy qarashlari hamda Yevropa gotik adabiyoti ta'sirida shakllangan. Ingliz tilidagi ko'plab badiiy asarlar va xalq rivoyatlarida ushbu mavjudotlar noma'lumlik, o'lim, yovuzlik va xavf ramzi sifatida tasvirlanadi. Bu esa ingliz madaniyatida qo'rquv konseptining mistik va diniy asoslari kuchli ekanligini ko'rsatadi.

Har ikkala xalq mifologiyasida uchraydigan obrazlar insonning psixologik holatini ifodalash bilan birga, axloqiy-tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Masalan, o'zbek xalq ertaklarida bolalarni yolg'on gapirmaslik, kechasi yolg'iz yurmaslik yoki kattalarga itoat qilishga undash maqsadida mifologik obrazlardan foydalanilgan. Xuddi shuningdek, ingliz folklorida ham yovuz ruhlar va arvohlar haqidagi rivoyatlar orqali insonlarni ehtiyotkorlikka, axloqiy me'yorlarga rioya qilishga da'vat etish kuzatiladi.

Shuningdek, qo'rquv konseptining ifodalanishida rang ramzlari ham muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilida qo'rquv ko'pincha qorong'ulik, qora rang, tungi sukunat bilan bog'lansa, ingliz tilida black, dark, shadow, night kabi birliklar qo'rquvning konseptual belgilarini ifodalaydi. Bu holat inson psixologiyasida zulmat va noma'lumlikning xavf bilan bog'liq universal assotsiatsiya ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, qo'rquv konsepti ikki tilda ham ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega. Uning mazmuni leksik birliklar, frazeologizmlar, metaforalar, mifologik obrazlar, maqol va matallar, shuningdek, badiiy matnlar orqali namoyon bo'ladi. Biroq mazkur birliklarning shakllanishida har bir xalqning tarixiy tajribasi, diniy qarashlari va madaniy qadriyatlari muhim rol o'ynaydi.

2-jadval

O'zbek va ingliz tillarida qo'rquv konseptining mifologik modellarini qiyosiy tavsifi

Mifologik model	O'zbek tili	Ingliz tili	Konseptual vazifasi
Yovuz ruh	Jin, Ajina	Demon	Noma'lum xavfni ifodalash
Arvoh	Arvoh	Ghost	O'lim va narigi dunyo timsoli
Sehr-jodu	Alvasti	Witch	G'ayritabiiy kuch ramzi
Maxluq	Dev	Dragon	Kuch va xavf timsoli
O'lim obrazi	Azroil tasavvuri	Grim Reaper	Hayotning yakuni va qo'rquv

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz madaniyatlarida qo'rquv konseptining mifologik modellarida ayrim umumiyliklar mavjud bo'lsa-da, ularning semantik mazmuni va madaniy talqini sezilarli darajada farqlanadi. O'zbek mifologiyasida diniy va xalqona e'tiqodlar ustuvor bo'lsa, ingliz mifologiyasida xristian dini, kelt mifologiyasi hamda gotik adabiyotning ta'siri kuchliroq namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari qo'rquv konseptining metaforik va mifologik modellarini qiyosiy o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini berishini ko'rsatdi. Har ikkala tilda uchraydigan metaforik modellar biologik tajribaga asoslanganligi sababli universal xarakterga ega bo'lsa, mifologik modellar esa muayyan xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyoti mahsuli sifatida milliy xususiyatlarni o'zida mujassam etadi. Shu jihatdan, qo'rquv konsepti nafaqat emotsional hodisa, balki xalqning mentaliteti, qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy fenomen hisoblanadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek va ingliz tillarida "qo'rquv" konsepti universal emotsional konsept bo'lishiga qaramay, uning metaforik va mifologik modellarida muayyan milliy-madaniy tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Har ikkala tilda qo'rquvning konseptual asosini insonning biologik tajribasi tashkil etgani sababli "sovuqlik", "zulmat", "harakatsizlik", "yurak urishi", "o'lim" kabi metaforik modellar deyarli umumiy xarakterga ega. Biroq mazkur modellarni ifodalovchi til birliklari hamda ularning madaniy talqini har bir xalqning tarixiy rivojlanishi, diniy e'tiqodi va mental dunyoqarashi bilan belgilanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida qo'rquv konsepti ko'proq xalq og'zaki ijodi, diniy tasavvurlar va mifologik obrazlar bilan bog'langan bo'lsa, ingliz tilida gotik adabiyot, Yevropa mifologiyasi va xristian madaniyati ta'sirida shakllangan obrazlar ustunlik qiladi. Bu esa qo'rquv konseptining lingvomadaniy mohiyatini ochib berishda metaforik va mifologik modellarni qiyosiy o'rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari konseptual metafora nazariyasi va lingvomadaniyatshunoslik tamoyillarining o'zbek til materiallari asosida ham samarali qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatdi. Olingan ilmiy xulosalar konseptologiya, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya yo'nalishlarida olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun nazariy hamda amaliy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

2. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
3. Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 314 p.
4. Langacker R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.
5. Fillmore C. J. *Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm*. – Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111–137.
6. Eliade M. *Myth and Reality*. – New York: Harper & Row, 1963. – 204 p.
7. Cassirer E. *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. – New Haven: Yale University Press, 1944. – 294 p.
8. Cassirer E. *The Philosophy of Symbolic Forms. Vol. 2: Mythical Thought*. – New Haven: Yale University Press, 1955. – 318 p.
9. Степанов Ю. С. *Константы. Словарь русской культуры*. – Москва: Академический проект, 2004. – 992 с.
10. Маслова В. А. *Лингвокультурология*. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
11. Кубрякова Е. С. *Язык и знание*. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
12. Воркачев С. Г. *Лингвокультурология, языковая личность, концепт*. – Волгоград: Перемена, 2001. – 288 с.
13. Mahmudov N. *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...* – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012. – 156 b.
14. Jo'rayev M. *O'zbek mifologiyasi va arab folklori*. – Toshkent: Fan, 2001. – 240 b.
15. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Toshkent: Sangzor, 2006. – 276 b.

УНС-631.5

ЛБС-414.42.16

Ж-88

ТУП ҚАЛИНЛИГИНИ ҒЎЗА ҲОСИЛДОРЛИГИДАГИ РОЛИ

қ.х.ф.номзоди, доцент Д.Т.Жуманов, талаба М.Н.Мадаминова

Аннотация

Тажрибада ғўзанинг уч хил туп қалинлиги (гектарига 80; 100 ва 120 минг, шунингдек 1 погонometrда мос равишда 7,2; 9,0 ва 10,8 дона ўсимлик), тупроқнинг чекланган дала нам сифими (ЧДНС) нисбатан икки хил суғориш режими (70-70-60 ва 75-75-60 %, шунингдек суғориш тартиби мос равишда 2-3-0 ва 2-4-0) ва икки меъёрдаги ўғитларнинг (NPK) ўзаро нисбатлари (1:0,7:0,5 ва 1:1:0,5) бўлган икки меъёри ўрганилди. Ўғитларнинг йиллик меъёри: N_{200} P_{140} ва K_{100} ҳамда N_{200} P_{200} ва K_{100} кг/га ташкил этди.

Суғориш режими тупроқни ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % бўлган шароитда ўстирилган ғўзаларнинг ҳосилдорлиги 75-75-60 % режимда суғорилган вариантлардаги ҳосилдорликка нисбатан тажрибалар ўтказилган йилларда юқори бўлишлиги ҳисобга олинди.

70-70-60 % суғориш режимида туп қалинлиги ва ўғитларнинг ўзаро нисбатига боғлиқ ҳолда ўртача 35,4-40,5 ц/га ҳосил олинган бўлса, 75-75-60 % суғориш режимида ҳосилдорлик вариантлар бўйича ўртача 33,5-36,5 ц/га ни ташкил этди.

Тажриба вариантларидан териб олинган пахта ҳосилида толанинг микронеёр кўрсаткичи 4,3-4,5 ни ташкил этиб, 75-75-60 % суғориш режимида нисбатан 70-70-60 % режимда суғорилган вариантлардан териб олинган пахта толасининг микронеёр кўрсаткичи бир оз юқорилиги аниқланди.

Калит сўзлар: Суғориш режими, туп қалинлик, ўғитлаш нисбати, ҳосилдорлик, сифат, чекланган дала нам сифими, нам сифими, ялпи, умумий, ҳаракатчан, азот, фосфор калий, гумус, иктисодий самарадорлик, рентабеллик.

Маълумки, пахта хомашёсини чуқур қайта ишлаб тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва қўшилган қиймат занжирини яратиш орқали олинадиган даромадни бир неча баробарга оширишга эришилади. Президентимиз таъкидлаганидек, хомашё билан таъминланган тўқимачилик бизга кам харажат билан юқори даромад олиш имконини

беради. Ундан самарали фойдаланишимиз учун пахтачиликда илмга таянишимиз, замонавий био, нано-технологияларни жорий қилишимиз зарур. Бугунги кунда дунёда тўқимачилик саноати шиддат билан ривожланмоқда ва соҳани янгича техник ва технологик модернизатсиялаш жараёнлари пахта толаси сифатига янгидан янги талаблар қўймоқда. Бу, ўз навбатида, пахтачиликни илмий асосда ривожлантиришнинг аҳамияти нечоғлиқ юқори эканини кўрсатмоқда. Охирги йиллардаги тобора яққол кузатилаётган иқлим ўзгариши, сув ресурсларининг чекланганлиги, тупроқ унумдорлиги ва ерларнинг мелиоратив ҳолати бўйича юзага келган муаммолар, экиб келинаётган ғўза навларининг миқдор ва сифат кўрсаткичларини ошириш ва уруғчилик тизимини яхшилаш ҳамда агротехник тадбирларни янада такомиллаштириш ҳисобига пахтачиликда ҳосилдорликни сезиларли даражада кўтариш ҳозирги кундаги энг долзарб масалалардан биридир. Айниқса, аномал иссиқ, кун ва тунги ҳарорат ўртасидаги нисбий фарқни йўқолиб бораётгани ва тунда ҳам ҳаво ҳароратининг юқори бўлиши, сув тақчиллиги ғўзада кечадиган генератив (чангланиш) жараёнларига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳолат селекционер олимлардан мазкур муаммолар ечимига мос ғўза навларини яратишни тақозо этмоқда [2, 3].

Президентимиз ташаббуси билан тармоқда кластер тизими жадал татбиқ этилиб, улар томонидан нафақат толани чуқур қайта ишлаш тизимли йўлга қўйилди, балки ердан самарали фойдаланиш, машина-трактор паркларини юқори унумли қишлоқ хўжалиги техникалари билан бутлаш, ғўзани парваришlashда сув ва ресурстежамкор технологияларни кенг жорий этишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу боис, давр талабига мос янги навларни яратиш, пахтакорларни сифатли уруғлик билан таъминлаш, тупроқ ҳолатидан келиб чиқиб минерал, органик ва микробиологик ўғитларни қўллаш ҳамда агротехник тадбирларни тўғри қўллаш борасида олимлар билан ҳамкорликда ишлаш ўта муҳимдир. Бу борада соҳа мутахассислари кластер ва фермерларимизга илмий тавсиялар беришни тизимли йўлга қўйиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратдилар. Маълумки, дунё амалиётида ҳосилдорлик тола миқдори билан ўлчанади. Демак, ушбу кўрсаткични ўзгартириш учун ҳам бизга ҳосилдорлиги ва тола сифати юқори бўлган, минтақа тупроқ-иқлим шароитига мос навлар зарур. Қайд этилганидек, ғўзани минерал ва органик ўғитлар билан озиклантириш меъёрлари ва муддатларини илмий асосланган тавсияларга мувофиқ тупроқни озика-моддалар билан таъминланганлик даражасига қараб белгилаш лозим. Бунинг учун тупроқ таркиби таҳлилини амалга оширишда замонавий лабораторияларнинг аҳамияти беқиёсдир.

Олимлар томонидан ҳар бир тупроқ – иқлим шароитларига мос деҳқончилик ишлари ишлаб чиқди. Деҳқончилик тизимида ғўза билан бир қаторда кузги ғаллалар,

дуккакли дон ҳамда пахтачилик мажмуи шунга 30 дан ортиқ зираотлар киритилади. Фақатгина янги навларни ишлоб чиқаришга жорий қилиш ҳисобига ҳосилдорликни 10-12 фоизга ошириш мумкин. Бундан кўранадик, республикамизда ҳам тезпишар, серҳосил, сертола, касаллик ва зарракунандаларга, кескин узгарувчан шароитларга чидамли навларни яратиш ва уларни ишлаб чиқаришни кенг жорий қилиш ҳамда навга мос мақбул агротехнологиясини ишлаб чиқиш ҳосил миқдори ва сифатини кескин оширишга имкон беради [3, 6].

Дўзадан мўл ва сифатли ҳосил етиштиришда ҳар бир деҳқончилик минтақасининг тупроқ иқлим шароитига мос бўлган агротехнологияларни яратиш ва жорий этиш, яъни экиладиган навлар учун мақбул бўлган сув, озиқ режимлари ва туп қалинлигини таъминлашнинг аҳамияти катта. Шунинг учун ҳам ушбу муаммоларни ўрганиш долзарб ҳисобланади.

Дўзанинг Зарафшон нави Самарқанд вилоятининг асосий майдонларида ҳамда Республикамизнинг қатор вилоятларида экилиб келинмоқда. Ушбу навнинг потенциал имкониятларидан кенг фойдаланиш мақсадида турли туп қалинликлари, суғориш режими ва маъдан ўғитлар нисбатининг ўзаро уйғунлашувини ғўза ҳосилдорлигига, тола ва чигит сифатига таъсирини ўрганиш давр талаби ҳисобланади.

Шуларни инобатга олиб, Республикамизнинг қатор вилоятларида шу жумладан Самарқанд вилоятида ҳам кенг майдонларда экилиб келинаётган ғўзанинг Зарафшон навининг суғориш ва озиқа режимларини ўрганиш натижасида шу навнинг потенциал имкониятларидан кенг фойдаланишга сабаб бўлади. Шу мақсадда турли суғориш режимларини маъдан ўғитлар меъёрлари билан боғлиқ равишда ўрганиш мақсадида Пахта селекцияси ва уруғчилиги, етиштириш агротехнологиялари илмий текшириш институти Самарқанд тажриба станциясининг ўтлоқ-бўз тупроқлари шароитида дала тажрибалари ўтказилди.

Тажриба ўтказилган йилларда (2018-2020 йй.) ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % лик суғориш режимида ғўзанинг суғориш олди тупроқ намлиги ўртача ЧДНС га нисбатан 68,3 % дан 71,9 % гача, 75-75-60 % режалаштирилган суғориш режимида эса 74,1-76,5 % гача ўзгариши аниқланди.

Тажриба даласида ғўзани биринчи суғориш ЧДНС га нисбатан 75-75-60 % режимда 70-70-60 % режимга нисбатан эрта бошланиб, 2018 йил шароитида 4 июнда, 2019 йил шароитида 5 июнда, 2020 йилда эса 7 июнда ўтказилди.

Тажрибанинг 70-70-60 % режалаштирилган суғориш режимида биринчи сув 2018 йилда 10 июнда, 2019 йилда 9 июнда, 2020 йилда 10 июнда ўтказилди.

Тажрибанинг 75-75-60 % суғориш режимида биринчи сувдан кейинги суғоришлар

оралиғидаги муддат 2018 йилда 15-17 кун, 2019 йилда 14-15 кун, 2020 йилда эса 14-17 кунни, 70-70-60 % суғориш режимида кўпроқ, яъни 2018 йилда 18-22 кун, 2019 йилда 19-22 кун, 2020 йилда эса 20-22 кунни ташкил этди.

Ўзанинг ўсув даврини охирида 70-70-60 % суғориш режимида мавсумий сув сарфи ҳар гектар майдон ҳисобига тажриба ўтказилган йиллар давомида (2018-2020 йй.) 5180 м³ дан 5280 м³ гача ўзгарди.

Тажрибанинг 75-75-60 % суғориш режимида мавсумий сув сарфи ҳар гектар майдон ҳисобига 5360 м³ - 5555 м³ миқдорида бўлганлиги аниқланди.

Фенологик кузатувларнинг натижалари таҳлил этилганда суғориш режими, туп сон қалинлиги, шунингдек, ўғитларнинг ўзаро турли нисбатда бўлиши, ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига таъсири катта эканлиги маълум бўлди.

Суғориш режимини тупроқнинг чекланган дала нам сифими (ЧДНС) нисбатан 70-70-60 % дан 75-75-60 % га оширилиши сабабли ўзанинг бош пояси 7,6 см гача юқорилашиши кузатилса, кўчат қалинлигини гектарига 80 мингдан 120 минг гача кўпайиши билан ҳам ўзанинг бўйини ўсув даврининг бошларида (1.VI да 1,2 см гача ва 1.VII да эса 3,4 см гача) суғориш режими ва ўғитлар нисбатига боғлиқ ҳолда баланд бўлганлиги аниқланди, аммо, август ойидаги кузатувларда эса аксинча, туп сонини гектарига 80 мингдан 120 минггача кўпайиши билан ўсимликларнинг бош поясини ўсишини 7,4 см гача сусайиши ҳисобга олинди. Чунки, бу даврга келиб, ўсимликларнинг барг сатҳи ва қуруқ массаси, ҳосил элементларини ортиши туфайли, ўзанинг тупроқдаги сув ва озиқ моддаларга бўлган талабини кўпайиши ва уларни жадал миқдорда ўзлаштирилиши натижасида кўчат сонини 80-120 мингга ошиши билан ўсимликлар бўйининг ўсишини секинлашганлиги кузатилди (1-жадвал).

1-жадвал

**Туп қалинлиги, суғориш ҳамда озиқ режимларида ўзанинг
ўсиши ва ривожланиши (2018-2020 йилларда ўртача)**

аж-риба вари-ант-лари	Ре-жалаш-тирилган туп қалинли-ги, минг дона/га	Н-ПК нисба-ти	Ўсимлик бўйи, см			Чинбарг ва симподиал шохи сони, дона			Кўсак сони, дона		ун-дан очил-ган, дона
						ин-барг	симподиал шохлар				
			1	1	1	1	1	1	1		
			.VI	.VII	.VIII	.VI	.VII	.VIII	.VIII	.IX	.IX
ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % да суғорилган											

(H)	0	1	13	47	90	4	8	12	6	1	2
		1:0,7:0,5	,4±2,0	,2±2,4	,9±0,5	,1±1,1	,3±1,2	,0±0,7	,5±0,3	,8±0,5	,2±1,0
	00		,9±2,5	,2±3,2	,5±4,8	,1±0,8	,1±1,2	,2±0,7	,9±0,9	,9±1,4	,6±0,6
	20		,6±2,6	,5±4,5	,0±5,5	,9±0,6	,1±1,0	,6±1,4	,4±1,4	,8±0,7	,1±0,5
	0	1	13	48	90	4	8	12	6	1	2
		1:1:0,5	,2±2,8	,8±3,2	,1±4,8	,2±1,4	,4±1,2	,6±1,2	,8±0,2	,8±0,5	,5±1,3
	00		,9±2,6	,2±3,4	,2±6,2	,1±1,3	,2±1,3	,4±1,4	,1±0,9	,1±0,8	,1±1,0
	20		,3±2,8	,4±3,7	,0±6,7	,0±0,8	,1±0,6	,7±1,8	,6±1,4	,0±0,7	,4±0,5
ЧДНС га нисбатан 75-75-60 % да суғорилган											
	0	1	13	52	95	4	8	11	6	1	2
		1:0,7:0,5	,4±1,6	,7±4,1	,1±5,7	,3±1,5	,5±1,8	,7±1,5	,3±1,1	,0±0,6	,0±0,5
	00		,0±2,4	,6±4,1	,0±6,5	,2±1,2	,0±1,6	,9±1,9	,5±0,7	,8±1,3	,9±0,6
	20		,4±2,5	,1±4,0	,7±5,5	,0±0,7	,9±1,7	,4±2,3	,9±0,8	,5±1,1	,7±0,3
0	0	1	14	52	92	4	8	11	6	1	2
		1:1:0,5	,0±2,6	,5±3,8	,7±8,3	,2±1,3	,8±1,7	,8±0,8	,3±0,8	,0±0,7	,1±0,4
1	00		,8±2,6	,6±4,1	,5±9,5	,0±0,8	,3±1,2	,8±1,2	,3±0,5	,3±1,3	,8±0,1
2	20		,1±2,6	,5±4,5	,4±8,0	,9±0,9	,3±1,3	,4±2,0	,9±0,5	,5±1,1	,7±0,2

Тажрибанинг ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % суғориш режимида парвариш қилинган ғўзанинг 1 август санасида бош поясини баландлиги НРК нинг 1:0,7:0,5 нисбатида ва ҳар гектар майдон ҳисобига 80 минг туп кўчат қалинлигида, яъни назорат вариантыда 90,9 см ва ҳосил шохлар сони ҳар бир ўсимликка ҳисоблаганда 12,0 донани ташкил этган бўлса, туп сони 100 мингга оширилган вариантда эса ғўза бош поясининг баландлиги 88,5 см га, ҳосил шохлари сони 11,2 донага, кўчат сони ҳар гектар майдон ҳисобига янада оширилганда, яъни 120 минг туп бўлганда ўсимлик бўйини 84,0 см ва ҳосил шохлари сонини эса 10,6 донагача камайиши ҳисобга олинди. Худди шундай ўзгаришлар ғўзалар 75-75-60 % режимда суғориш ўтказилган вариантларда ҳам кузатилди.

1 август ва 1 сентябр саналарида ҳар бир туп ғўзага тўғри келадиган кўсақлар ва

очилган кўсаклар сони ҳам туп сон миқдорини 80 мингдан 120 минггача ўзгариши билан камайиши ҳисобга олинди.

НРК нисбатида фосфор элементини ортиши ёки туп сон қалинлигини гектарига 120 мингдан 80 минггача камайиши билан юқоридаги кўрсаткичлар ортишини битта ўсимликнинг озикланиш майдони ҳамда фосфорни ортиши ҳисобига азот ва калийни ўсимлик томонидан ўзлаштирилишини мақбуллашиши ва ҳаво алмашилишни жадаллиги билан изоҳлаш мумкин.

Ўза ЧДНС га нисбатан 75-75-60 % режимда суғорилганда, 70-70-60 % суғориш режимига нисбатан барча ўрганилган туп сон қалинлиги ҳамда ўғитларнинг ўзаро нисбатида гуллаш жараёнини орқада қолиши ҳисобга олинди [7, 8].

2020 йилда ўтказилган тажрибада ўғитлар билан 1:1:0,5 нисбатда озиклантирилган, суғориш 70-70-60 % режимда ўтказилган ва туп сони ҳар гектар майдон ҳисобига ўртача 80 минг тупни ташкил қилган вариантда 9 июл санасидаги ҳисобда 81 %, кўчат сони 100 мингга оширилган вариантда 62 % ва ниҳоят туп сони 120 минггача кўпайган вариантда 46 % ўзанинг гуллаш фазасига кирганлиги аниқланди.

Ўғитларнинг ўзаро нисбатида фосфор элементини кўпайиши (1:1:0,5) ўзанинг гуллаш жараёнига самарали таъсири борлиги маълум бўлди.

Ўсимликларнинг гуллаш фазаси каби сув сарфи ва туп сон қалинлигини кўпайиши ҳамда НРК нисбатида фосфор элементини камайиши билан пишиш фазасини нисбатан кечикишига сабаб бўлди [8].

2020 йилги тажрибада 11 сентябр санасида ўтказилган пишиш фазасининг охириги ҳисобида кўчат қалинлиги ўртача ҳар гектар майдон ҳисобига 80 минг туп режалаштирилган ва 70-70-60 % суғориш режими таъминланган, ўза маъдан ўғитлар билан 1:0,7:0,5 нисбатда озиклантирилган назорат вариантда 78 % ўзада кўсакларни очилганлиги, 100 минг кўчат қолдирилганда эса 72 %, туп сонини 120 мингга оширилганда бу кўрсаткич 69 фоиз бўлганлиги, ўза 75-75-60 % режимда суғорилганда эса 70-70-60 % суғориш режимига нисбатан юқоридаги туп сонига қиёслаганда тегишлича 12; 10; 16 % га пишиш фазасини кечикканлиги маълум бўлди. Аммо, ўзани ўғитлар билан озиклантиришда фосфор элементи миқдорини (1:0,7:0,5 дан 1:1:0,5 нисбатга кўпайтилиши) оширилиши суғориш режимларига боғлиқ ҳолда ўзанинг пишиш фазасини сезиларли равишда (8 % гача) тезлашувига сабаб бўлиши маълум бўлди.

Бошқа йилларда ўтказилган тажрибаларда ҳам шунга ўхшаш маълумотлар олинди.

Ўсимликларнинг ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган омилларнинг мақбул меъёردа бўлиши ўза тупларининг шаклланишида, уларнинг тузилишида (габитусида) ҳал

қилувчи аҳамиятга эга эканлиги жуда кўп ўтказилган тажрибаларда аниқланган.

ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % суғориш режимида парвариш қилинган ва NPK нисбати 1:0,7:0,5 бўлган фонда ҳар гектар майдон ҳисобига кўчат қалинлиги ўртача 80 минг дона режалаштирилган назорат вариантда биринчи ҳосил шохининг баландлиги қисқа бўлиб, ўртача 14,4 см ни, кўчат сони 100 мингга ташкил қилган вариантда 15,3 см, туп қалинлиги 120 минг бўлган вариантда янада юқорироқ 16,1 см ни ташкил этди.

Суғориш 75-75-60 % режимда ўтказилган вариантларда эса юқоридагига мос равишда 16,6; 18,2; 18,7 см ни ташкил этиб, биринчи ҳосил шохини юқори масофада пайдо бўлиши туп қалинлиги 120 минг дона бўлган вариантлардаги ғўзада ҳисобга олинди.

Демак, иккала суғориш режими ва ўғитлар фониди ҳам кўчат қалинлигини ортиши билан биринчи симподия шохларини баландлиги ҳамда 1-10 ҳосил шохлари бўғим оралиқлари узун бўлиши, аммо, 11 ва ундан кейинги ҳосил шохларининг буғин оралиғини узунлиги ва пояларининг кундаланг кесимларини қисқа бўлиши ҳисобга олинди.

Ўғит меъёри 1:0,7:0,5 нисбатда берилган вариантларда ўстирилган ғўзаларга қиёслаганда 1:1:0,5 нисбатда, яъни ўғитлашда фосфор озик элементи миқдорини ошиши билан биринчи симподия шохларини баландлиги тажрибада ўрганилган иккала суғориш режимларида ҳам нисбатан қисқа бўлишлиги кузатилди.

Кўчат қалинликлари, суғориш режимларини ғўза шохларининг тузилишига, уларнинг ўлчамларига таъсирини мукамалроқ билиш мақсадида, ўсув даврининг охирида ғўзаларда биометрик ўлчовлар ўтказилиб, ўсув ва ҳосил шохларини сони, уларнинг жами узунлиги, ўсимлик бош поясининг бўғин оралиқлари узунлиги, йўғонлиги, яъни ғўза тупининг габитус кўриниши ўрганилди.

Ўза ЧДНС га нисбатан 75-75-60 % режимда суғорилган вариантларда 70-70-60 % суғориш режими таъминланган вариантларга нисбатан туп сон қалинлиги ва ўғитлар нисбатига боғлиқ ҳолда барча ўсув шохлари 16 см гача ва барча ҳосил шохлари 18,1 см гача узун бўлиши аниқланди.

Кўчат қалинлиги 80 минг туп қолдирилган вариантда ғўза 70-70-60 % режимда суғорилганда озик элементларининг нисбатига қараб ўсув шохларини жами узунлиги 63,4-66,5 см ни ташкил этган бўлса, 75-75-60 % суғориш режими сақланган вариантларда юқорида қайд этилган туп қалинлигида 79,2-81,4 см бўлганлиги маълум бўлди.

Суғориш режимини оширилиши билан барча ўсув шохлари ва барча ҳосил шохларининг узун бўлишлиги кузатилган бўлсада, NPK нисбати ва туп қалинлигини гектарига 80 мингдан 120 минггача оширилиши билан ўсув шохларини, шунингдек

симподиал шохларини умумий узунлигини қисқариши кузатилди.

Ўзанинг гуллаш ва ҳосил тўплаш фазасида назорат вариантыда бир туп ўза ўсимлигида ўртача 51,4 дона барг бўлганлиги ва уларнинг сатҳи $1392,2 \text{ см}^2$ ни ташкил этиши, кўчат сони гектарига 100 минг донага оширилганда 80 минг туп қалинлигида ўсган ўзаларга нисбатан барг сонини 8,2 донага, барг сатҳини эса $113,8 \text{ см}^2$ га камайиши, янада кўпроқ фарқ туп сони гектарига 120 мингтагача оширилган вариантларда ҳисобга олиниб, юқоридаги суғориш ва озик режимида 80 минг дона кўчат қалинлигига қийслаганда барг сони 18,9 донага, барг юзасининг сатҳи эса $452,4 \text{ см}^2$ гача камайиши кузатилди.

Тажрибанинг иккала ўрганилган суғориш режими ва кўчат қалинлигида ҳам ўза 1:0,7:0,5 нисбатда озиклантирилган вариантга нисбатан 1:1:0,5 нисбатдаги вариантда барг сони ва уларнинг қуруқ массасини ошишига олиб келиши маълум бўлди [7].

Гуллаш ва ҳосил тўплаш фазасида 70-70-60 % суғориш режимида нисбатан 75-75-60 % сақланган суғориш режимида ўза барг сони ва уларнинг қуруқ массасини кўпайиши маълум бўлди. Аммо, иккала ўрганилган суғориш режимида ҳам туп сон қалинлигини гектарига 80 мингдан 120 мингтагача ошиши билан бир туп ўсимликнинг озикланиш майдонини қисқариши ҳисобига барг сони ва уларнинг қуруқ массасини кескин камайганлиги ҳисобга олинди.

Ўзанинг пишиш фазасида назорат вариантыда бир туп ўсимликнинг қуруқ массаси 141,7 г ташкил этиши, шундан 21,8 % поя ва шохлардан иборатлиги, барг салмоғи 19,1 % ни, генератив органлар (кўсак, шона, тугунча ва гуллар) 59,1 % ни ташкил этиши қайд этилди.

Ўза 75-75-60 % режимда суғорилган вариантларда ўсимлик қуруқ массаси 70-70-60 % режим сақланган вариантларга нисбатан анча (37,9 г гача) юқори бўлиши, шунингдек уларнинг пояси ва шохлари (6,8 % гача) ҳамда барг салмоғи ҳам умумий қуруқ массада кўп бўлиши, аммо, генератив органлар миқдорини (7,9 % гача) сезиларли камайиши ҳисобга олинди. Бу ҳолатни 75-75-60 % суғориш режимида ўзанинг бироз ғовлаб ўсиши билан таърифлаш мумкин.

Ўза 70-70-60 % режимда суғорилганда барча ўрганилган туп сон қалинлигида ўғитлар нисбатида фосфор элементини ошиши (1:1:0,5) билан ўсимликларнинг қуруқ масса салмоғи 1,1 г гача ва генератив органлар миқдори 3,9 % гача ошганлиги, аммо, суғориш режими 75-75-60 % га кўтарилганда ўғитлар нисбатида фосфор элементини оширилиши натижасида вегетатив органларни ортиши ва генератив органларни 2,1 % гача камайганлиги кузатилди.

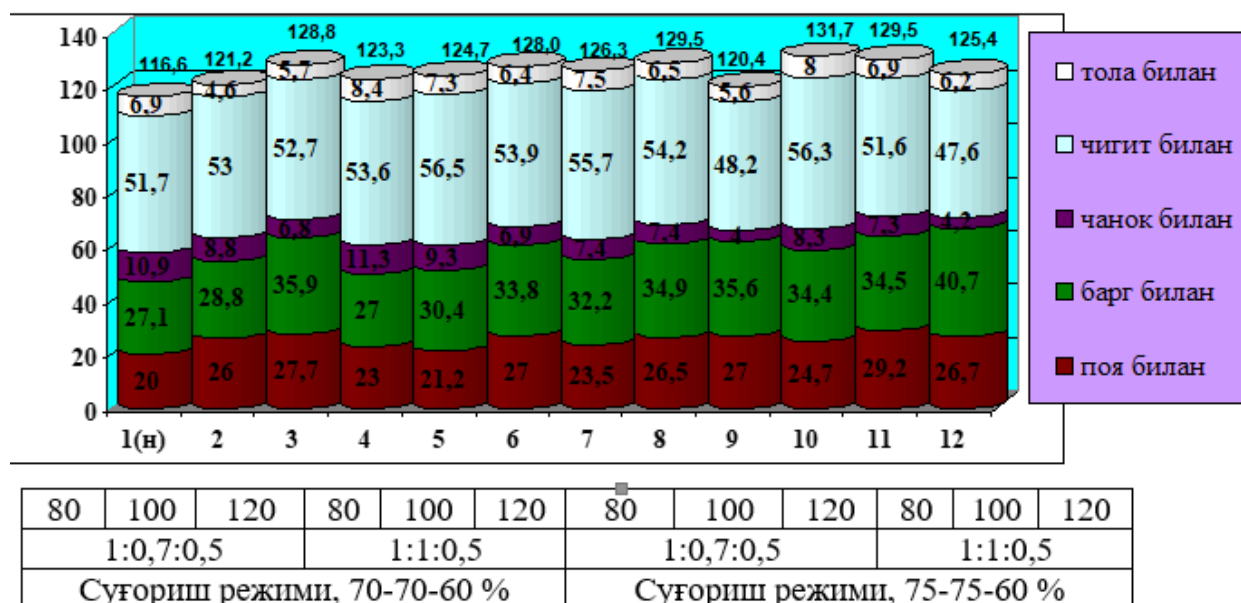

Ѓўзанинг ўсув даврида суғориш 70-70-60 % режимда ўтказилганда ўғитларнинг ўзаро нисбати 1:0,7:0,5, кўчат қалинлиги гектарига 80 мингга ташкил этган назорат вариантыдаги ўсимликларнинг поясида умумий азот элементининг миқдори 0,81 %, туп қалинлиги ҳар гектар майдон ҳисобига 100 минг бўлганда юқоридаги сув ва озик режимида 0,78 %, туп сони 120 мингга оширилганда эса 0,76 % гача камайиши ҳисобга олинди. Юқоридаги суғориш режимида ғўза 1:1:0,5 нисбатда озиклантирилганда кўчат қалинлигига мос равишда поя таркибидаги умумий азот миқдори 0,82; 0,79 ва 0,75 % гача ўзгарганлиги маълум бўлди.

Демак, туп қалинлигини 80 мингдан 120 мингга ошириши натижасида тупроқдан озик моддаларни кўпроқ ўзлаштирилиши ва кейинчалик тупроқ таркибида ушбу моддаларни камайиши сабабли поя ва ўсимликнинг бошқа органлари таркибида умумий азот миқдорини озиқлаштириши кузатилади.

Тажриба даласида суғориш 75-75-60 % режимда олиб борилган вариантларда 70-70-60 % суғориш режимидаги ғўзага нисбатан ўрганилган барча туп қалинлиги ҳамда ўғитларнинг нисбатида поя ва бошқа органлар таркибида умумий азот миқдорини камайиши аниқланди.

Кўчат сонини ортириши ва суғориш режимини 70-70-60 % дан 75-75-60 % га кўпайиши билан ғўза органларида умумий фосфор элементини камайиши қайд этилди. Аммо, ўғитлар нисбатида фосфор элементини оширилиши (1:0,7:0,5 га нисбатан 1:1:0,5 бўлганда) ғўза органлари таркибида ҳам умумий фосфорни нисбатан кўпайишига олиб келди.

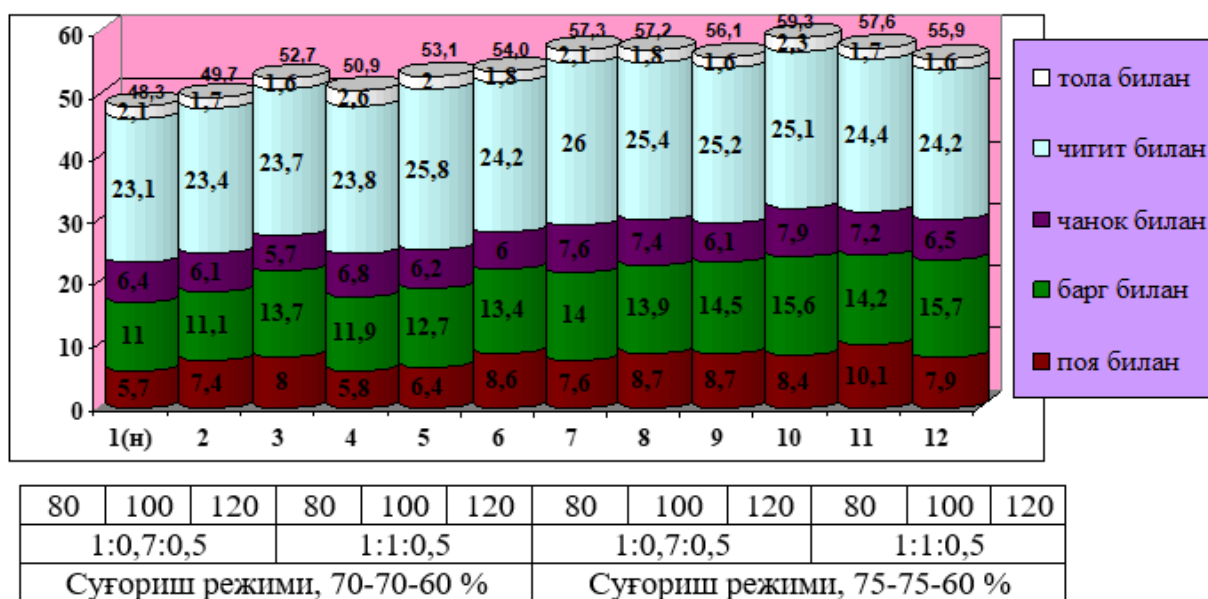

1-расм. Турли суғориш режими ва кўчат қалинлигида ғўза органлари орқали азот элементини олиб чиқиб кетилиши, кг/га (2019-2020 йй.)

Тажрибада ўрганилган омилларнинг барчасида азот ва фосфор элементини чигит ва барг билан кўп миқдорда олиб чиқиб кетилиши аниқланди.

Ўза 70-70-60 % суғориш режимида парвариш қилинганда, туп қалинлигини ошириши билан ўсимликлар томонидан азотни ўзлаштирилишини ортиши кузатилди. Аммо, ғўза 75-75-60 % суғориш режимида суғорилганда ва ўғитлар нисбати 1:0,7:0,5 бўлганда, кўчат қалинлиги ўртача 80 мингдан 100 мингга ошганда умумий азотни ўзлаштирилишини кўпайганлиги, туп қалинлиги янада 120 мингга оширилганда эса пасайганлиги, ўғитлар нисбати 1:1:0,5 бўлганда кўчат қалинлиги гектарига 80 мингдан 120 минг тупга ошиши билан азот элементини олиб чиқиб кетилишини озаийиши ва берилган азотли ўғитдан фойдаланишни ҳам камаийиши маълум бўлди (1-расм).

Ўза 70-70-60 % режимда суғорилганда ўғитларнинг тажрибада ўрганилган иккала нисбатида ҳам кўчат сонини гектар ҳисобига ошиши билан фосфорни олиб чиқиб кетилишини кўтарилиши кузатилса, 75-75-60 % суғориш режимида туп қалинлигини гектарига 80 мингдан 120 мингга ошиши билан ўсимликлар томонидан фосфорни олиб чиқиб кетилишини камаийиши кузатилди [3] (2-расм).

2-расм. Турли суғориш режими ва кўчат қалинлигида ғўза органлари орқали фосфор элементини олиб чиқиб кетилиши, кг/га (2019-2020 йй.)

Ўтказилган тажрибалардан маълум бўлишича, ғўза ўсув даврида тупроқнинг ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % режимда суғорилганда ўғитларнинг иккала ўрганилган нисбатида ҳам кўчат қалинлиги ўртача 80 мингдан 100 минггача кўтарилиш билан ҳосилдорликни ошиши, лекин туп қалинлигини 120 минг донага ортиши билан ҳосилдорликни пасайиши кузатилди. Аммо, ғўза 75-75-60 % режимда суғорилганда эса маъдан ўғитларнинг қўлланилган иккала нисбатида ҳам кўчат сонини ўртача гектарига 80 мингдан, 120 минггача кўпайиши билан ғўза ҳосилдорлигини камайиши маълум бўлди (2-жадвал).

Тажриба ўтказилган йиллар давомида ўртача энг юқори ҳосил (40,5ц) ғўза ўсув даврида тупроқнинг ЧДНС га нисбатан 70-70-60 % режимда суғорилган, ўғитларнинг ўзаро нисбати 1:1:0,5 ва кўчат қалинлиги ўртача 97 минг дона/га бўлган шароитда олинганлиги аниқланди.

2-жадвал

Турли туп қалинлиги, суғориш ва озик режимларида ғўза ҳосилдорлиги, ц/га

Тажриба вариантлари	ЧДНС га нисбатан суғориш режими, %	Ҳосил терими олдида туп қалинлиги, минг дона/ га	НПК нинг ўзаро нисбати	Тажриба ўтказилган йиллар						Ўртача	
				2018		2019		2020		жам и ҳосил	шундан кўсак шакли-да
				жам и ҳосил	шундан кўсак шакли-да	жам и ҳосил	шундан кўсак шакли-да	жам и ҳосил	шундан кўсак шакли-да		
1(н)		80,6		36,4	4,1	37,2	4,0	35,1	4,5	36,2	4,2
2		99,5	1:0,7:0,5	38,8	4,6	39,5	5,3	37,4	4,9	38,5	4,9
3		118,5		35,7	4,7	36,1	4,9	34,6	5,5	35,4	5,0
4	70-70-60	79,8	1:1:0,5	38,2	3,3	38,5	3,6	36,4	4,1	37,7	3,6
5		97,4		40,9	3,8	41,2	4,2	39,5	4,4	40,5	4,1
6		119,2		37,3	4,4	37,3	5,2	35,7	5,2	36,7	4,9
7		79,9	1:0,7:0,5	34,7	6,3	36,9	3,8	34,5	4,2	35,3	4,7
8		100,7		35,8	6,1	35,8	4,9	33,2	4,6	34,9	5,2
9		118,6		33,2	6,4	35,2	4,7	32,1	4,9	33,5	5,3

10	75-75-60	81,5		35,2	6,1	38,2	3,4	36,1	3,8	36,5	4,4
11		99,6	1:1:0,5	36,4	5,8	36,1	3,7	34,5	4,1	35,6	4,5
12		118,0		34,6	6,6	35,4	4,8	33,6	4,6	34,5	5,3
2018 й.:	А(сув). ЭКФ _{0,5} =1,22 ц/га			В(НПК). ЭКФ _{0,5} =1,22 ц/га			С(туп сон). ЭКФ _{0,5} =1,0 ц/га				
2019 й.:	А(сув). ЭКФ _{0,5} =1,59 ц/га			В(НПК). ЭКФ _{0,5} =1,59 ц/га			С(туп сон). ЭКФ _{0,5} =1,3 ц/га				
2020 й.:	А(сув). ЭКФ _{0,5} =1,25 ц/га			В(НПК). ЭКФ _{0,5} =1,25 ц/га			С(туп сон). ЭКФ _{0,5} =1,02 ц/га				

Ѓўза 70-70-60 % режимда суғорилиб, ўғитлар 1:0,7:0,5 нисбатда қўлланилганда гектар ҳисобига кўчат қалинлиги 80 минг бўлган назорат вариантыда тола чиқиши 36,8 % ни, тола узунлиги 33,5 мм ни, узулиш кучи 4,6 гк ни ташкил этган бўлса, туп сонини ошиши билан ушбу кўрсаткичларни пасайиши кузатилди.

Ўғитлар 1:1:0,5 нисбатда қўлланилганда ғўза 70-70-60 % режимда суғорилганда гектар ҳисобига туп қалинлиги 80-100 мингта бўлган вариантларда тола чиқиши ва тола узунлигида ўзгаришлар кузатилмади, аммо, кўчат қалинлигини 120 минг тупга ошиши билан ушбу кўрсаткичларни пасайиши ҳисобга олинди [5, 6].

Айниқса, иккала суғориш режимида ҳам НРК нисбатида фосфорни камайиши ва туп қалинлигини гектарига ўртача 80 мингдан 120 мингга кўпайиши билан узилиш кучи, микронейр кўрсаткичи, етилиш коэффиценти ва 1000 дона чигит массасини камайдиганлиги маълум бўлди.

Суғориш 75-75-60 % режимда ўтказилганда туп қалинлиги гектарига 80 мингдан 100 минггача ва тола узунлигини 33,5-33,6 мм бўлиши, 1000 дона чигит массаси ўртача 120-121,1 г ни ташкил этиши, аммо, туп қалинлигини 120 мингтагача кўпайиши билан тола чиқиш фоизи, тола узунлиги, толаларнинг етилиш коэффиценти, шунингдек 1000 дона чигит массасини бошқа ўрганилган вариантларга қиёслаганда сезиларли камайиши аниқланди.

Тажриба вариантларидан териб олинган пахта ҳосилида толанинг микронейр кўрсаткичи 4,3-4,5 ни ташкил этиб, тажриба даласининг 75-75-60 % суғориш режимига

нисбатан 70-70-60 % режимда суғорилган вариантлардан териб олинган пахтанинг микронейр кўрсаткичи бир оз юқорилиги қайд этилди.

Вўза 70-70-60 % суғориш режимида парвариш қилиниб, гектарига ўртача 100 минг туп сон қолдирилган ва ўғитлар 1:1:0,5 нисбатда қўлланилган вариантдан энг юқори ҳосилдорлик-40,5 ц/га, рентабеллик даражаси 34,0 % ни ташкил қилди, иқтисодий жиҳатдан энг самарали вариант эканлиги аниқланди. Шунингдек, назорат вариантыга нисбатан рентабеллик даражаси 4,3 % га баланд бўлди [3, 6].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ғўзалар 70-70-60 % суғориш режимида парвариш қилиниб, гектарига ўртача 100 минг туп сон қолдирилган ва ўғитлар 1:1:0,5 (N_{200} P_{140} ва K_{100} ҳамда N_{200} P_{200} ва K_{100} кг/га) нисбатда қўлланилган вариант иқтисодий ва пахта толасининг барча технологик сифат кўрсаткичлари жиҳатдан энг самарали вариант эканлиги аниқланди. Тажриба вариантларидан териб олинган пахта ҳосилида толанинг микронейр кўрсаткичи 4,3-4,5 ни ташкил этиб, 75-75-60 % суғориш режимига нисбатан 70-70-60 % режимда суғорилган вариантлардан териб олинган пахта толасининг микронейр кўрсаткичи бир оз юқорилиги аниқланди.

Вўза 75-75-60 % режимда суғорилганда 70-70-60 % режимда суғорилган вариантлардагига нисбатан пахтанинг саноат навини пасайиш ҳолати ҳам қайд этилди.

3-жадвал

Суғориш, озиқ режимлари ва туп қалинликларини пахта толасининг технологик кўрсаткичларига таъсири

Тажриба вари- антлари	Тола чиқиши, %	Тола узунлиги, мм	Узилиш кучи, гк	Микронеер кўрсаткичи	Етилиш коэф- фициенти	Саноат нави	1000 дона чигит массаси, г
1(назорат)	36,8	33,5	4,6	4,4	2,0	И	121,4
2	36,5	33,4	4,4	4,4	2,0	И	120,0
3	35,2	33,0	4,4	4,3	2,0	И	118,0
4	36,8	33,6	4,6	4,5	2,0	И	121,9
5	36,8	33,6	4,5	4,4	2,0	И	121,2
6	35,4	33,1	4,5	4,4	2,0	И	119,0
7	36,4	33,6	4,4	4,3	2,0	И	120,9

8	36,0	33,5	4,3	4,4	1,9	ИИ	120,0
9	35,0	33,0	4,3	4,3	1,9	ИИ	118,0
10	36,5	33,6	4,5	4,4	2,0	И	121,1
11	36,2	33,6	4,5	4,4	1,9	ИИ	120,3
12	35,0	33,1	4,3	4,4	1,9	ИИ	118,2

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Жуманов Д.Т. Суғориш меъёри. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали 2007 йил №4 18-бет.

2. Жуманов Д.Т., Ризаев А., Орипов Р., Тоштемиров А. - Ўйғунлашган технология элементларини асослаш. АГРО ИЛМ «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали илмий иловаси, Нишона сон, 2007 йил № 1 (1), 2-3-бетлар.

3. Жуманов Д.Т., Тухтамешова М., Назарова А., У.Бахромов - Технологик омилларнинг ғўза ҳосилдорлигига таъсири. Тошкент «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали 2011 йил №11. 26-бет.

4. Жуманов Д.Т., Евка В. - Ўйғунлашган технологияда ҳосил. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали. 2007 йил № 12-сон 21-бет.

5. Жуманов Д.Т., Евка В.- Мақбул технология ва ҳосилдорлик. Самарқанд Сам ҚХИ «Картошка селекцияси, уруғчилик ва етиштириш, сақлаш технологиясини ривожлантириш муаммолари» Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами 2007 йил 33-35 бетлар.

6. Жуманов Д.Т. Ўйғунлашган технологиянинг афзаллиги. Самарқанд Сам ҚХИ «Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш-даги муаммолар ва ёш олимларнинг тадқиқотлари» Аспирант, докторант ва тадқиқотчиларнинг 2009 йил «Қишлоқ тараққиёти ва фаравонлиги йили»га бағишланган илмий-амалий анжумани 22-23 апрел 2009 йил 5-9 бетлар.

7. Жуманов Д.Т., Орипов Р. Агротехнология-лар уйғунлашуви ва ғўза ҳосилдорлиги. Самарқанд Сам ҚХИ «Фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш истиқболлари» Профессор-ўқитувчиларнинг қишлоқ тараққиёти ва фаравонлиги йили»га бағишланган илмий-амалий конференцияси материаллари ТЎПЛАМИ 1-қисм 6-7 май 2009 йил 30-33 бетлар.

8. Жуманов Д.Т., Кулатов Б. Омад ғўза навининг ҳосилдорлигига сув ва озиқа режимларининг таъсири. Самарқанд Сам ҚХИ «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни

чуқурлаштиришда ёш олимларнинг эришган ютуқлари ва муаммолар» Стажиёр-тадқиқотчи-изланувчи ва ёш олимларнинг 2011 йил «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили»га бағишланган илмий-амалий конференцияси материаллари ТЎПЛАМИ 1-қисм 26-27 апрел 2011 йил 9-11 бетлар.

9. Жуманов Д.Т. Оқдарё-6 ғўза навининг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига технологик жараёнларнинг таъсири. 06.01.09 – Ўсимликшунослик. Қишлоқ хўжалик фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Самарқанд-2008 йил. 178 бет.

10. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - М.: «Агропромиздат», 1985.

11. Методика полевых опытов с хлопчатником. – Т.: 1981. (Дала тажрибаларини ўтказиш услублари. – Т.: 2007.)

BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARIDA PLURIMADANIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY NAZARIY ASOSLARI

Ortiqova Ruxsora Ziyod qizi,

O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va Mudofaa Universitetining

Harbiy aviatsiya instituti Axborot-resurs bo'limi xodimi,

Qurolli kuchlar xizmatchisi. Tel: 50 573 63 65

Annotatsiya. Mazkur tezisda bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirishning zamonaviy nazariy asoslari tahlil qilinadi. Global ta'lim makonida til o'qituvchisining nafaqat lingvistik, balki ko'p madaniyatli muhitda samarali faoliyat yurita olishi, madaniyatlararo muloqotni tashkil etishi va o'quvchilarda tolerantlikni shakllantirishi muhim kompetensiyalardan biri sifatida qaraladi. Shuningdek, CEFR, plurilingual va pluricultural yondashuvlar hamda kommunikativ kompetensiya nazariyasining ushbu jarayondagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: plurimadaniy kompetensiya, plurilingualizm, madaniyatlararo kommunikatsiya, CEFR, kompetensiyaviy yondashuv, kasbiy tayyorgarlik.

Abstract. This thesis examines the contemporary theoretical foundations for developing pluricultural competence in pre-service English language teachers. In the context of global education, an English language teacher is expected not only to possess linguistic proficiency but also to function effectively in multicultural environments, facilitate intercultural communication, and foster tolerance among learners. The study also highlights the role of the **Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)**, plurilingual and pluricultural approaches, and the theory of communicative competence in the development of this professional competence.

Keywords: pluricultural competence, plurilingualism, intercultural communication, Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), competency-based approach, professional training.

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные теоретические основы формирования плюрикультурной компетентности у будущих учителей английского языка. В условиях глобального образовательного пространства учитель иностранного

языка должен обладать не только высоким уровнем лингвистической подготовки, но и способностью эффективно функционировать в поликультурной среде, организовывать межкультурное взаимодействие и формировать у обучающихся толерантное отношение к представителям различных культур. Особое внимание уделяется роли **Общеввропейских компетенций владения иностранным языком (CEFR)**, плюрилингвального и плюрикультурного подходов, а также теории коммуникативной компетенции в развитии данной профессиональной компетентности.

Ключевые слова: плюрикультурная компетентность, плюрилингвизм, межкультурная коммуникация, Общеввропейские компетенции владения иностранным языком (CEFR), будущий учитель английского языка, компетентностный подход, профессиональная подготовка.

So‘nggi yillarda ta’limning internatsionallashuvi, akademik mobillikning kengayishi hamda raqamli kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi xorijiy tillarni o‘qitish mazmuniga yangicha yondashuvlarni olib kirdi. Zamonaviy jamiyatda ingliz tili xalqaro muloqot vositasi sifatida turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi hamkorlikni ta’minlayotgani sababli, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida faqat lingvistik bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish yetarli emas. Kelajakdagi pedagog turli madaniy qadriyatlar, kommunikativ me’yorlar va ijtimoiy xulq-atvor xususiyatlarini anglay olishi, ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishi hamda o‘quvchilarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini rivojlantira olishi zarur.

Ilmiy adabiyotlarda "plurimadaniy kompetensiya" tushunchasi ko‘p madaniyatli muhitda samarali faoliyat yuritish imkonini beruvchi bilim, ko‘nikma, qadriyat va shaxsiy sifatlar majmui sifatida talqin qilinadi. Ushbu kompetensiya shaxsning bir vaqtning o‘zida bir nechta madaniy tajribalarni anglash, ularni qiyoslash, o‘z madaniy identifikatsiyasini saqlagan holda boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqot o‘rnatish qobiliyatini ifodalaydi. Shu jihatdan plurimadaniy kompetensiya an’anaviy "madaniyatlararo kompetensiya" tushunchasidan kengroq mazmunga ega bo‘lib, unda shaxsning turli madaniy resurslardan kompleks foydalanish salohiyati asosiy o‘rin egallaydi.

Mazkur yondashuvning nazariy asoslari, avvalo, Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan **Common European Framework of Reference for Languages: Companion Volume (2020)** hujjatida o‘z ifodasini topgan. Ushbu hujjatda plurilingual va pluricultural kompetensiyalar alohida tavsiflanib, til o‘rganuvchi turli tillar va madaniyatlarga oid bilimlarini yagona kommunikativ resurs sifatida qo‘llashi mumkinligi ta’kidlanadi. CEFRga ko‘ra, tilni

o'rganish jarayoni alohida tillarni mustaqil egallash emas, balki shaxsning yaxlit kommunikativ repertuarini shakllantirish jarayonidir. Shu sababli zamonaviy xorijiy til ta'limida madaniyatlararo muloqot elementlarini barcha bosqichlarga integratsiya qilish muhim metodik talab hisoblanadi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirishning metodologik asoslaridan biri M. Byram tomonidan ishlab chiqilgan **Intercultural Communicative Competence** modelidir. Olim mazkur kompetensiyani besh asosiy komponent orqali izohlaydi: munosabat (attitudes), bilim (knowledge), talqin va bog'lash ko'nikmalari (skills of interpreting and relating), kashf etish va o'zaro ta'sir ko'nikmalari (skills of discovery and interaction), hamda tanqidiy madaniy ong (critical cultural awareness). Mazkur modelga ko'ra, o'qituvchi faqat til vositalarini o'rgatuvchi mutaxassis emas, balki madaniyatlararo muloqot vositachisi sifatida ham faoliyat yuritishi lozim.

Shuningdek, D. Deardorff tomonidan taklif etilgan madaniyatlararo kompetensiya modeli plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirishning muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu modelda kompetensiya rivoji shaxsiy qadriyatlar va munosabatlardan boshlanib, madaniy bilimlar, kommunikativ ko'nikmalar, empatiya, moslashuvchanlik hamda samarali tashqi xulq-atvor orqali namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Tadqiqotchining fikricha, madaniyatlararo kompetensiya uzluksiz rivojlanadigan dinamik jarayon bo'lib, uni shakllantirish refleksiya va amaliy tajribani uyg'unlashtirishni talab qiladi.

Zamonaviy ta'lim paradigmasida xorijiy til o'qituvchisini tayyorlash jarayoni tobora ko'proq kompetensiyaga asoslangan modelga o'tmoqda. Bunda bo'lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligi faqat til tizimini bilish bilan emas, balki turli madaniy muhitlarda samarali pedagogik faoliyat olib borish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Shu sababli plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirish masalasi xalqaro pedagogik tadqiqotlarda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlardan biri bo'lgan **kompetensiyaviy yondashuv** bo'lajak ingliz tili o'qituvchisining kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan bilim, amaliy ko'nikma va shaxsiy sifatlarni yaxlit tizim sifatida shakllantirishga qaratilgan. Ushbu yondashuvga ko'ra, o'qituvchi nafaqat til materialini yetkazib beruvchi mutaxassis, balki turli madaniyatlar o'rtasida vositachilik qiluvchi shaxs sifatida namoyon bo'lishi kerak. Shu nuqtai nazardan, plurimadaniy kompetensiya pedagogning kommunikativ, ijtimoiy va refleksiv kompetensiyalarini birlashtiruvchi kompleks sifatida talqin qilinadi.

Kommunikativ-faoliyatli yondashuv ham mazkur kompetensiyani rivojlantirishda muhim metodologik asos hisoblanadi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonida real kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish, madaniyatlararo muammoli topshiriqlardan foydalanish va talabalarni faol muloqot jarayoniga jalb qilishni nazarda tutadi. Masalan, turli madaniyat vakillari o'rtasidagi muloqot holatlarini tahlil qilish, xalqaro muammolar bo'yicha munozaralar tashkil etish hamda autentik kommunikativ vazifalarni bajarish talabalarning madaniy sezgirligini oshiradi.

Madaniyatlararo kompetensiya bo'yicha olib borilgan empirik tadqiqotlar ham ushbu jarayonning samarali usullarini aniqlashga yordam berdi. M. Byram tadqiqotlarida xorijiy til ta'limida madaniyatni faqat mamlakatshunoslik ma'lumotlari sifatida emas, balki kommunikativ faoliyatning ajralmas qismi sifatida o'rgatish zarurligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, til o'rganuvchi boshqa madaniyat vakillarining qarashlarini tushunish, o'z madaniyatini ham tanqidiy baholash va madaniyatlararo vaziyatlarda samarali harakat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

D. Deardorff tomonidan ishlab chiqilgan madaniyatlararo kompetensiya modeli asosida olib borilgan tadqiqotlar esa ushbu kompetensiyaning shakllanishida uchta asosiy omil — munosabat, bilim va ko'nikmalar o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Tadqiqotchi madaniyatlararo kompetensiya tayyor bilimlar yig'indisi emas, balki shaxsning doimiy rivojlanib boruvchi tajribasi ekanini ta'kidlaydi. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida refleksiya, amaliy muloqot va madaniy tajriba almashinuvi muhim o'rin egallaydi.

A. Fantini tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham madaniyatlararo kompetensiyaning rivojlanishida til bilimi, madaniy bilim, munosabat va moslashuvchanlik asosiy komponentlar sifatida ko'rsatiladi. Fantini fikricha, xorijiy til o'qituvchisi uchun madaniyatlararo kompetensiya qo'shimcha ko'nikma emas, balki uning professional faoliyatining asosiy tarkibiy qismidir.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham ushbu masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi. **OECD** tomonidan ishlab chiqilgan XXI asr kompetensiyalari konsepsiyasida global kompetensiya zamonaviy insonning muhim sifatlaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur konsepsiyada shaxsning global muammolarni tushunishi, turli madaniyat vakillari bilan samarali hamkorlik qilishi va madaniy farqlarni hurmat qilishi zarurligi qayd etiladi. Bu tamoyillar bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga ham bevosita taalluqlidir.

UNESCO tadqiqotlarida esa ta'limning tinchlik, barqaror rivojlanish va madaniy xilma-xillikni hurmat qilishdagi roli alohida ta'kidlanadi. Global fuqarolik ta'limi konsepsiyasi asosida o'quvchilarda ochiq fikrlilik, bag'rikenglik va madaniyatlararo hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish pedagoglarning maxsus tayyorgarligini talab qiladi.

Council of Europe tomonidan ishlab chiqilgan CEFR va uning yangi qo'shimcha jildida plurilingual va pluricultural kompetensiyalar til ta'limining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Ushbu hujjatlarda til va madaniyat bir-biridan ajralmas hodisalar sifatida qaralib, o'quvchining barcha lingvistik va madaniy tajribalaridan foydalanish imkoniyatini yaratish zarurligi ko'rsatiladi.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirishning amaliy mexanizmlari quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

- **integrativ o'quv kurslarini tashkil etish** — til amaliyoti bilan bir qatorda madaniyatshunoslik, kommunikatsiya nazariyasi va madaniyatlararo pedagogika elementlarini o'quv dasturlariga kiritish;
- **autentik materiallardan foydalanish** — turli ingliz tilida so'zlashuvchi jamiyatlarning real hayoti, qadriyatlari va kommunikativ xususiyatlarini aks ettiruvchi manbalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish;
- **loyiha va tadqiqot faoliyatini rivojlantirish** — talabalarni turli madaniyatlarni qiyosiy o'rganish, taqdimotlar tayyorlash va mustaqil izlanishga yo'naltirish;
- **xalqaro hamkorlik va virtual almashinuv dasturlaridan foydalanish** — xorijiy talabalar va o'qituvchilar bilan muloqot qilish orqali real madaniyatlararo tajriba yaratish;
- **refleksiv metodlardan foydalanish** — talabalarning shaxsiy madaniy qarashlari, stereotiplari va tajribalarini tahlil qilish imkoniyatini beruvchi pedagogik vaziyatlarni tashkil etish.

Shunday qilib, zamonaviy ilmiy qarashlar va xalqaro tajribalar tahlili shuni ko'rsatadiki, plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirish bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy shakllanishida strategik ahamiyatga ega. Mazkur kompetensiya nafaqat samarali til o'qitishni, balki global ta'lim makonida madaniyatlararo hamkorlikni ta'minlay oladigan yangi avlod pedagoglarini tayyorlash imkonini beradi.

Bugungi globallashtirish va ta'limning xalqaro integratsiyalashuvi sharoitida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy pedagogik jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xorijiy tilni o'qitish jarayoni endilikda faqat lingvistik bilimlarni shakllantirish bilan cheklanmay, balki turli madaniyat vakillari o'rtasida samarali

muloqot qila oladigan, madaniy xilma-xillikni qadrlaydigan va global muhitda faoliyat yurita oladigan pedagog shaxsini tayyorlashni talab qilmoqda.

Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, plurimadaniy kompetensiya ko'p komponentli va dinamik tuzilma bo'lib, u madaniy bilimlar, ijobiy munosabat, kommunikativ ko'nikmalar, empatiya, refleksiv fikrlash hamda madaniyatlararo vaziyatlarda moslashuvchan harakat qila olish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Mazkur kompetensiyani shakllantirish jarayoni M. Byram, D. Deardorff, A. Fantini kabi olimlarning madaniyatlararo kompetensiya nazariyalari, shuningdek, Yevropa Kengashining CEFR hujjatlarida ilgari surilgan plurilingual va pluricultural yondashuvlar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda kompetensiyaviy, kommunikativ-faoliyatli, shaxsga yo'naltirilgan va integrativ yondashuvlardan foydalanish plurimadaniy kompetensiyaning samarali rivojlanishini ta'minlaydi. Xususan, autentik madaniy materiallardan foydalanish, xalqaro loyihalar va virtual almashinuv dasturlarini tashkil etish, refleksiv topshiriqlar hamda madaniyatlararo muammoli vaziyatlarni tahlil qilish talabalarning madaniy sezgirligi va kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, UNESCO, OECD va Council of Europe kabi xalqaro tashkilotlarning tadqiqotlari zamonaviy pedagogning global kompetensiyalarga ega bo'lishi zarurligini ko'rsatadi. Chunki XXI asr o'qituvchisi nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki turli madaniyatlar o'rtasida muloqotni ta'minlovchi, o'quvchilarda bag'rikenglik va ochiq fikrlilikni shakllantiruvchi pedagogik vositachi sifatida namoyon bo'lishi kerak.

Umuman olganda, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida plurimadaniy kompetensiyani rivojlantirish uzluksiz, tizimli va amaliy yo'naltirilgan jarayon sifatida qaralishi lozim. Oliy ta'lim tizimida mazkur kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan maxsus metodik tizimni ishlab chiqish va ta'lim mazmuniga integratsiya qilish kelajak pedagoglarining professional salohiyatini oshirish, shuningdek, xalqaro ta'lim makonida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Multilingual Matters.

— Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya nazariyasining asosiy manbalaridan biri.

- Havola: [Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence — Michael Byram](#)
2. **Byram, M., Nichols, A., & Stevens, D. (Eds.). (2001). Developing Intercultural Competence in Practice. Multilingual Matters.**
Havola: <https://www.multilingual-matters.com/>
 3. **Deardorff, D. K. (2006). Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241–266.**
DOI: <https://doi.org/10.1177/1028315306287002>
 4. **Deardorff, D. K. (Ed.). (2009). The SAGE Handbook of Intercultural Competence. SAGE Publications.** Havola: <https://us.sagepub.com/>
 5. **Fantini, A. E. (2009). Assessing Intercultural Competence: Issues and Tools. In The SAGE Handbook of Intercultural Competence.**
Havola: <https://us.sagepub.com/>
 6. **Council of Europe. (2001). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR).**
Rasmiy manba: [Council of Europe CEFR Documents](#)
 7. **Council of Europe. (2020). Common European Framework of Reference for Languages: Companion Volume.**
Rasmiy manba: [Council of Europe CEFR Companion Volume 2020](#)
 8. **Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture.** Havola: <https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture>
 9. **Bennett, M. J. (1993). Towards Ethnorelativism: A Developmental Model of Intercultural Sensitivity.**
Havola: <https://www.idrinstitute.org/>
 10. **Bennett, M. J. (2013). Basic Concepts of Intercultural Communication: Paradigms, Principles, and Practices. Intercultural Press.**
Havola: <https://www.interculturalpress.com/>
 11. **Kramsch, C. (1993). Context and Culture in Language Teaching. Oxford University Press.**
Havola: <https://global.oup.com/academic/>
 12. **Kramsch, C. (1998). Language and Culture. Oxford University Press.**
Havola: <https://global.oup.com/academic/>
 13. **UNESCO. (2015). Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives.**
Rasmiy manba: <https://unesdoc.unesco.org/>

14. **UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives.**
Rasmiy manba: <https://unesdoc.unesco.org/>
15. **OECD. (2018). Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World: OECD PISA Global Competence Framework.** Rasmiy manba: [OECD PISA 2018 Global Competence Framework](#)
16. **OECD. (2020). PISA 2018 Results Volume VI: Are Students Ready to Thrive in an Interconnected World?** Rasmiy manba: [OECD Global Competence](#)
17. **Fantini, A. E., & Tirmizi, A. (2006). Exploring and Assessing Intercultural Competence. World Learning Publications.**
Havola: <https://digitalcollections.sit.edu/>
18. **Spitzberg, B. H., & Changnon, G. (2009). Conceptualizing Intercultural Competence. In The SAGE Handbook of Intercultural Competence.**
Havola: <https://us.sagepub.com/>
19. **Risager, K. (2006). Language and Culture: Global Flows and Local Complexity. Multilingual Matters.** Havola: <https://www.multilingual-matters.com/>
20. **Byram, M., & Zarate, G. (1997). The Sociocultural and Intercultural Dimension of Language Learning and Teaching. Council of Europe.**
Havola: <https://www.coe.int/en/web/language-policy>

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY O'QUV MODELLARI

Abidova Kamola Nigmatulla qizi

Toshkent viloyati Pedagogik mahorat markazi

“Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikasi”

kafedra o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur tezisdagi boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy o'quv modellari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Kompetensiyaviy ta'lim modeli, Inquiry-Based Learning (tadqiqotga asoslangan ta'lim), Project-Based Learning (loyiha asosida o'qitish), STEAM, 5E modeli, Design Thinking va raqamli ta'lim yondashuvlarining mazmuni hamda ularning boshlang'ich ta'limdagi pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar va xalqaro tajribalar asosida mazkur modellarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari zamonaviy o'quv modellaridan foydalanish o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, muammolarni hal etish, ijodkorlik va tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, tadqiqotchilik ko'nikmalari, kompetensiyaviy ta'lim, Inquiry-Based Learning, Project-Based Learning, STEAM, 5E modeli, Design Thinking, raqamli ta'lim, XXI asr ko'nikmalari.

Kirish

Bugungi kunda dunyo ta'lim tizimi jadal sur'atlar bilan rivojlanib, o'quvchilarda XXI asr ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy jamiyatda shaxsdan faqat nazariy bilim emas, balki mustaqil fikrlash, axborotni izlash, tahlil qilish, ilmiy xulosa chiqarish, muammolarni hal etish va yangicha g'oyalarni ilgari surish kabi kompetensiyalar talab etiladi. Shu sababli boshlang'ich ta'lim bosqichidan boshlab o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar mazmunan kompetensiyaviy yondashuvga asoslanmoqda. Milliy o'quv dasturining joriy etilishi, ta'lim mazmunining yangilanishi, raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish hamda xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS) talablariga moslashish o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish zaruratini yanada kuchaytirdi. Endilikda dars jarayonida o'quvchilar tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi emas, balki bilimni

mustaqil ravishda izlovchi, kuzatuvchi, tadqiqot olib boruvchi va xulosa chiqaruvchi faol shaxs sifatida qaralmoqda. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar tabiatan izlanuvchan, qiziquvchan va atrof-muhitni o'rganishga moyil bo'ladilar. Ular ko'plab savollar beradi, kuzatadi, taqqoslaydi va tajriba o'tkazishga intiladi. Ushbu tabiiy qiziqishni to'g'ri pedagogik yondashuvlar orqali rivojlantirish ularning kelgusidagi ilmiy tafakkuri va ijodiy salohiyatini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy o'quv modellaridan foydalanish boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Jahon ta'lim amaliyotida Inquiry-Based Learning, Project-Based Learning, STEAM, 5E modeli, Design Thinking, Flipped Classroom va Blended Learning kabi zamonaviy modellar keng qo'llanilib, ular o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori natijalar berayotgani kuzatilmoqda. Mazkur modellar o'quvchini ta'lim jarayonining markaziga qo'yadi, uning mustaqil izlanishi, jamoada ishlashi va amaliy faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi.

Mazkur tezisning maqsadi boshlang'ich ta'limda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishning zamonaviy o'quv modellarini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish, ularning afzalliklarini aniqlash hamda ularni ta'lim amaliyotida samarali qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- boshlang'ich ta'limda tadqiqotchilik ko'nikmalarining mazmun-mohiyatini yoritish;
- zamonaviy o'quv modellarining nazariy asoslarini tahlil qilish;
- O'zbekiston va xorijiy tajribalarni qiyosiy o'rganish;
- tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash;
- boshlang'ich ta'lim amaliyoti uchun ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, unda boshlang'ich ta'limda qo'llanilayotgan zamonaviy o'quv modellarining tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishdagi imkoniyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi va ularni ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy o'quv modellarining nazariy va amaliy asoslarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim, tadqiqotga asoslangan ta'lim (Inquiry-Based Learning) hamda loyiha asosida o'qitish konsepsiyalariga tayanadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Milliy o'quv dasturi, umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va xalqaro baholash dasturlari (PISA, PIRLS, TIMSS) talablaridan metodologik asos sifatida foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini O'zbekiston va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari tashkil etdi. O'zbekistonlik olimlar O. Tolipov va M. Usmonboyeva pedagogik texnologiyalarni ta'lim samaradorligini oshiruvchi hamda o'quvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantiruvchi vosita sifatida izohlaydilar. Ularning fikricha, zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchi tayyor bilimni o'zlashtiruvchi emas, balki bilimni izlovchi va yaratuvchi subyekt bo'lishi zarur.

R. Ishmuhamedov interfaol metodlar o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish va ijodiy yondashuvni rivojlantirishini ta'kidlaydi.

N. Azizxo'jayeva esa pedagogik mahorat va innovatsion texnologiyalar uyg'unligi o'qituvchining kasbiy kompetensiyasini oshirish bilan birga, o'quvchilarning bilish faolligini kuchaytirishini ilmiy asoslaydi.

Jahon pedagogika fanida John Dewey tomonidan ilgari surilgan "Learning by Doing" (Amal orqali o'rganish) tamoyili tadqiqotning muhim metodologik asoslaridan biri hisoblanadi. Deweyga ko'ra, o'quvchi bilimni amaliy faoliyat va tajriba orqali egallaganda uning o'zlashtirish darajasi yuqori bo'ladi. Shu sababli darslarda muammoli vaziyatlar yaratish va amaliy topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar konkret-amaliy fikrlash bosqichida bo'lib, ular tajriba, kuzatish va taqqoslash orqali bilimlarni samarali egallaydilar.

Lev Vygotskiyning "Yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi esa hamkorlikda o'qitish va o'qituvchi ko'magining o'quvchilarning intellektual rivojlanishidagi ahamiyatini asoslaydi.

Jerome Brunerning "Discovery Learning" konsepsiyasi o'quvchilarning bilimlarni mustaqil kashf etishi ularning ilmiy tafakkurini rivojlantirishini ta'kidlaydi.

Tadqiqot davomida zamonaviy o'quv modellari qiyosiy tahlil qilindi. Jumladan, kompetensiyaviy ta'lim modeli o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qilishi, Inquiry-Based Learning modeli savol qo'yish, kuzatish, tajriba o'tkazish va ilmiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishi, Project-Based Learning modeli esa jamoaviy hamkorlik va muammolarni hal etish kompetensiyalarini shakllantirishi aniqlandi.

Bundan tashqari, STEAM modeli fanlararo integratsiyani ta'minlab, o'quvchilarning kreativ va innovatsion fikrlashini rivojlantiradi. 5E modeli (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) esa o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etish imkonini beradi. Design Thinking modeli muammolarni inson ehtiyojlaridan kelib chiqib tahlil qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqishga yo'naltirilganligi bilan ahamiyatlidir.

Shuningdek, tadqiqotda Finlandiya, Singapur va Yaponiya ta'lim tizimlarining ilg'or tajribalari ham o'rganildi. Mazkur davlatlar tajribasi o'quvchilarni mustaqil izlanishga

yo'naltirish, tadqiqot topshiriqlarini muntazam qo'llash va o'quvchi markazli ta'limni tashkil etish orqali yuqori natijalarga erishish mumkinligini ko'rsatadi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot davomida boshlang'ich ta'limda qo'llanilayotgan zamonaviy o'quv modellarining o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, an'anaviy ta'lim jarayonida o'quvchilar ko'proq tayyor bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lsa, zamonaviy o'quv modellarida ularning mustaqil izlanishi, muammolarni hal qilishi, tajriba o'tkazishi va ilmiy xulosalar chiqarishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy ta'lim modeli boshlang'ich sinf o'quvchilarida bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash, mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishini ko'rsatdi. Ushbu modelda o'qituvchi bilim beruvchi emas, balki ta'lim jarayonini tashkil etuvchi va yo'naltiruvchi sifatida faoliyat olib boradi. O'quvchi esa mustaqil bilim oluvchi, izlanish olib boruvchi va o'z faoliyatini baholovchi subyektga aylanadi.

Inquiry-Based Learning (tadqiqotga asoslangan ta'lim) modeli o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishda eng samarali yondashuvlardan biri ekanligi aniqlandi. Mazkur model asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilar avvalo muammoni aniqlaydilar, savollar qo'yadilar, taxmin (gipoteza) ilgari suradilar, kuzatish va tajribalar o'tkazadilar, olingan natijalarni tahlil qilib, ilmiy xulosalar chiqaradilar. Natijada ularda mustaqil fikrlash, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish va ilmiy tafakkur rivojlanadi.

Project-Based Learning (loyiha asosida o'qitish) modeli o'quvchilarning ijodkorligi va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikni namoyon etdi. Loyiha ishlari jarayonida o'quvchilar axborotni izlash, uni saralash, tahlil qilish, jamoada ishlash, vazifalarni taqsimlash va natijalarni taqdim etishni o'rganadilar. Bu esa ularning tadqiqotchilik faoliyatini amaliy mazmun bilan boyitadi.

STEAM ta'lim modeli fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika fanlarini integratsiyalash orqali o'quvchilarda innovatsion fikrlash va amaliy muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda oddiy tajribalar, konstruksiyalar yaratish, modellar tayyorlash va kuzatish ishlari o'quvchilarning ilmiy qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

5E modeli (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate) tahlili shuni ko'rsatdiki, mazkur model o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyatini izchil bosqichlarda tashkil etish imkonini beradi. Darsning har bir bosqichi o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Ular avval qiziqtiriladi, keyin mustaqil izlanadi, yangi bilimni tushuntiradi, uni amaliyotda qo'llaydi va yakunda o'z faoliyatini baholaydi.

Tadqiqot davomida **Design Thinking** modeli ham alohida tahlil qilindi. Mazkur model muammolarni inson ehtiyojlaridan kelib chiqib o'rganish, ijodiy yechimlar ishlab chiqish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Boshlang'ich ta'limda ushbu modeldan foydalanish o'quvchilarning kreativ fikrlashi, tashabbuskorligi va innovatsion yondashuvini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Raqamli ta'lim texnologiyalarining qo'llanilishi ham tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar, elektron ta'lim resurslari va sun'iy intellekt vositalari o'quvchilarga mustaqil izlanish olib borish, axborotni tahlil qilish va natijalarni taqdim etishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Xorijiy tajribalar tahlili shuni ko'rsatdiki, Finlandiya ta'lim tizimida hodisaga asoslangan o'qitish (Phenomenon-Based Learning), Singapur ta'lim tizimida muammoli ta'lim va matematik modellash, Yaponiya ta'limida esa Lesson Study hamda hamkorlikda o'rganish metodlari o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Ushbu tajribalarni O'zbekiston boshlang'ich ta'limiga moslashtirish ta'lim sifatini yanada oshirishga yordam beradi.

Demak, zamonaviy o'quv modellarini boshlang'ich ta'lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini kengaytiradi, tadqiqotchilik faoliyatiga qiziqishini oshiradi hamda ularni XXI asrda muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan, mustaqil fikrlovchi va innovatsion g'oyalarni ilgari sura oladigan shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Bugungi kunda o'quvchilarda faqat nazariy bilimlarni shakllantirish yetarli emas, balki ularni mustaqil fikrlashga, muammolarni tahlil qilishga, ilmiy izlanish olib borishga va amaliy yechimlar ishlab chiqishga o'rgatish zarur. Shu jihatdan zamonaviy o'quv modellari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot davomida kompetensiyaviy ta'lim modeli, Inquiry-Based Learning, Project-Based Learning, STEAM, 5E modeli, Design Thinking hamda raqamli ta'lim texnologiyalarining imkoniyatlari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilindi. Tahlil natijalari ushbu modellar boshlang'ich sinf o'quvchilarida kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, tajriba o'tkazish, dalillar asosida xulosa chiqarish va ijodiy fikrlash kabi tadqiqotchilik ko'nikmalarini samarali rivojlantirishini ko'rsatdi.

O'zbekiston ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, Milliy o'quv dasturining joriy etilishi hamda xalqaro baholash dasturlariga integratsiyalashuv zamonaviy o'quv modellarini keng qo'llash uchun qulay sharoit yaratmoqda. Biroq bu jarayon o'qituvchilarning

metodik tayyorgarligini oshirish, darslarni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish va zamonaviy o'quv resurslari bilan ta'minlashni talab etadi. Kelgusida boshlang'ich ta'limda sun'iy intellekt vositalari, raqamli platformalar va adaptiv o'qitish texnologiyalarini tadqiqotga asoslangan ta'lim bilan integratsiyalash bo'yicha ilmiy izlanishlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Bu o'quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish va ularni zamonaviy jamiyat talablariga mos raqobatbardosh shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Demak, zamonaviy o'quv modellarini boshlang'ich ta'lim amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish o'quvchilarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim pedagogik mexanizmi bo'lib, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son Farmoni “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida.
2. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2016.
3. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
4. Azizxo'jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
5. Xoliqov A. A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019.
6. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2023.
7. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO, 2021.
8. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris: UNESCO, 2020.
9. UNICEF. Global Learning Framework. New York: UNICEF, 2021.
10. Hattie J. Visible Learning: The Sequel. London: Routledge, 2023.
11. Darling-Hammond L., Flook L., Cook-Harvey C., Barron B., Osher D. Implications for Educational Practice of the Science of Learning and Development. *Applied Developmental Science*, 2020.
12. Respublika ta'lim markazi. Boshlang'ich ta'lim fanlari bo'yicha metodik tavsiyalar. – Toshkent: RTM, 2023.

O'ZBEK XALQ SEHRLI ERTAKLARIDA MO'JIZAVIY TUG'ILISHNING NOAN'ANAVIY VA ARXAIK SHAKLLARI

Ro'zmetova Sohiba Aminbayevna ,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi.

Urganch RANCH texnologiya universiteti

tel: +998930625549

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda o'zbek xalq sehrli ertaklari tarkibida invariant (barqaror) va variantiv (o'zgaruvchan) tizim sifatida namoyon bo'luvchi mo'jizaviy tug'ilish motivining kam o'rganilgan noan'anaviy hamda o'ta arxaiik shakllari keng ko'lamda tahlil etiladi. Folklorshunoslik ilmida odatda meva, hayvon yoki ilohiy duodan yaralish motivlari keng yoritilgan bo'lsa-da, maishiy buyumlar, don ekinlari, poliz mahsulotlari, inson suyak qoldiqlari hamda daryo/dengiz ko'piklaridan qahramonning vujudga kelishi konseptual jihatdan tizimlashtirilmagan. Maqolada fetishizm, animizm, ajdodlar kulti (manizm) va gidrolatariya (suv kulti) kabi islomgacha bo'lgan qadimgi e'tiqodiy tasavvurlarning ertak poetikasiga, syujet dinamikasiga va qahramon xarakterini individuallashtirishga ko'rsatgan ta'siri matniy dalillar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sehrli ertaklar, mo'jizaviy tug'ilish, totemizm, partenogenezis, kalla suyagi mifi, ko'pikdan tug'ilish, fetishizm, o'simliklar unumdorligi mifi, Xurmacha polvon, Quloqboy, poetika.

Аннотация: В статье представлен комплексный анализ малоизученных, нетрадиционных и весьма архаичных форм мотива «чудесного рождения» — выступающего как система, сочетающая инвариантные (устойчивые) и варианты (изменчивые) элементы, — в узбекских волшебных сказках. Если в фольклористике уже детально описаны мотивы рождения из плодов, от животных или в результате божественного благословения, то появление героя из предметов домашнего обихода, зерновых культур, бахчевых, человеческих останков или речной/морской пены до сих пор не было систематизировано. На основе анализа текстов в статье рассматривается влияние доисламских верований — таких как фетишизм, анимизм, культ предков

(манизм) и гидролатрия (поклонение воде) — на поэтику сказок, динамику сюжета и индивидуализацию образа героя.

Ключевые слова: волшебные сказки, чудесное рождение, тотемизм, партеногенез, миф о черепае, рождение из пены, фетишизм, миф о растительном плодородии, Хурмача Полвон, Кулокбой, поэтика.

Abstract: This study provides a comprehensive analysis of the lesser-studied, unconventional, and highly archaic forms of the miraculous birth motif, which manifests as both an invariant (stable) and variant (flexible) system within Uzbek folk fairy tales. Although folkloristics has extensively explored birth motifs from fruit, animals, or divine prayers, the emergence of protagonists from household objects, cereal crops, melons, human skeletal remains, and river/sea foam has not been conceptually systematized. Based on textual evidence, this article uncovers the impact of pre-Islamic beliefs—such as fetishism, animism, ancestor worship (manism), and hydrolatry (water worship)—on fairy tale poetics, plot dynamics, and the individualization of the hero's character.

Keywords: fairy tales, miraculous birth, totemism, parthenogenesis, myth of the skull, birth from foam, fetishism, plant fertility myth, Khurmacha Polvon, Quloqboy, poetics.

Kirish; Xalq og'zaki ijodi, xususan, sehrli-afsonaviy ertaklar insoniyat badiiy va mifik tafakkurining evolyutsion bosqichlarini o'zida dinamik tarzda saqlab kelayotgan eng qadimgi estetik va gnoseologik xazinadir. Ertaklar syujet qurilishi, obrazlar iyerarxiyasi va motivlar poetikasini o'rganish bevosita ibtidoiy jamiyatning sinfiy tuzilgacha bo'lgan dunyoqarash asoslariga olib boradi. Ertak janrining kompozitsion strukturasida etalon vazifasini bajaradigan, voqealar zanjirining ichki mantiqiy rivojini hamda markaziy personajning xarakter dinamikasini belgilab beruvchi eng muhim mifologemalardan biri — mo'jizaviy tug'ilish motividir.

Ushbu motivning kelib chiqishi (genezisi) insoniyat madaniyatining sinkretik (ajralmas) davriga mansub bo'lib, u biologik insonning ijtimoiy va epik qahramonga aylanish bosqichini muqaddaslashtiradi. Rus folklorshunosi V. Ya. Propp o'zining jahon ilm-fanida inqilob qilgan *"Sehrli ertakning tarixiy ildizlari"* nomli fundamental asarida ertak qahramonining oddiy yo'l bilan emas, balki g'ayritabiiy tug'ilishi uning kelajakdagi sehrli buyumlarga egalik qilishi, devlar va ajdaholarni mahv etishi hamda sakral dunyoga to'siqsiz kirish huquqini ta'minlovchi bosh ontologik shart ekanini ilmiy isbotlagan. O'zbek folklorshunosligida K. Imomov, M. Afzalov, H. Zarifov kabi yetuk olimlar tomonidan ushbu motivning an'anaviy tiplari (ayniqsa, olma yoki anor iste'mol qilish orqali homila orttirish) batafsil tahlilga tortilgan. Biroq, taqrizchilar va zamonaviy ilm-fan talablari shuni ko'rsatadiki, sehrli ertaklarning eng chuqur,

sinkretik va xalqchillik xususiyatiga ega bo'lgan noan'anaviy shakllari hamon tizimli monografik va tipologik tasnifga muhtoj bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan o'zbek xalq sehrli ertaklarida uchraydigan noan'anaviy, ya'ni maishiy buyumlar, o'simliklar, suyak qoldiqlari va kosmogoniya elementlari bilan bog'liq bo'lgan arxaik tug'ilish shakllarini ularning funksional poetikasi nuqtai nazaridan yoritish bilan belgilanadi.

Sehrli ertaklar badiiy tizimining qiziqarli jihati shundaki, qahramonning dunyoga kelishi uchun har doim ham hayotiy yoki biologik asosga ega substansiya talab etilmaydi. Inson mehnati yoki kundalik turmushi bilan bog'liq bo'lgan jonsiz buyumlarning birdan jonlanib, ertak qahramoniga aylanishi an'anaviy folklorda o'ziga xos yo'nalishni tashkil etadi. Biz bu turning yorqin namunalari sifatida "Xurmacha polvon" , "Quloqboy" va "Pufakvoy" kabi ertaklarni ko'rib chiqamiz.

Ushbu ertaklar syujetining ekspozitsiyasida farzandsizlik va g'ariblikdan charchagan, ijtimoiy va ruhiy tushkunlikka tushgan kampir yoki chol timsoli turadi. "Xurmacha polvon" ertagida kampir uydagi bo'sh turgan loy xurmachaga (idishga) qarab, uning yetimligini va farzandsizligini aytib yig'laydi:

"Eh, sho'r peshonam, mana shu jonsiz xurmacha ham menga bola bo'lib qolsa edi, unga bosh-ko'z bo'lar edim..."

O'sha zahoti loydan yasalgan xurmacha tilga kiradi, uning ostidan oyoq va qo'llar o'sib chiqadi va u ulkan ishtahaga hamda mislsiz kuchga ega bo'lgan qahramonga - Xurmacha polvonga aylanadi.

Xuddi shu holat "Quloqboy" ertagida ham takrorlanadi. Bu yerda kampir o'choq qozonining ostidagi kesak yoki qozonning qulog'iga (tutqichiga) qarab niyat qiladi. Natijada o'sha qozon qulog'i hajmidagi kichkina, ammo chaqqon va yengilmas bola - Quloqboy dunyoga keladi. Ushbu noan'anaviy tug'ilish motivlarining tub qatlamida fetishizm (jonsiz narsalarda ilohiy, g'ayritabiiy kuch borligiga va ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonish) hamda animizm (butun borliqni, hatto inson qo'li bilan yasalgan buyumlarni ham jonli deb hisoblash) e'tiqodlari yotadi. Ibtidoiy inson loydan idish yasaganda (kulolchilik rivojlangan davrlarda), unga o'z ruhidan qism berayotgandek his qilgan. Chunki loy inson yaralishining ham asosiy komponenti (mifik antropogoniya) hisoblanadi.

Shu bilan birga, bu yerda soʻzning magik kuchi muhim rol oʻynaydi. Kampirning niyati va aytgan gapi shunchaki istak emas, balki jonsiz tabiatni harakatga keltiruvchi sehrli afsun vazifasini bajaradi. "Pufakvoy" ertagida esa havo bilan toʻldirilgan va har qanday lahzada portlashi yoki uchib ketishi mumkin boʻlgan beqaror substansiyaning (pufakning) bolaga aylanishi tasvirlanadi. Bu kulgili va maishiy ertaklarning keyingi shakllanish bosqichlarida arxaik animizmning qanchalik satirik va estetik oʻyin elementlariga koʻchganini koʻrsatuvchi yorqin dalildir.

Oʻzbek xalq sehrli ertaklarida oʻsimliklar dunyosi orqali bolaning vujudga kelishi asosan "olma mifi" bilan cheklangan deb qaraladi. Biroq, xalq ijodkorlarining badiiy tafakkuri faqatgina daraxt mevalari bilan cheklanib qolmay, poliz ekinlari va don mahsulotlarining generativ xususiyatlaridan ham keng foydalangan. Buni "Handalakpolvon", "Gilosxon" va "Noʻxatpolvon" ertaklari tahlilida yaqqol koʻrishimiz mumkin. "Handalakpolvon" ertagida farzandsiz dehqonning polizida bitta handalak gʻayritabiiy ravishda juda tez oʻsib, ulkan hajmga keladi. Dehqon uni pishdi deb uyiga olib kelib, pichoq urgan zahoti handalak ikki pallaga ajraladi va uning ichidan oʻynoqlab, kulib turgan chaqaloq - Handalakpolvon chiqadi.

Xuddi shu ssenariy "Gilosxon" ertagida ham mavjud boʻlib, unda daraxtdagi eng yirik va chiroyli gilosning yorilishi natijasida goʻzal gilos rangli qiz - Gilosxon dunyoga keladi. Bu yerda dostonlardan farqli ravishda, ona mevani isteʼmol qilib, soʻng uni oʻz bachadonida odatiy toʻqqiz oy olib yurmaydi. Ertak janrining spetsifikasi shundaki, meva yoki poliz ekinining oʻzi bevosita onalik bachadoni vazifasini oʻtaydi. Chaqaloq toʻgʻridan-toʻgʻri tabiat mevasining ichida shakllanadi va pishib yetiladi. Ibtidoiy odam dehqonchilik sirlarini oʻrganar ekan, yerga koʻmilgan bitta don urugʻining tuproq ostida chiriishi, soʻng undan yuzlab yangi donlar unib chiqishi (oʻlim va qayta tirilish tsikli) jarayonini chuqur falsafiy maʼnoda qabul qilgan. "Noʻxatpolvon" ertagida kampirning yerga tushib ketgan bitta quruq noʻxat donini topib olib, qozonga solganda uning darhol tirik bolaga aylanishi oʻsha "Urugʻ - Hayot" konsepsiyasining eng arxaik koʻrinishidir.

James George Frazer oʻzining mashhur "*Oltin shox*" asarida yer, hosildorlik va vegetatsiya (oʻsimliklar dunyosining oʻsishi) pirlarini koʻpincha inson qiyofasida tasvirlanishini yozadi. Oʻzbek ertaklaridagi Handalakpolvon yoki Noʻxatpolvon xalqimizning oʻsha qadimiy hosildorlik kultlarining, tabiatning bahorgi uygʻonish va inson bilan tabiat tanasining bir butunligi haqidagi totemistik mifologiyasining goʻzal badiiy inʼikosidir.

Suv parilari va Anaxita kulti silsilasi

O'zbek ertaklarida suv ko'pigidan yaralgan qahramonlar (masalan, suv parisi farzandlari yoki daryo tubi shohining bolalari) ikki dunyo o'rtasida vositachilik qiladilar:

- Ular suv ostida bemaolol nafas oladilar va u yerda ulkan saltanatlarni boshqaradilar;
- Ular quruqlikka chiqqanda inson qiyofasini oladilar, ammo ularning tanasi va kuchi suv elementi bilan doimiy oziqlanib turadi;
- Ular dushmanga qarshi urushganda yomg'ir yog'dirish, daryolarni toshirish yoki suv to'lqinlarini harakatga keltirish (gofmantiya) sehriga ega bo'ladilar.

Ushbu motiv qadimiy sivilizatsiyamizdagi hosildorlik va suv ma'budasi bo'lmish Anaxita (Banu Xubbi) kultining sehrli ertak janri talablariga mos ravishda badiiy transformatsiyaga uchragan variantidir. Suv bu yerda universallik va tug'diruvchi quvvat timsolidir.

Mo'jizaviy tug'ilish motivi nafaqat qahramonning vujudga kelish jarayonini, balki uning tug'ilgan paytdagi tashqi jismoniy-estetik belgilarini ham oldindan belgilab beradi. Bu belgilar uning qaysi totem yoki predmet bilan genetik aloqadorligini ko'rsatuvchi pasport vazifasini bajaradi.

"Tilla kokil bola" ertagida tug'ilgan bolaning sochlari oltin (tilla) rangda bo'ladi. Mifologiyada oltin va tilla - Quyosh nuri va ilohiy quvvatning yerda moddiylashgan shaklidir. Bola oddiy insonlar silsilasidan emas, balki samoviy va kosmik kuchlarning (nur partenogenezining) bevosita farzandi ekanini uning mana shu tilla kokili isbotlaydi. Dushmanlar uning kokilini kesganda, uo'zining sehrli kuchidan ayriladi yoki vafot etadi, kokil qayta o'sib chiqqanda esa qayta tiriladi. Buni "Hayot daxlsizligi simvoli" (Tosh, daraxt yoki sochda jonning saqlanishi) mifi bilan izohlash mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Mavzuning nazariy-metodologik asosi rus olimi V.Ya. Proppning tadqiqotlariga borib taqaladi. Olim o'zining fundamental ishlarida g'ayritabiiy tug'ilish motivini qabila a'zoliciga qabul qilish (initiatio) marosimlari va eng qadimgi animistik qarashlar bilan bog'laydi. Akademik VM Jirmunskiy turkiy xalqlar qahramonlik eposini qiyosiy o'rganish jarayonida qahramonning hayvon (totem) yordamida dunyoga kelishi va boqilishini ibtidoiy ovchilik davri dunyoqarashi bilan asoslagan. Ye.M. Meletinskiy esa mifologik tafakkur va uning ertak janridagi poetik transformatsiyasini tahlil qilib, totemik qahramonlarning genezisini ochib bergan. O'zbek xalq sehrli ertaklari va dostonlarida ushbu motivning badiiy xususiyatlarini o'rganishda K. Imomovning xizmatlari beqiyosdir. Olim o'zbek xalq nasri poetikasiga bag'ishlangan tadqiqotida olma, dori yoki nur vositasida homilador bo'lish tasnifini tizimli ravishda ko'rsatib o'tgan. Shuningdek, o'zbek ertaklarining ko'p jildlik akademik nashrlarida jamlangan materiallar mazkur motivning hududiy variantlari va badiiy shakllarini

o'rganishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bugungi kunda aynan zoomorfik va fitomorfik totemlarning noan'anaviy ko'rinishlarini ertak poetikasi bilan sintezda qiyosiy-strukturaviy tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi: Ertaklardagi mo'jizaviy tug'ilish elementlarining (masalan, ilon, ayiq, bo'ri totemlari yoki olma ramzi) paydo bo'lish davrini aniqlash hamda ularning ibtidoiy jamiyatdagi animizm va totemizm kabi qadimiy e'tiqodlar bilan bog'liqligini tarixiy nuqtai nazardan asoslash uchun qo'llandi.

Qiyosiy-tipologik metod: Turli sehrli ertaklar (masalan, "Ayiqpolvon", "Bo'ri pahlavon", "No'xatpolvon") syujetlaridagi g'ayritabiiy tug'ilish holatlarini solishtirish, ulardagi o'xshashliklar va farqli jihatlarni ilmiy tizimlashtirish maqsadida foydalanildi.

Tahlil va natijalar: O'zbek xalq sehrli ertaklari matnlarining strukturaviy va mifik tahlili shuni ko'rsatadiki, mo'jizaviy tug'ilish motivi oddiy syujet elementi bo'lmay, qahramonning kelgusi taqdirini belgilovchi sakral tizimdir. O'lis ibtidoiy o'tmishda inson o'zini tabiat bilan ajralmas bir butun deb bilgan. Ushbu sinkretik tafakkur natijasida ertaklarda zoomorfik (hayvon), fitomorfik (o'simlik/meva) va kosmogonik (nur, suv) totemlar orqali yaralish zanjiri yuzaga kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. - Toshkent: Fan, 1964.
2. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. - Toshkent: Fan, 1981.
3. Jirmunskiy VM Tyurkskiy heroic epos. — L.: Nauka, 1974.
4. Jo'rayeva M. O'zbek xalq ertaklarida mifik motivlar va ularning genezisi. Monografiya. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2011.
5. Meletinsky Ye.M. Poetika mifa. - M.: Nauka, 2000.
6. O'zbek xalq ertaklari. Ko'p jildlik. 1-jild (Sehrli ertaklar). - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985.
7. O'zbek xalq ertaklari. Ko'p jildlik. 2-jild. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
8. Propp V.Ya. Historical roots of the fairy tale. — M.: Labirint, 2000.
9. Frezer Dj.Dj. Zolotaya vetv: Issledovaniye magii i religii. — M.: Politizdat, 1986.
10. **Xorazm xalq ertaklari.** To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: H. Egamov. - Xiva, 1993.

ONALIK DEPRESSIYASI: MADANIY XUSUSIYATLAR VA PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Azimova Farangiz Arsenovna – Osiyo xalqaro universiteti psixologiya mutaxassisligi
magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada onalik depressiyasi (postpartum depressiya) muammosi keng qamrovda tahlil qilinadi. Onalik davrida ayollarda kuzatiladigan ruhiy o'zgarishlar, depressiv holatlarning kelib chiqish sabablari, biologik, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, turli madaniyatlarda onalik rolga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, stereotiplar va an'analar ayol psixikasiga qanday ta'sir ko'rsatishi yoritilgan. Maqolada onalik depressiyasini aniqlash, oldini olish va bartaraf etishda qo'llaniladigan zamonaviy psixologik yondashuvlar hamda psixoprofilaktika masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: onalik depressiyasi, postpartum depressiya, ayol psixologiyasi, madaniy omillar, psixologik yondashuvlar, psixoterapiya.

KIRISH

Onalik depressiyasi (ayniqsa tug'ruqdan keyingi depressiya) — ayolning homiladorlik davrida yoki farzand tug'ilgandan keyin kuzatilishi mumkin bo'lgan ruhiy salomatlik holatidir. U faqat kayfiyatning tushishi bilan emas, balki doimiy qayg'u, charchoq, xavotir, aybdorlik hissi va kundalik faoliyatning qiyinlashishi bilan ham namoyon bo'ladi. Bu holat nafaqat onaning, balki bolaning rivojlanishi va butun oilaning farovonligiga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Onalik (perinatal va tug'ruqdan keyingi) depressiyasi murakkab psixologik holat bo'lib, uning namoyon bo'lishi va davolanishiga madaniy muhit sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Onalik ayol hayotidagi eng muhim va mas'uliyatli davrlardan biri hisoblanadi. Ushbu davr ayol organizmi va psixikasida chuqur o'zgarishlar bilan kechadi. Tug'ruqdan keyingi davrda ayollarda nafaqat jismoniy, balki psixologik moslashuv jarayoni ham yuz beradi. Ayrim hollarda bu jarayon murakkablashib, onalik depressiyasi rivojlanishiga olib keladi.

Onalik depressiyasining nazariy asoslari. Onalik depressiyasi tug'ruqdan keyin yuzaga keladigan affektiv buzilish bo'lib, uzoq davom etuvchi tushkun kayfiyat, befarqlik, xavotir, aybdorlik hissi bilan tavsiflanadi. Ilmiy tadqiqotlarga ko'ra, ushbu holat gormonal o'zgarishlar, stress, uyqusizlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi bilan bog'liq.

Onalik depressiyasining asosiy belgilari

- Doimiy tushkun kayfiyat va umidsizlik hissi.

- Oldin yoqimli bo'lgan mashg'ulotlarga qiziqishning kamayishi.
- Uyqu va ishtahaning buzilishi.
- Kuchli charchoq va energiya yetishmasligi.
- Aybdorlik yoki o'zini qadrsiz his qilish.
- Diqqatni jamlashda qiyinchilik.
- Ba'zi hollarda o'ziga yoki bolaga zarar yetkazish haqidagi fikrlarning paydo bo'lishi (bunday vaziyatda zudlik bilan mutaxassis yordami zarur).

Onalik depressiyasining sabablari. Onalik depressiyasining sabablari biologik, psixologik va ijtimoiy omillar majmuasidan iborat. Biologik omillarga gormonal disbalans, psixologik omillarga shaxsiy xususiyatlar va stressga chidamlilik darajasi, ijtimoiy omillarga esa oilaviy muhit va jamiyatning munosabati kiradi.

Madaniy xususiyatlar.

Onalik depressiyasining namoyon bo'lishi va unga munosabat turli madaniyatlarda farq qiladi.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash. Keng oilalar mavjud jamiyatlarda ona qarindoshlar yordamidan foydalanishi mumkin, bu esa ruhiy bosimni kamaytirishga yordam beradi. Biroq ayrim hollarda oilaviy bosim yoki yuqori kutilmalar stressni kuchaytirishi ham mumkin.

Jamiyatdagi stereotiplar. Ko'plab madaniyatlarda "ona doimo baxtli bo'lishi kerak" degan qarash mavjud. Shu sababli ayrim ayollar o'z his-tuyg'ularini yashirishga harakat qiladilar.

Ruhiy salomatlikka munosabat. Ba'zi jamiyatlarda psixolog yoki psixiatrga murojaat qilish salbiy baholanishi mumkin. Natijada ayollar yordam so'rashni kechiktiradilar.

Diniy va an'anaviy qadriyatlar. Diniy e'tiqod va an'analar ayrim onalar uchun ruhiy tayanch bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ba'zi noto'g'ri talqinlar ruhiy muammolarni tan olishni qiyinlashtirishi ham ehtimoldan xoli emas.

Markaziy Osiyo va O'zbekiston kabi an'anaviy jamiyatlarda onalik depressiyasining o'ziga xos jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- **Ijtimoiy kutuvlar va "Muqaddas onalik":** Jamiyatda onalik "baxtli va muqaddas" davr deb qaralishi sababli, ayollar o'zlaridagi tushkunlikni tan olishdan yoki yordam so'rashdan uyaladilar (stigma).

- **Oila dinamikasi:** Qarindoshlar (ayniqsa, qaynona yoki boshqa ayol qarindoshlar) tomonidan beriladigan jismoniy yordam psixologik tasalli berishi mumkin, biroq ba'zida ular bilan munosabatlardagi ziddiyatlar depressiyani kuchaytiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

- **An'anaviy rituallar:** Tug'ruqdan keyingi "chillali" davr kabi rituallar ayolni og'ir mehnatdan himoya qilishi bilan birga, ba'zi hollarda ijtimoiy izolyatsiya yoki qat'iy talablar tufayli stress manbaiga aylanishi mumkin.

- **Bola jinsi bilan bog'liq bosim:** Ba'zi madaniyatlarda o'g'il farzand ko'rishga bo'lgan kuchli xohish onaga qo'shimcha psixologik bosim yuklaydi.

Madaniy omillarning ta'siri. Madaniyat onalik depressiyasining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ayrim jamiyatlarda onalik mutlaq baxt sifatida talqin qilinadi, bu esa ayollarning salbiy hissiyotlarini yashirishiga sabab bo'ladi. O'zbek jamiyatida ham onalik muqaddas tushuncha bo'lib, yosh onalarga nisbatan kuchli ijtimoiy bosim mavjud.

Psixologik yondashuvlar. Onalik depressiyasini davolashda kognitiv-xulqiy terapiya, oilaviy psixoterapiya, individual maslahatlar va psixoedukatsiya samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar ayolning ruhiy holatini barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Psixoprofilaktika va oldini olish. Onalik depressiyasining oldini olishda psixoprofilaktik tadbirlar muhim ahamiyatga ega. Tug'ruqdan oldin va keyin ayollarga psixologik maslahatlar berish depressiya xavfini kamaytiradi.

Psixologik yondashuvlar

Depressiyani yengishda quyidagi zamonaviy usullar samarali hisoblanadi:

- Kognitiv-behavioral terapiya (KBT): Onaning salbiy fikrlash tarzini va xatti-harakatlarini o'zgartirishga qaratilgan eng ommabop usul.
- Interpersonal terapiya (IPT): Ayolning atrofidagilar bilan munosabatlarini yaxshilash va yangi ijtimoiy rolga (onalikka) moslashishiga yordam beradi.
- Art-terapiya va Guruhli psixokorreksiya: Hissiyotlarni ijod orqali ifodalash va shunga o'xshash holatdagi boshqa onalar bilan tajriba almashish emotsional yukni kamaytiradi.
- Psixoedukatsiya: Oila a'zolarini tug'ruqdan keyingi ruhiy o'zgarishlar haqida xabardor qilish va onani qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish.

XULOSA. Onalik depressiyasi belgilari aniqlanganda, nafaqat psixologik yordam, balki oila a'zolarining emotsional ko'magi ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Onalik depressiyasi murakkab va ko'p omilli muammo bo'lib, uni hal etishda madaniy va psixologik yondashuvlarni uyg'unlashtirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Beck A.T. Cognitive Therapy of Depression. – New York, 2011.
2. DSM-5. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. – APA, 2013.
3. Bowlby J. Attachment and Loss. – London, 2008.
4. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi materiallari.
5. Xolmatova M. Ayollar psixologiyasi. – Toshkent, 2020.

HISSİYOT VA HOLAT SEMANTIK MAYDONIDA DARAJALANISH HODISASI

G.A.Ergasheva

O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti tyutori

Annotatsiya. Ushbu tezisda hissiyot va holat semantik maydoniga mansub til birliklarida kuzatiladigan darajalanish hodisasining semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Hissiyot va holatni ifodalovchi leksemalar o'rtasidagi intensivlik munosabatlari, ularning semantik maydondagi o'rni hamda nutqdagi uslubiy vazifalari yoritiladi. Tadqiqot natijasida darajalanish hodisasi semantik maydonning ichki tuzilishini shakllantiruvchi muhim omillardan biri ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: semantik maydon, hissiyot, holat, darajalanish, gradatsiya, sema, leksema, intensivlik.

Tilning leksik-semantik tizimi o'zaro mazmuniy aloqador bo'lgan birliklardan tashkil topadi. Ushbu birliklar umumiy semantik belgi asosida semantik maydonlarni hosil qiladi. Semantik maydon nazariyasi til birliklari o'rtasidagi mazmuniy munosabatlarni aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Hissiyot va holat semantik maydoni insonning ruhiy kechinmalari, emotsional munosabati va psixologik holatini ifodalovchi leksemalarni o'z ichiga oladi. Mazkur maydonda leksemalar o'zaro sinonimik, antonimik hamda darajalanish munosabatlari orqali bog'lanadi.

Darajalanish (gradatsiya) hodisasi ma'noning kuchayishi yoki susayishini ifodalovchi semantik munosabat bo'lib, til birliklarining intensivlik darajasini belgilaydi. Aynan hissiyot va holatni ifodalovchi leksemalarda ushbu hodisa yaqqol namoyon bo'ladi.

Semantik maydondagi darajalanish leksemalarning umumiy semaga ega bo'lishi bilan birga, ularning ma'no kuchi jihatidan farqlanishiga asoslanadi. Bunday qatorlarda har bir keyingi birlik oldingisiga nisbatan kuchliroq yoki kuchsizroq mazmunni ifodalaydi.

Masalan, ijobiy hissiyotlarni ifodalovchi quyidagi qatorni ko'rish mumkin:

xursand – quvonmoq – shodlanmoq – zavqlanmoq.

Bu qatorda barcha birliklarning umumiy semasi "ijobiy emotsional holat" bo'lsa-da, ularning emotsional intensivligi turlicha. "Xursand" oddiy mamnunlikni bildirsa, "zavqlanmoq" hissiyotning eng yuqori darajasini ifodalaydi.

Salbiy hissiyotlarda ham shunday gradatsiya kuzatiladi:

bezovtalik – xavotir – vahima;

yengil xafalik – g'am – iztirob;

jahli chiqmoq – g'azablanmoq – qahrga minmoq.

Mazkur qatorlarda ma'no bosqichma-bosqich kuchayib boradi. Ayniqsa, "vahima", "iztirob", "qahr" leksemalari hissiy zo'riqishning eng yuqori darajasini ifodalaydi.

Hissiyot va holat semantik maydonidagi darajalanish faqat lug'aviy ma'noga emas, balki uslubiy vazifaga ham ega. Badiiy matnlarda gradatsiya obrazning ruhiy holatini yanada ta'sirchan tasvirlash imkonini beradi. Publitsistik va og'zaki nutqda esa fikrning emotsional ta'sir kuchini oshirishga xizmat qiladi.

Darajalanish sinonimiya hodisasi bilan uzviy bog'liq bo'lsa-da, ular aynan bir tushuncha emas. Sinonimlar bir-biriga yaqin ma'noli birliklar hisoblansa, gradatsiyada ular o'rtasida ma'lum intensivlik farqi mavjud bo'ladi. Shu sababli har qanday sinonimik qator gradatsion qatorni hosil qilmaydi.

Masalan: 1. *Xursand – mamnun* Ikkalasi ham ijobiy hissiy holatni bildiradi. Biroq "mamnun" har doim "xursand"dan kuchli yoki kuchsiz degan qat'iy darajani bildirmaydi. Kontekstga qarab almashib qo'llanishi mumkin.

2. *Qo'rqmoq – hadiksiramoq* Ikkalasi ham xavotir va qo'rquv bilan bog'liq holatni bildiradi. Ammo "hadiksiramoq" ehtiyotkorlik yoki xavotir ma'nosini, "qo'rqmoq" esa qo'rquvni ifodalaydi. Bu yerda hissiyot turi farqlanadi, izchil daraja emas. Shu o'rinda yana bir misolga diqqatimizni qaratsak.

3. *Jahli chiqmoq – qahirlanmoq* o'rtasida gradatsiya bor, deb talqin qilish mumkin, lekin bu mutlaq emas. *Jahli chiqdi* — odatda g'azabning boshlanishi yoki nisbatan yengilroq darajasini bildiradi. *Qahrlandi* — g'azabning kuchliroq, keskinroq namoyon bo'lishini anglatadi. Shu sababli ular quyidagi gradatsion qatorda qo'llanishi mumkin:

jahli chiqmoq → g'azablanmoq → qahrlanmoq

Bu yerda hissiyotning intensivligi bosqichma-bosqich ortib bormoqda.

Ammo ilmiy nuqtai nazardan ehtiyot bo'lish kerak. Chunki *jahli chiqdi* va *qahrlandi* avvalo sinonimik birliklar hisoblanadi. Ularning gradatsion munosabat hosil qilishi **kontekstga bog'liq**. Ba'zi matnlarda ular oddiy sinonim sifatida almashib kelishi mumkin, ayrim matnlarda esa muallif g'azabning kuchayishini ko'rsatish uchun ulardan gradatsion tarzda foydalanadi.

Semantik maydon nazariyasida darajalanish leksemalarning o'zaro joylashuvi va ichki tizimlilikini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida qaraladi. Hissiyot va holatni ifodalovchi birliklarni gradatsion tahlil qilish ularning semantik imkoniyatlarini chuqurroq ochishga yordam beradi.

Xulosa

Hissiyot va holat semantik maydonida darajalanish hodisasi tilning leksik-semantik tizimidagi muhim munosabatlardan biridir. U hissiyotning kuchayishi yoki susayishini ifodalash orqali leksemalarning mazmuniy farqlarini aniqlash imkonini beradi. Darajalanish semantik maydonning ichki tuzilishini tartibga soladi, nutqning ekspressivligini kuchaytiradi hamda badiiy tasvirning ta'sirchanligini oshiradi. Mazkur hodisani o'rganish o'zbek tilining semantik tizimini tadqiq etishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ne'matov H., Rasulov R. *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
2. Nurmonov A. *Tanlangan asarlar*. 3 jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
3. Safarov Sh. *Semantika*. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
4. Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. – Тошкент: Университет, 2006.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008.

SUD LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA PRESUPPOZITSIYANING AHAMIYATI VA LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Kurbanov Elbek Elmurodovich

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-1640-9404>

kurbanov_elbek@yahoo.com

Andijon davlat chet tillari instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada sud lingvistik ekspertizasida presuppozitsiyaning lingvopragmatik tabiati va uning ekspertiza jarayonidagi ahamiyati yoritiladi. Presuppozitsiya nutqning yashirin semantik qatlamini shakllantiruvchi pragmatik hodisa sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida presuppozitsiyaning sudga oid matnlarda namoyon bo'lish shakllari, uni aniqlashning lingvistik mezonlari hamda ekspert xulosalarini tayyorlashdagi o'рни misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, presuppozitsiyaning faktik axborotni baholash va yashirin ma'nolarni aniqlashdagi imkoniyatlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: sud lingvistik ekspertizasi, presuppozitsiya, pragmatika, yashirin ma'no, diskurs, lingvistik tahlil, ekspertiza.

KIRISH

Zamonaviy sud amaliyotida lingvistik ekspertiza alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ommaviy axborot vositalari, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilayotgan axborotlar sonining ortishi natijasida turli mazmundagi bahsli matnlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish zarurati yuzaga kelmoqda. Bunday hollarda ekspertning vazifasi matnning yashirin va ochiq mazmunini ilmiy mezonlar asosida aniqlashdan iborat bo'ladi. Ayniqsa, presuppozitsiya kabi pragmatik hodisalarni to'g'ri talqin qilish ekspert xulosasining obyektivligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Presuppozitsiya muloqot ishtirokchilari tomonidan oldindan ma'lum deb qabul qilingan axborotni ifodalovchi pragmatik hodisadir. So'zlovchi ayrim ma'lumotlarni bevosita bayon qilmaydi, balki ularni tinglovchi tomonidan ma'lum deb hisoblaydi. Natijada nutqning yashirin mazmuni shakllanadi. Sud lingvistik ekspertizasida aynan ana shu yashirin mazmunni aniqlash ko'pincha asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Sud jarayonlarida bahsli matnlar ko'pincha ochiq ayblovlardan emas, balki presuppozitsiya orqali ifodalangan yashirin mazmundan iborat bo'ladi. Masalan, "U yana noqonuniy ish bilan shug'ullanyapti" degan gapda asosiy axborot shaxsning hozirgi faoliyati bo'lsa-da, "yana" birliksi ushbu shaxs ilgari ham noqonuniy faoliyat bilan shug'ullangan degan

presuppozitsiyani yuzaga keltiradi. Aynan mana shunday yashirin axborot sud ekspertizasida alohida tahlil qilinishi lozim.

Presuppozitsiyani noto'g'ri talqin qilish ekspert xulosasining ilmiy asoslanganligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli lingvistik ekspert matnning grammatik tuzilishi bilan bir qatorda uning pragmatik, semantik va diskursiv xususiyatlarini ham kompleks ravishda tahlil qilishi zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi sud lingvistik ekspertizasida presuppozitsiyaning o'rnini aniqlash, uning lingvopragmatik xususiyatlarini tavsiflash hamda ekspertiza jarayonida qo'llaniladigan asosiy tahlil mezonlarini yoritishdan iborat.

Sud lingvistik ekspertizasining asosiy vazifasi bahsli matn tarkibidagi lingvistik birliklarni ilmiy asosda tahlil qilish va ularning mazmunini obyektiv ravishda izohlashdan iborat. Bunda ekspert huquqiy baho bermaydi, balki matnda qanday axborot ifodalanganini, ushbu axborot ochiq yoki yashirin shaklda berilganini hamda uning qanday lingvistik vositalar orqali yuzaga kelganini aniqlaydi. Presuppozitsiya aynan shu jarayonda muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Presuppozitsiya orqali ifodalangan axborot ko'pincha gapning grammatik mazmunida emas, balki uning fon bilimida mujassam bo'ladi. Shu sababli ekspert matnni tahlil qilishda nafaqat sintaktik tuzilishga, balki leksik birliklar, modal vositalar, kontekst va kommunikativ vaziyatga ham e'tibor qaratishi lozim. Masalan, "Direktor ham nihoyat javob berdi" gapidagi "ham" va "nihoyat" birliklari javobning kechikkanligi yoki undan avval javob kutilganligi haqidagi presuppozitsiyani yuzaga keltiradi. Ushbu yashirin mazmun gapning huquqiy talqiniga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Sud amaliyotida presuppozitsiyani aniqlash ayniqsa sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini himoya qilish bilan bog'liq ishlar uchun muhimdir. Muallif ayrim hollarda to'g'ridan-to'g'ri ayblov bildirmaydi, biroq presuppozitsiya yordamida auditoriyada muayyan salbiy tasavvur hosil qiladi. Bunday vaziyatlarda ekspert yashirin ma'noni ochib berishi va uning qanday til vositalari orqali yuzaga kelganini asoslab berishi zarur.

Sud lingvistik ekspertizasida presuppozitsiyani aniqlash matnning faqat grammatik tuzilishini tahlil qilish bilan cheklanmaydi. Presuppozitsiya ko'pincha leksik, grammatik, sintaktik va pragmatik vositalarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Shu sababli ekspert matnni kompleks yondashuv asosida tahlil qilishi zarur. Bunda har bir til birligi alohida emas, balki umumiy diskurs doirasida baholanadi [7, 225.]

Presuppozitsiyani yuzaga keltiruvchi vositalar orasida leksik triggerlar alohida o'rin egallaydi. "Yana", "ham", "to'xtatdi", "davom ettirdi", "nihoyat", "qayta", "hatto" kabi birliklar gapning ochiq mazmunidan tashqari qo'shimcha yashirin axborotni ham yuzaga keltiradi. Masalan, "U yana qonunni buzdi" gapida "yana" leksemasi shaxs ilgari ham qonunni buzgan

degan presuppozitsiyani hosil qiladi. Sud eksperti bunday birliklarning pragmatik funksiyasini aniqlashi va ularning auditoriyada qanday taassurot uyg'otishini baholashi lozim [7,183]

Grammatik vositalar ham presuppozitsiyani shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. So'roq gaplar, inkor shakllari, shart mayli va ayrim sintaktik konstruktsiyalar ko'pincha yashirin ma'noni yuzaga keltiradi. Masalan, "Qachon pora olishni to'xtatasiz?" degan savol shaklan so'roq gap bo'lsa-da, uning presuppozitsiyasi shaxs pora olayotgani haqidagi tasavvurni hosil qiladi. Ekspert bunday holatlarda gapning tashqi shakliga emas, balki uning pragmatik mazmuniga e'tibor qaratishi zarur [6,58]

Sud amaliyotida presuppozitsiyani aniqlashda kontekst hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Bir xil til birligi turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha presuppozitsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar, internet nashrlari va ommaviy axborot vositalarida qisqa, emotsional va kontekstga bog'liq matnlarning keng tarqalganligi ekspert oldiga qo'shimcha vazifalarni qo'yadi. Shu sababli bahsli matnni uning yaratilish sharoiti, muallifning kommunikativ maqsadi va auditoriyaning qabul qilish xususiyatlari bilan birgalikda tahlil qilish ilmiy jihatdan to'g'ri yondashuv hisoblanadi [14, 214]

Bundan tashqari, presuppozitsiya ko'pincha implikatura va baholovchi bayonotlar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ushbu pragmatik hodisalarni bir-biridan farqlash ekspertiza sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Presuppozitsiya gapning tarkibiga singdirilgan yashirin axborotni ifodalasa, implikatura kommunikativ vaziyat asosida hosil bo'ladigan qo'shimcha ma'noni bildiradi. Baholovchi bayonot esa muallifning voqelikka bo'lgan subyektiv munosabatini ifodalaydi. Shu bois ekspert har bir pragmatik hodisani alohida lingvistik mezonlar asosida tahlil qilishi lozim [6,58]

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, sudga taqdim etilayotgan ko'plab bahsli matnlarda ochiq ayblovdan ko'ra presuppozitsiya vositasida ifodalangan yashirin ma'no ustunlik qiladi. Muallif ayrim hollarda qonuniy javobgarlikdan qochish maqsadida ayblovni bevosita emas, balki presuppozitsiya orqali ifodalaydi. Natijada matn yuzaki qaralganda neytral ko'rinsa-da, unda shaxsning obro'siga putur yetkazuvchi yashirin axborot mavjud bo'lishi mumkin [11, 87.]

Masalan, "U yana noqonuniy daromad topishni boshladi" degan bayonotda asosiy axborot shaxsning hozirgi faoliyatiga qaratilgandek tuyuladi. Biroq "yana" va "boshladi" birliklari shaxs ilgari ham noqonuniy daromad topgan degan presuppozitsiyani hosil qiladi. Agar bu haqda hech qanday dalil bo'lmasa, bunday yashirin axborot shaxsning sha'ni va ishchanlik obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [2, 46-b]

Shuningdek, "Korxona nihoyat soliqlarni to'ladi" bayonoti ham presuppozitsiyaga ega. "Nihoyat" ravishi korxona uzoq vaqt soliqlarni to'lamagan degan fon ma'noni yuzaga keltiradi. Mazkur yashirin axborot matnning umumiy ta'sirchanligini kuchaytiradi va auditoriyada salbiy tasavvur shakllantirishi mumkin [7,190]

Shu sababli sud lingvistik ekspertining vazifasi nafaqat ochiq ifodalangan axborotni, balki presuppozitsiya vositasida yuzaga kelgan yashirin mazmunni ham aniqlashdan iborat. Bunda ekspert o'z xulosalarini faqat lingvistik dalillar bilan asoslaydi hamda huquqiy baho berishdan tiyiladi. Aynan mana shu yondashuv ekspertiza xulosasining ilmiy xolisligini ta'minlaydi [1, 58]

Sud lingvistik ekspertizasida presuppozitsiyani aniqlash izchil metodologik yondashuvni talab etadi. Ekspert tahlilni alohida so'z yoki grammatik shakldan emas, balki butun matnning semantik va pragmatik tuzilishidan boshlashi lozim. Chunki presuppozitsiya ko'pincha bir nechta til birliklarining o'zaro munosabati natijasida yuzaga keladi va uning mazmuni faqat kontekst doirasida to'liq namoyon bo'ladi [1,56]

Ekspertiza jarayonining birinchi bosqichida presuppozitsiyani yuzaga keltiruvchi lingvistik triggerlar aniqlanadi. Bular leksik birliklar, grammatik konstruksiyalar, sintaktik modellar hamda diskurs markerlaridan iborat bo'lishi mumkin. Ikkinchi bosqichda ushbu triggerlar hosil qilayotgan yashirin axborot rekonstruksiya qilinadi. Uchinchi bosqichda esa mazkur yashirin axborotning matnning umumiy mazmuni va kommunikativ maqsadi bilan bog'liqligi aniqlanadi [2,44]

Keyingi bosqichda ekspert presuppozitsiyaning tekshirilish imkoniyatini baholaydi. Agar yashirin axborotni faktik ma'lumotlar yordamida tasdiqlash yoki inkor etish mumkin bo'lsa, u ekspert xulosasida alohida qayd etiladi. Aksincha, agar presuppozitsiya faqat muallifning subyektiv qarashi yoki auditoriyada muayyan taassurot uyg'otishga qaratilgan pragmatik vosita bo'lsa, bu holat ham ilmiy asosda izohlanadi [11,81]

Ekspertiza yakunida lingvistik tahlil natijalari umumlashtirilib, presuppozitsiyaning matn mazmuniga ta'siri baholanadi. Bunda ekspert yashirin ma'noning qanday til vositalari orqali yuzaga kelganini, uning pragmatik vazifasini hamda kommunikativ ta'sirini asoslab beradi. Muhimi, ekspert huquqiy xulosa chiqarmaydi, balki faqat lingvistik faktlarni ilmiy mezonlar asosida tavsiflaydi [1, 52]

1-jadval. Sud lingvistik ekspertizasida presuppozitsiyani tahlil qilish algoritmi

Bosqich	Tahlil mazmuni	Natija
1	Presuppozitsiya triggerlarini aniqlash	Leksik va grammatik vositalar belgilanadi
2	Yashirin axborotni rekonstruksiya qilish	Presuppozitsiya mazmuni aniqlanadi
3	Kontekstni tahlil qilish	Diskurs va kommunikativ vaziyat baholanadi
4	Faktik tekshiruv imkoniyatini aniqlash	Presuppozitsiyaning obyektiv yoki subyektivligi belgilanadi

5	Lingvistik xulosa tayyorlash	Ilmiy asoslangan ekspert xulosasi shakllantiriladi
---	------------------------------	--

Mazkur algoritm presuppozitsiyani tahlil qilish jarayonini tizimli ravishda tashkil etishga xizmat qiladi. Uning afzalligi shundaki, ekspert matnning faqat yuzaki mazmunini emas, balki yashirin semantik qatlamini ham izchil tahlil qiladi. Natijada ekspert xulosasining ilmiy asoslanganligi, izchilligi va obyektivligi ta'minlanadi [1, 58.]

XULOSA

Sud lingvistik ekspertizasida presuppozitsiya matnning yashirin semantik qatlamini aniqlashga xizmat qiluvchi muhim pragmatik hodisalardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, presuppozitsiya vositasida ifodalangan axborot ko'pincha matnning bevosita mazmunida emas, balki uning fon bilimlari, kommunikativ vaziyati va diskursiv tuzilishida namoyon bo'ladi. Shu sababli presuppozitsiyani aniqlash ekspertiza jarayonida faqat grammatik tahlil bilan cheklanmasdan, semantik, pragmatik va diskursiv yondashuvlarning uyg'un qo'llanilishini talab etadi [1, 52]

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, leksik triggerlar, grammatik konstruktsiyalar, kontekst va kommunikativ maqsad presuppozitsiyani shakllantiruvchi asosiy lingvistik omillar hisoblanadi. Ayniqsa, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarda uchraydigan bahsli matnlarda presuppozitsiya ko'pincha shaxsning sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'siga daxldor yashirin ma'lumotlarni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bunday holatlarda lingvistik ekspert yashirin mazmunni ilmiy asosda rekonstruksiya qilishi va uning qanday til vositalari orqali yuzaga kelganini asoslab berishi lozim [2, 49]

Shuningdek, maqolada tavsiya etilgan presuppozitsiyani tahlil qilish algoritmi ekspertiza jarayonini izchil tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu algoritm lingvistik triggerlarni aniqlash, yashirin axborotni rekonstruksiya qilish, kontekstni baholash hamda ilmiy asoslangan ekspert xulosasini shakllantirish imkonini beradi. Mazkur yondashuv sud lingvistik ekspertizasining nazariy asoslarini boyitish bilan birga, amaliy ekspertiza faoliyatida ham qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodik tavsiyalarni taklif etadi [1, 58]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baranov A.N. **Lingvisticheskaya ekspertiza teksta: teoriya i praktika.** – Moskva: Flinta; Nauka, 2007. – 552 s.
2. Coulthard M., Johnson A. **An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence.** – London: Routledge, 2007. – 280 p.
3. Coulthard M., Johnson A. (Eds.). **The Routledge Handbook of Forensic Linguistics.** – London: Routledge, 2010. – 694 p.
4. Galyashina E.I. **Osnovy sudebnogo rechevedeniya.** – Moskva: STENSI, 2003. – 312 s.

5. Gibbons J. **Forensic Linguistics: An Introduction to Language in the Justice System.** – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – 368 p.
6. Grice H.P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J.L. (Eds.). **Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts.** – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
7. Levinson S.C. **Pragmatics.** – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
8. Olsson J. **Forensic Linguistics.** 2nd ed. – London: Continuum, 2008. – 352 p.
9. Safarov Sh. **Pragmalingvistika.** – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
10. Searle J.R. **Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language.** – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING O'QISH
SAVODXONLIGINI PIRLS TALABLARI ASOSIDA
RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI**

TISU talabasi **Usmonova Sarvinoz Abduljalil qizi**

Ilmiy rahbar: Donayeva Shaxnoza Abduraimovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti PhD

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini rivojlantirishning metodik asoslari Xalqaro O'qish Savodxonligini Baholash Dasturi (PIRLS) talablari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Unda o'qish savodxonligining nazariy asoslari, PIRLS tadqiqotining konseptual doirasi va O'zbekistondagi ta'lim tizimining ushbu xalqaro standartlarga moslashish zaruriyati ko'rib chiqiladi. Maqolada PIRLS talablariga asoslangan samarali o'qitish metodikasi taklif etilib, uning amaliyotga tatbiqi, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalari va o'qish natijalarini baholash mexanizmlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: *PIRLS, o'qish savodxonligi, tadqiqot, boshlang'ich sinf, matn, baholash, tahlil.*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются методологические основы формирования читательской грамотности у учащихся начальных классов с учетом требований международного исследования качества чтения и понимания текста (PIRLS). Рассматриваются теоретические аспекты читательской грамотности, концептуальные основы исследования PIRLS, а также необходимость приведения системы образования Узбекистана в соответствие с данными международными стандартами. Предлагаются эффективные методики обучения, основанные на требованиях PIRLS, и обсуждаются вопросы их практической реализации, профессиональной компетентности педагогов и механизмов оценки результатов чтения.

Ключевые слова: *PIRLS, читательская грамотность, исследование, начальная школа, текст, оценка, анализ.*

ABSTRACT

This article analyzes the methodological foundations for developing reading literacy among primary school students from the perspective of the requirements of the Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS). It examines the theoretical underpinnings of reading literacy,

the conceptual framework of the PIRLS study, and the necessity of aligning Uzbekistan's education system with these international standards. The article proposes effective teaching methodologies based on PIRLS requirements and discusses their practical implementation, teachers' professional competencies, and mechanisms for assessing reading outcomes.

Keywords: PIRLS, reading literacy, research, primary school, text, assessment, analysis.

Kirish

Boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligini rivojlantirishning dolzarbligi dunyo ta'lim tizimida tan olingan. O'quvchilarning o'qish savodxonligi ularning akademik muvaffaqiyati va hayotiy ko'nikmalarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Xalqaro tadqiqotlar, xususan PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study, 2016, 2021) natijalari, o'quvchilarning o'qish qobiliyati va tushunish darajasida katta farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bois, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning matnni tushunish, asosiy g'oyalarni ajratib olish, tafakkur va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor vazifa hisoblanadi.

PIRLS — bu turli mamlakatlarda boshlang'ich sinfda tahsil oluvchi o'quvchi yoshlarning matnni o'qish va tushunish darajalari sifatini baholab beruvchi xalqaro baholash tizimidir. Tadqiqot davriy ravishda — har besh yilda bir marta o'tkaziladi va hozirgacha besh marta: 2001, 2006, 2011, 2016 va 2021-yillarda o'tkazilgan.

PIRLS o'qish ta'limini takomillashtirish uchun dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Davlatlar PIRLS dan quyidagi maqsadlarda foydalanadilar:

- 1.Global miqyosida ta'lim tizimi darajasidagi yutuqlarning tendensiyalarini kuzatib borish;
- 2.Yangi yoki qayta ko'rib chiqilgan ta'lim siyosatining ta'sirini kuzatib borish;
- 3.Ta'limning zaif nuqtalarini belgilash va o'quv islohotini amalga oshirish;
- 4.PIRLS ma'lumotlarini tadqiq va tahlil qilish orqali o'qitish va o'qishni takomillashtirish;
- 5.Adolatlilikni kuzatish yoki qo'shimcha sinflarda o'quvchilarni baholash kabi tegishli ishlarni olib borish;
6. O'qishni va o'qitishni o'rganish.

Adabiyotlar tahlili

Rus olimi Yu.M. Kolyagin ta'lim tizimida integratsiyani ikki ma'noda talqin qiladi. Birinchidan, integratsiya o'quvchilarda atrof-muhit haqida yaxlit va tizimli tasavvurni shakllantirishga xizmat qiluvchi ta'lim maqsadi hisoblanadi. Ikkinchidan esa, u turli fanlardan beriladigan bilimlar o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydigan ta'lim vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Olimning fikricha, fanlararo integratsiya natijasida o'quvchilar bilimlarni alohida emas, balki o'zaro bog'liq holda o'zlashtiradi, bu esa ularda tahliliy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Mazkur yondashuv bugungi kunda xalqaro baholash dasturlari, jumladan PIRLS talablari bilan hamohangdir. Chunki PIRLS dasturi o'quvchilarning matnni tushunishi, axborotni tahlil qilishi,

talqin etishi va uni turli vaziyatlarda qo'llay olishini baholaydi. Shu sababli boshlang'ich ta'limda fanlararo integratsiyani PIRLS topshiriqlari va baholash mezonlari asosida tashkil etish o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

PIRLS konsepsiyasiga ko'ra, o'qish savodxonligi – bu shaxsning jamiyat tomonidan talab etiladigan va qadrlanadigan yozma matnlarni tushunishi, ulardan samarali foydalanishi, matndan ma'no hosil qilishi hamda o'qilgan ma'lumotlarni kundalik hayot va ta'lim jarayonida qo'llay olish qobiliyatidir. O'qish savodxonligi faqat matnni ravon o'qish emas, balki undagi g'oyani anglash, muallif fikrini tahlil qilish, matn asosida xulosalar chiqarish va o'z fikrini dalillar bilan asoslashni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli PIRLS tadqiqoti o'quvchining nafaqat o'qish texnikasini, balki tanqidiy va mantiqiy fikrlash, tahlil qilish hamda muammoli vaziyatlarda bilimlardan foydalanish kompetensiyalarini ham baholaydi. Tadqiqot doirasida o'quvchilarning o'qish faoliyati ikki asosiy maqsad asosida baholanadi. Birinchi yo'nalish – adabiy tajriba orttirish maqsadida o'qish bo'lib, bunda badiiy asarlar orqali o'quvchining tasavvuri, estetik didi va hissiy dunyosi rivojlantiriladi. Ikkinchi yo'nalish – ma'lumotni o'zlashtirish va undan foydalanish maqsadida o'qish bo'lib, bunda o'quvchi ilmiy-ommabop va axborot matnlarini o'qish orqali kerakli ma'lumotlarni izlash, ularni tahlil qilish va amaliy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini namoyon etadi.

PIRLS baholash tizimida o'quvchilarning o'qish savodxonligi to'rtta muhim kognitiv jarayon orqali aniqlanadi. Birinchi bosqichda o'quvchi matnda aniq ifodalangan ma'lumotlarni topa olishi talab etiladi. Ikkinchi bosqichda matndagi ma'lumotlar asosida mantiqiy xulosalar chiqarish ko'nikmasi baholanadi. Uchinchi bosqichda o'quvchi matndagi g'oya va axborotlarni talqin qilib, ularni o'zaro bog'lay olishi hamda umumlashtira olishi lozim. To'rtinchi bosqich esa eng murakkab daraja bo'lib, unda matn mazmuni, muallif uslubi, til xususiyatlari va matn tuzilishini tahlil qilish, baholash hamda shaxsiy fikrni asoslash ko'nikmalari aniqlanadi. PIRLS tadqiqotida foydalaniladigan matnlar o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos holda tanlanadi. Badiiy va informatsion matnlarning hajmi odatda 500–800 so'z atrofida bo'lib, o'quvchilarning o'qish darajasi pastroq bo'lgan mamlakatlar uchun qisqaroq matnlar tavsiya etiladi. Elektron formatdagi ePIRLS tadqiqotida esa raqamli muhitda axborot izlash va undan foydalanish kompetensiyalari ham baholanadi. Bu esa zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. PIRLS natijalari o'quvchilarning o'qish savodxonligini to'rt daraja asosida tavsiflaydi. Eng yuqori daraja (625 ball va undan yuqori)ga erishgan o'quvchilar murakkab matnlarni chuqur tahlil qiladi, muallif pozitsiyasini aniqlaydi va o'z fikrini matn dalillari bilan asoslay oladi. Yuqori daraja (550 ball)dagi o'quvchilar matnning asosiy mazmunini to'liq anglaydi, xulosalar chiqaradi va matnning til hamda uslubiy xususiyatlarini baholaydi. O'rta daraja (475 ball)dagi o'quvchilar matndan zarur ma'lumotlarni topish va oddiy xulosalar chiqarishga qodir bo'lsa,

quyi daraja (400 ball)dagi o'quvchilar asosan matnda bevosita berilgan ma'lumotlarni aniqlash bilan cheklanadi.

Muhokama va natijalar

Tadqiqot jarayonida PIRLS metodologiyasi asosida tashkil etilgan o'qish savodxonligini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar natijalari tizimli ravishda tahlil qilindi. Tahlil jarayonida o'quvchilarning matnni idrok etish darajasi, axborotni aniqlash, tahlil qilish hamda o'qilgan material asosida xulosa chiqarish ko'nikmalaridagi o'zgarishlar asosiy mezon sifatida belgilandi. Tadqiqotda badiiy va axborotli matnlar asosida tuzilgan PIRLS formatidagi topshiriqlardan foydalanildi. Dastlabki bosqichda o'tkazilgan diagnostik tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning aksariyati matndan aniq ma'lumot topish vazifalarini bajarishda nisbatan yuqori natijalarni ko'rsatgan bo'lsa-da, yashirin mazmunni anglash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash hamda matnga baho berish bilan bog'liq topshiriqlarda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelgan. Bu holat boshlang'ich sinf o'quvchilarida reproduktiv fikrlash ustun ekanligini, tanqidiy va tahliliy fikrlash ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganini ko'rsatadi. Tajriba jarayonida PIRLS talablariga mos ravishda tuzilgan dars mashg'ulotlari olib borildi. Ushbu mashg'ulotlarda matn bilan ishlashning bosqichli modeli (oldindan taxmin qilish, mazmunni anglash, tahlil qilish va xulosa chiqarish) qo'llanildi. Natijada o'quvchilarning matnga nisbatan faol munosabati shakllana boshladi. Ular savollarga javob berishda faqat matndan ko'chirib olishga emas, balki o'z fikrini asoslashga intila boshlaganliklari kuzatildi. O'tkazilgan yakuniy tahlil natijalari o'quvchilarning o'qish savodxonligi darajasida ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Xususan, axborotni tahlil qilish va xulosa chiqarishga qaratilgan topshiriqlarni bajarish ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshdi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarini PIRLS talablari asosida tashkil etish o'quvchilarda matn bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, mustaqil xulosa chiqarish, axborotni tahlil qilish va uni amaliy faoliyatda qo'llash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa nafaqat xalqaro baholash dasturlarida yuqori natijalarga erishish, balki o'quvchilarning kelgusidagi ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli faoliyat olib borishlari uchun ham muhim omil hisoblanadi.

REFERENCES

1. wikipedia uz
2. uzreport uz
3. G'aniyeva G.A. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining funktsional savodxonligini rivojlantirish (Xalqaro baholash dasturi PIRLS misolida),
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE, NOVEMBER 29,

2024, 373-b.

4. Gazeta uz

5. Suyarqulova M.X. Boshlang'ich sinflarda PIRLS talablari asosida o'qish savodxonligini shakllantirishdagi qiyinchiliklar.

6. Baratova D.G. PIRLS Xalqaro tadqiqoti asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish savodxonligini rivojlantirish

O'ZBEKISTON DIPLOMATIYASINING TRANSFORMATSIYASI: TASHQI SIYOSIY ISLOHOTLAR VA PROAKTIV O'RTA DAVLAT DIPLOMATIYASINING SHAKLLANISHI

Abdumalikov Erkinjon

Xalqaro munosabatlar bo'yicha Mustaqil Izlanuvchi

London, UK.

Annotatsiya

Mazkur tezis zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida O'zbekiston diplomatiyasining transformatsion jarayonlarini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi 2017-yildan keyingi tashqi siyosiy islohotlarning xalqaro munosabatlar nazariyasidagi o'rnini aniqlash hamda O'zbekiston tajribasini "o'rta davlat diplomatiyasi" (middle power diplomacy) konsepsiyasi asosida qayta baholashdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy xalqaro tizimda rivojlanayotgan davlatlarning roli ko'pincha yirik kuchlar raqobati doirasida tahlil qilinadi. Biroq mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash, diplomatik vositachilik, xalqaro tashabbuslarni ilgari surish va ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirishda ushbu davlatlarning imkoniyatlari yetarlicha o'rganilmagan. Ushbu tezis O'zbekiston tajribasi misolida rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro tizimdagi yangi diplomatik rolini tahlil qiladi.

Tadqiqot natijasida O'zbekiston diplomatiyasi an'anaviy ko'p vektorli tashqi siyosatdan farqli ravishda "**proaktiv o'rta davlat diplomatiyasi**" modeli sifatida konseptuallashtiriladi. Ushbu model ochiqlik, pragmatizm, strategik muvozanat, mintaqaviy tashabbuskorlik va ko'p tomonlama diplomatik hamkorlik tamoyillariga asoslanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston diplomatiyasi, tashqi siyosiy islohotlar, xalqaro munosabatlar, o'rta davlat diplomatiyasi, proaktiv diplomatiya, Markaziy Osiyo, strategik hamkorlik, ko'p tomonlama diplomatiya.

Abstract

This thesis analyzes the transformation of Uzbekistan's diplomacy within the contemporary international relations system from theoretical and practical perspectives. The main objective of the research is to identify the theoretical significance of foreign policy reforms implemented

after 2017 and to reassess Uzbekistan's diplomatic experience through the framework of the "middle power diplomacy" concept.

The relevance of the study is determined by the fact that the role of developing states in the international system is often examined mainly through the competition of great powers. However, the ability of such states to contribute to regional stability, diplomatic mediation, international initiatives, and multilateral cooperation remains insufficiently explored.

The study conceptualizes Uzbekistan's diplomacy not merely as a traditional multi-vector foreign policy, but as a model of **"proactive middle power diplomacy"** based on openness, pragmatism, strategic balancing, regional initiatives, and multilateral engagement.

Keywords: Uzbekistan diplomacy, foreign policy reforms, international relations, middle power diplomacy, proactive diplomacy, Central Asia, strategic partnership, multilateral diplomacy.

Аннотация

В данной тезисной работе анализируется трансформация дипломатии Узбекистана в современной системе международных отношений с теоретической и практической точек зрения. Основная цель исследования заключается в определении теоретического значения внешнеполитических реформ, реализованных после 2017 года, а также в переосмыслении опыта Узбекистана в рамках концепции «дипломатии средней державы» (middle power diplomacy).

Актуальность исследования заключается в том, что роль развивающихся государств в международной системе часто рассматривается преимущественно через призму соперничества великих держав. При этом потенциал таких государств в обеспечении региональной стабильности, дипломатическом посредничестве и развитии многостороннего сотрудничества остается недостаточно изученным.

В результате исследования дипломатия Узбекистана рассматривается не только как многовекторная внешняя политика, но и как модель **«проактивной дипломатии средней державы»**, основанная на принципах открытости, прагматизма, стратегического баланса, региональной инициативности и многостороннего взаимодействия.

Ключевые слова: дипломатия Узбекистана, внешнеполитические реформы, международные отношения, дипломатия средней державы, проактивная дипломатия, Центральная Азия, стратегическое партнерство, многосторонняя дипломатия.

Kirish

XXI asr xalqaro munosabatlar tizimi murakkab geosiyosiy jarayonlar, yangi xavfsizlik tahdidlari va davlatlararo munosabatlarning o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Bugungi kunda davlatlarning xalqaro maydondagi mavqei nafaqat harbiy yoki iqtisodiy salohiyat bilan, balki diplomatik moslashuvchanlik, xalqaro tashabbuslarni ilgari surish va ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish qobiliyati bilan ham belgilanmoqda.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Respublikasining 2017-yildan keyingi tashqi siyosiy transformatsiyasi Markaziy Osiyo mintaqasidagi muhim diplomatik o'zgarishlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Yangi tashqi siyosiy yondashuv mamlakatning xalqaro hamkorlikka ochiqqligi, qo'shni davlatlar bilan ishonchli munosabatlarni shakllantirish va global diplomatik platformalarda faol ishtirok etish tamoyillariga asoslandi.

Mazkur jarayonni faqat tashqi siyosiy faoliyatning amaliy o'zgarishi sifatida emas, balki xalqaro munosabatlar nazariyasi nuqtai nazaridan yangi diplomatik modelning shakllanishi sifatida baholash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

- **tizimli tahlil usuli** — O'zbekiston tashqi siyosatini xalqaro munosabatlar tizimining elementi sifatida o'rganish;
- **qiyosiy tahlil usuli** — o'rta davlat diplomatiyasi konsepsiyasi asosida O'zbekiston tajribasini baholash;
- **institutsional tahlil** — xalqaro tashkilotlar va diplomatik platformalardagi faoliyatni o'rganish;
- **kontent tahlil** — 2017–2025-yillardagi rasmiy strategik hujjatlar va xalqaro hisobotlarni tahlil qilish.

Asosiy tahlil

1. O'zbekiston tashqi siyosatining yangi bosqichi

2017-yildan boshlab O'zbekiston tashqi siyosatida tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Ushbu davrning asosiy xususiyati — ilgari mavjud bo'lgan nisbatan yopiq diplomatik yondashuvdan ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat modeliga o'tishdir.

Yangi tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlari:

- a) Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini rivojlantirish;
- b) xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish;
- c) iqtisodiy diplomatiyani kuchaytirish;
- d) xorijiy investitsiyalar va texnologik hamkorlikni rivojlantirish;
- e) mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash.

Bu jarayon O'zbekistonning xalqaro maydondagi diplomatik faolligini sezilarli darajada oshirdi.

2. O'zbekiston diplomatiyasi va “middle power diplomacy” konsepsiyasi

Xalqaro munosabatlar nazariyasida “middle power” tushunchasi global yoki mintaqaviy siyosatda muayyan ta'sirga ega, biroq superkuch darajasiga ega bo'lmagan davlatlarni ifodalaydi.

An'anaviy ravishda bunday davlatlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- 1. xalqaro institutlarda faol ishtirok;
- 2. vositachilik qobiliyati;
- 3. diplomatik tashabbuskorlik;
- 4. ko'p tomonlama hamkorlikka intilish.

O'zbekiston tajribasi ushbu konsepsiyaning yangi shaklini namoyon qiladi. Mamlakat o'zining geografik joylashuvi, mintaqadagi siyosiy roli va diplomatik tashabbuslari orqali **proaktiv o'rta davlat diplomatiyasi** modeliga yaqinlashmoqda.

3. Mintaqaviy diplomatiya va Markaziy Osiyo omili

O'zbekiston tashqi siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri Markaziy Osiyo bilan munosabatlarni mustahkamlashdir.

Yangi diplomatik yondashuv natijasida:

- qo'shni davlatlar bilan siyosiy muloqot kuchaydi;
- savdo-iqtisodiy aloqalar rivojlandi;
- transport va logistika loyihalari kengaydi;
- mintaqaviy xavfsizlik masalalarida hamkorlik kuchaydi.

Bu jarayon O'zbekistonni Markaziy Osiyoda konstruktiv diplomatik tashabbuslarni ilgari suruvchi davlat sifatida namoyon qilmoqda.

4. Iqtisodiy diplomatiya va xalqaro hamkorlik

Zamonaviy xalqaro munosabatlarda iqtisodiy diplomatiya davlat ta'sirining muhim vositasiga aylandi.

O'zbekiston tashqi siyosatida iqtisodiy diplomatiya quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda:

1. xorijiy investitsiyalarni jalb qilish;
2. xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik;
3. yangi transport yo'laklarini rivojlantirish;
4. texnologik sheriklikni kengaytirish.

Natijada tashqi siyosat va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik kuchaydi.

Ilmiy yangilik

Mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda O'zbekiston diplomatiyasi rivojlanayotgan davlatlarning oddiy ko'p vektorli tashqi siyosati sifatida emas, balki **proaktiv o'rta davlat diplomatiyasi** modeli sifatida izohlanadi.

Taklif etilayotgan model quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. strategik muvozanat siyosati;
2. mintaqaviy diplomatik yetakchilik;

3. xalqaro tashkilotlarda faol ishtirok;
4. iqtisodiy manfaatlarga asoslangan diplomatiya;
5. yumshoq kuch vositalaridan foydalanish.

Takliflar

1. O'zbekiston diplomatiyasi tajribasini xalqaro munosabatlar nazariyasida alohida ilmiy yo'nalish sifatida chuqur o'rganish.
2. Raqamli diplomatiya va zamonaviy diplomatik texnologiyalarni rivojlantirish.
3. Akademik diplomatiya va xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish.
4. Yosh diplomatlarni tayyorlash tizimida strategik tahlil va xalqaro muzokaralar ko'nikmalarini kuchaytirish.
5. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik institutlararo hamkorlikni rivojlantirish.

Xulosa

O'zbekiston diplomatiyasining 2017-yildan keyingi transformatsiyasi mamlakat tashqi siyosatida yangi bosqichni boshlab berdi. Ushbu jarayon davlatning xalqaro tizimdagi rolini qayta shakllantirib, uni mintaqaviy barqarorlik, iqtisodiy hamkorlik va ko'p tomonlama diplomatiya jarayonlarida faol ishtirok etuvchi davlatga aylantirdi.

Tadqiqot natijasida ilgari surilgan "proaktiv o'rta davlat diplomatiyasi" konsepsiyasi O'zbekiston tajribasini tushuntirish bilan birga, rivojlanayotgan davlatlarning xalqaro tizimdagi rolini qayta baholash uchun yangi nazariy imkoniyat yaratadi.

Foydanilgan adabiyotlar

Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2023). *The globalization of world politics: An introduction to international relations* (9th ed.). Oxford University Press.

Berridge, G. R. (2022). *Diplomacy: Theory and practice* (6th ed.). Palgrave Macmillan.

Cooper, A. F., Higgott, R. A., & Nossal, K. R. (2021). *Relocating middle powers: Australia and Canada in a changing world order*. University of British Columbia Press.

Cooper, A. F. (2022). *Middle powers in global governance: From diplomacy to strategic partnerships*. Routledge.

Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. (2024). *Foreign policy of the Republic of Uzbekistan*. <https://mfa.uz/>

President of the Republic of Uzbekistan. (2023). *Uzbekistan–2030 Strategy*. <https://lex.uz/>

United Nations. (2023). *Our Common Agenda: Report of the Secretary-General*. United Nations.

United Nations Development Programme. (2024). *Uzbekistan country programme and development priorities*. United Nations Development Programme.

World Bank. (2024). *Uzbekistan overview*. World Bank.

World Economic Forum. (2024). *The Global Risks Report 2024*. World Economic Forum.

ЎПКАНИНГ ИССИҚЛИК ТАЪСИРИДА ШИКАСТЛАНИШИДА АТЕЛЕКТАЗЛАР МОРФОГЕНЕЗИ (ЭСПЕРИМЕНТАЛ ТАДҚИҚОТ).

**Жуманазаров Дастонбек Дилшод ўғли., Каримов Расулбек Хасанович., Султанов
Бектемур Бахрамович.**

Урганч давлат тиббиёт институти.

Мавзунинг долзарблиги: Термик шикастланишлар каламушларнинг организмда оғир патофизиологик ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бунда уларнинг нафас тизими энг кўп зарарланадиган аъзолардан бири бўлиб, ўпкада микроциркуляциянинг бузилиши, альвеолалар деворининг шиши, сурфактант тизими фаолиятининг издан чиқиши ҳамда ателектазлар ривожланиши кузатилади. Ателектазлар ўпканинг газ алмашинувчи юзасини камайтириб, ўткир нафас етишмовчилиги ва полиорган етишмовчилигининг ривожланишига замин яратади. Шу сабабли иссиқлик таъсирида каламушлар ўпкасида ателектазлар морфогенезини экспериментал шароитда ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Ишнинг мақсади: ишнинг мақсади сифатида экспериментал термик шикастланишда каламушлар ўпкасида ателектазларнинг морфогенетик ривожланиш босқичлари ҳамда уларнинг морфологик хусусиятларини аниқлаш.

Текшириш материаллари ва усуллари: Тадқиқот лаборатория ҳайвонларида моделлаштирилган термик шикастланиш шароитида амалга оширилди. Назорат ва тажриба гуруҳларидан олинган ўпка тўқималари 1, 3, 7 ва 14 суткаларда морфологик текширилди. Гистологик кесмалар гематоксилин-эозин ва Ван-Гизон усулларида бўялди. Морфометрик таҳлилда ателектаз майдони, альвеолалар диаметри, интерстициал шиш ва қон томирларидаги микроциркулятор ўзгаришлар баҳоланди.

Олинган натижалар: Термик шикастланишнинг илк босқичларида каламушлар ўпкасида интерстициал ва альвеоляр шиш, капиллярларда қон димланиши ҳамда микроқон қуйилишлар аниқланди. Кейинги босқичларда сурфактант етишмовчилиги ва альвеолалар коллапси натижасида турли ҳажмдаги ателектаз ўчоқлари шаклланди. Ателектазлар атрофида яллиғланиш инфильтрацияси, альвеоляр септаларнинг қалинлашиши ва микроциркуляция бузилишлари кучайиб борди. Кузатувнинг кечки босқичларида айрим ҳудудларда фиброзланиш белгилари ҳам қайд этилди. Морфометрик таҳлил ателектаз майдонининг вақт ўтиши билан статистик аҳамиятли даражада ортиб боришини кўрсатди ($p < 0,05$).

Хулоса: хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, экспериментал термик шикастланиш ўпкада микроциркуляция бузилиши, интерстициал шиш, сурфактант

тизими дисфункцияси ва альвеолалар коллапси орқали ателектазлар морфогенезини шакллантиради. Ателектазларнинг эрта морфологик белгилари ва уларнинг босқичма-босқич ривожланиш қонуниятларини аниқлаш оғир куйиш жароҳатларида ўпка асоратларини эрта ташхислаш ва профилактика қилиш учун муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Kumar V., Abbas A.K., Aster J.C. Robbins and Cotran Pathologic Basis of Disease. 11th ed. Philadelphia: Elsevier, 2023. – 1392 p.
2. Standring S. Gray's Anatomy: The Anatomical Basis of Clinical Practice. 43rd ed. London: Elsevier, 2024. – 1600 p.
3. Mason R.J., Broaddus V.C., Martin T.R., et al. Murray & Nadel's Textbook of Respiratory Medicine. 7th ed. Philadelphia: Elsevier, 2022. – 2144 p.
4. Hasleton P., Flieder D.B. Spencer's Pathology of the Lung. 7th ed. Boca Raton: CRC Press, 2021. – 1224 p.
5. Herndon D.N. Total Burn Care. 6th ed. Philadelphia: Elsevier, 2023. – 992 p.
6. Matute-Bello G., Downey G., Moore B.B., et al. An official American Thoracic Society workshop report: Features and measurements of experimental acute lung injury in animals. American Journal of Respiratory Cell and Molecular Biology. 2011;44(5):725–738.
7. Ware L.B., Matthay M.A. The acute respiratory distress syndrome. New England Journal of Medicine. 2000;342(18):1334–1349.
8. Thompson B.T., Chambers R.C., Liu K.D. Acute Respiratory Distress Syndrome. New England Journal of Medicine. 2017;377(6):562–572.
9. Weibel E.R. Morphometry of the Human Lung. Berlin: Springer-Verlag, 1963. – 151 p.
10. Junqueira L.C., Carneiro J. Basic Histology: Text and Atlas. 16th ed. New York: McGraw-Hill Education, 2021. – 608 p.
11. Автандилов Г.Г. Основы количественной патологической анатомии. Москва: Медицина, 2002. – 240 с.
12. Пальцев М.А., Иванов А.А. Патологическая анатомия. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2022. – 1264 с.
13. Струков А.И., Серов В.В. Патологическая анатомия. 6-е изд. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2019. – 880 с.
14. Шабалов Н.П. Неотложная пульмонология и респираторная медицина. Санкт-Петербург: СпецЛит, 2021. – 640 с.
15. Арипов У.А., Каримов Ш.И. Патологик анатомия. Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 560 б.

UDK: 378.147

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA O'ZGARUVCHAN TA'LIM SHAROITLARIGA MOSLASHISHNING ZAMONAVIY VOSITALARI

Abdullayev Siroj Abdurashidovich

Termiz davlat pedagogika instituti,

Registratorlik bo'limi hodimi

Elektron pochta: asiroj994@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2090-077X>

Tel.: +998 94 725 24 94

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarining tez o'zgaruvchan ta'lim sharoitlariga moslashishini ta'minlovchi zamonaviy vositalar nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari, xalqaro tashkilotlarning (OECD, Yevropa Komissiyasi, UNESCO) tavsiyaviy hujjatlari hamda pedagogik adabiyotlar tahlili asosida amalga oshirilgan. Muallif tomonidan moslashish vositalarining to'rt bloklik tasnifi — texnologik-raqamli, metodik-pedagogik, tuzilmaviy-dasturiy va boshqaruv-institutsional vositalar — ishlab chiqilgan. Nazariy tahlil natijasida oliy ta'limda "texnologik ilgarilash — institutsional orqada qolish" nomutanosibligi aniqlangan hamda uni bartaraf etishga qaratilgan uch bosqichli integratsiyalashgan adaptiv model asoslab berilgan. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda moslashish alohida texnologik yechim sifatida emas, balki oliy ta'lim muassasasining doimiy institutsional funksiyasi sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: *oliy ta'lim, adekvat moslashish, o'zgaruvchan ta'lim muhiti, raqamli transformatsiya, mikrokvalifikatsiya, institutsional chaqqonlik, individual ta'lim traektoriyasi, adaptiv ta'lim tizimlari, gibrid ta'lim, sun'iy intellekt.*

KIRISH

XXI asrning ikkinchi choragida oliy ta'lim tizimi o'zining institutsional tarixidagi eng jadal o'zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda. An'anaviy universitet modeli — barqaror o'quv rejalari, uzoq muddatli akkreditatsiya sikllari va auditoriyaga qat'iy bog'langan ta'lim jarayoni — yangi voqelik talablariga tobora kamroq javob bermoqda. Bu holat oliy ta'lim muassasasi

(OTM) oldiga printsiptial yangi vazifani qo'yadi: o'zgarishga javob berishni vaqtinchalik chora emas, balki doimiy ishlaydigan institutsional mexanizmga aylantirish.

Generativ sun'iy intellekt vositalarining ommalashuvi ta'lim jarayonining ham mazmuniga, ham metodikasiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Talaba tomonidan mustaqil bajarilishi kutilgan topshiriqlarning sezilarli qismi endilikda avtomatlashtirilgan vositalar yordamida bajarilishi mumkin. Bu esa baholash tizimini, mustaqil ish shakllarini va umuman "o'zlashtirish" tushunchasining o'zini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Ta'lim oluvchilar kontingenti bir jinsli emas: kunduzgi ta'lim talabalari bilan bir qatorda ishlab yurgan kattalar, malaka oshiruvchi mutaxassislar, masofadan ta'lim oluvchilar universitetga kelmoqda. Ularning har biri turlicha ta'lim traektoriyasini, turlicha vaqt rejimini va turlicha baholash formatini talab qiladi.

Xalqaro akkreditatsiya standartlari, universitet reyting tizimlari va davlat ta'lim siyosatidagi o'zgarishlar OTMlardan uzluksiz moslashishni talab qiladi. Bu talab tashqi bo'lgani uchun uni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi, ammo u ko'pincha ichki tayyorgarlikdan ilgarilab ketadi.

Shu bois zamonaviy oliy ta'lim menejmentida "moslashish" (adaptatsiya) tushunchasi inqirozga vaqtinchalik javob emas, balki doimiy institutsional funktsiya sifatida qaralishi lozim. Aynan mana shu qarash ushbu maqolaning metodologik asosini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini o'zgaruvchan sharoitlarga moslashtirish masalasi davlat siyosati darajasida belgilab qo'yilgan. Tadqiqot mavzusi bevosita quyidagi normativ-huquqiy hujjatlarga tayanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. Ushbu Konsepsiya oliy ta'lim islohotining strategik asosini tashkil etadi. Uning tuzilishida bevosita moslashish muammosiga daxldor bo'lgan bir necha yo'nalish ajratilgan: oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish va mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish; ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish; yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayoniga kadrlar buyurtmachilarini faol jalb etish; oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash. Bizning tadqiqotimiz nuqtai nazaridan Konsepsiyaning ikkinchi va beshinchi paragraflari alohida ahamiyatga ega: birinchisi moslashishning texnologik vositalarini, ikkinchisi esa mehnat bozori bilan teskari aloqa mexanizmini normativ jihatdan mustahkamlaydi. Konsepsiyada nazarda tutilgan OTM mustaqilligining kengaytirilishi esa maqolada tahlil qilinadigan boshqaruv chaqqonligi masalasi bilan bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son "Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. Ushbu Farmon bilan PF-158-son Farmon o'z kuchini yo'qotib, 2026–2030-yillarga mo'ljallangan "O'zbekiston — 2030" strategiyasining yangilangan tahriri tasdiqlangan. Yangilangan strategiyada yuzta maqsad saqlanib qolgan holda, ularga erishish bo'yicha samaradorlik ko'rsatkichlari qayta ko'rib chiqilgan: bir qismi o'zgarishsiz qoldirilgan, bir qismi yangi tahrirda berilgan, sezilarli qismi esa yangidan kiritilgan.

Aynan mana shu hujjatning qabul qilinishi maqola mavzusi uchun metodologik jihatdan ramziy ahamiyatga ega. Strategik hujjatning yetti yillik muddati tugamasdan, uning maqsadli ko'rsatkichlari qayta ko'rib chiqilgani davlat boshqaruvi darajasida ham "bir marta rejalashtirish" modelidan "uzluksiz moslashish" modeliga o'tish tendensiyasini ko'rsatadi. Agar makrodarajada strategik rejalashtirish hujjatlari davriy yangilanishni talab qilsa, mikrodarajada — ya'ni alohida oliy ta'lim muassasasi darajasida — o'quv dasturlari va boshqaruv jarayonlari ham xuddi shunday qayta ko'rib chiqish mexanizmiga ega bo'lishi mantiqiy zarurat hisoblanadi. Amaliyotda esa ko'pincha aksincha holat kuzatiladi: makrodaraja o'zgaradi, mikrodaraja esa avvalgi holatda qoladi.

Normativ hujjatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, moslashish vositalarini joriy etish uchun huquqiy asos yaratilgan — masala huquqiy imkoniyatning yo'qligida emas, balki uni institutsional darajada real amaliyotga aylantirish mexanizmlarining yetarli ishlab chiqilmaganligidadir.

Muammoning o'rganilganlik darajasi

Ta'lim muassasalarining moslashuvchanligi masalasi bir necha ilmiy yo'nalishlar kesishmasida o'rganilgan.

Milliy pedagogika fanida talabalarni o'zgaruvchan ta'lim muhitiga moslashtirish muammosi so'nggi yillarda alohida tadqiqot predmetiga aylandi. Muallifning oldingi ishlarida bu masala bosqichma-bosqich ishlab chiqilgan: moslashtirishning umumiy ahamiyati va uning pedagogik zaruriyati asoslangan [3]; muammoning pedagogik muammo sifatidagi mohiyati, uning tarkibiy qismlari va yechim yo'nalishlari aniqlangan [4]; moslashtirish mexanizmlarini takomillashtirishning nazariy modeli ishlab chiqilgan hamda uning amaliy dasturiy ta'minoti yaratilgan [5; 6]. Ushbu ishlar natijasida moslashtirish jarayonining sub'ekt darajasidagi — ya'ni talaba darajasidagi — qonuniyatlari yetarlicha yoritilgan. Ayni paytda muammoning institutsional darajasi, ya'ni oliy ta'lim muassasasining o'zi moslashish sub'ekti sifatida qanday

vositalarga tayanishi masalasi ochiq qolgan. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Institutsional nazariya doirasida universitetlar "bo'sh bog'langan tizimlar" (loosely coupled systems) sifatida tavsiflanadi: bunda tashkilotning tarkibiy qismlari o'zaro nisbatan mustaqil ishlagani uchun markazdan kelgan o'zgarish signali quyi bo'g'inlarga to'liq va o'z vaqtida yetib bormaydi. Bu konsepsiya oliy ta'limda islohotlarning nima uchun tez-tez "hujjat darajasida qolib ketishini" tushuntirib beradi va bizning tahlilimiz uchun asosiy nazariy ramka vazifasini bajaradi.

Ta'lim texnologiyalari sohasida adaptiv o'qitish tizimlari (Adaptive Learning Systems), o'quv analitikasi (Learning Analytics) va shaxsiylashtirilgan ta'lim traektoriyalari bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar mavjud. Biroq bu ishlarning aksariyati texnologiyaning o'ziga — uning algoritmik imkoniyatlariga — qaratilgan bo'lib, texnologiyani institutsional muhitga joriy etish mexanizmlari nisbatan kam yoritilgan.

Xalqaro ta'lim siyosati darajasida moslashish vositalari orasida mikrokvallifikatsiyalar (micro-credentials) alohida o'rin egallaydi. Yevropa Ittifoqi Kengashining 2022-yildagi tavsiyanomasi a'zo davlatlar oldiga mikrokvallifikatsiyalar ekotizimini shakllantirish vazifasini qo'ygan bo'lsa, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ushbu vositaning imkoniyatlari bilan bir qatorda cheklovlarini ham qayd etadi: uning ta'lim natijalariga real ta'siri bo'yicha dalillar bazasi hozircha yetarli darajada shakllanmagan [7]. Bu kuzatuv muhim metodologik xulosaga olib keladi — moslashish vositasining mashhurligi uning samaradorligi bilan bir xil narsa emas.

Boshqaruv nazariyasida "tashkiliy chaqqonlik" (organizational agility) va "dinamik qobiliyatlar" (dynamic capabilities) konsepsiyalari ishlab chiqilgan. Ular tashkilotning tashqi muhit o'zgarishini sezish, unga javob shakllantirish va resurslarni qayta taqsimlash qobiliyatini tavsiflaydi. Biroq bu konsepsiyalar asosan biznes tashkilotlariga qaratilgan bo'lib, akademik muhitning o'ziga xosligini — professor-o'qituvchilarning kasbiy avtonomiyasi, akademik erkinlik prinsipi, kollegial boshqaruv an'analarini — to'liq hisobga olmaydi.

Tadqiqot bo'shlig'i (research gap). Mavjud ishlarda moslashish vositalari ko'pincha bir-biridan ajratilgan holda — texnologik, metodik yoki boshqaruv nuqtai nazaridan alohida — o'rganilgan. Ushbu vositalarning o'zaro ta'siri, ular o'rtasidagi ustuvorlik ierarxiyasi hamda joriy etish ketma-ketligi masalasi yetarlicha tadqiq etilmagan.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI Ushbu tadqiqot xarakteri jihatidan nazariy-analitik bo'lib, hujjatlarni va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishga asoslangan. Bunday dizayn tanlanishining sababi shundaki, moslashish vositalarining ustuvorlik ierarxiyasini

aniqlash uchun avvalo ularning kontseptual maydonini tartibga solish talab etiladi. Empirik tekshiruv esa mantiqan keyingi bosqich vazifasi hisoblanadi.

Tahlil uchun manbalarning uch guruhi tanlandi:

a) Normativ-huquqiy hujjatlar — O'zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta'lim va strategik rivojlanish sohasidagi farmonlari (PF-5847, PF-158, PF-21). Bu hujjatlar moslashish jarayonining institutsional chegaralarini va huquqiy imkoniyatlarini belgilaydi.

b) Milliy pedagogik adabiyot — talabalarni o'zgaruvchan ta'lim muhitiga moslashtirish muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlar, jumladan muallifning 2022–2026-yillarda nashr etilgan ishlari. Bu manbalar muammoning sub'ekt darajasidagi tahlilini ta'minlaydi.

d) Xalqaro tashkilotlarning tahliliy hujjatlari — OECD, Yevropa Ittifoqi Kengashi va Yevropa Komissiyasining mikrokvallifikatsiyalar, uzluksiz ta'lim va oliy ta'limda malakalarni qayta shakllantirish bo'yicha hisobotlari. Bu manbalar moslashish vositalarining xalqaro amaliyotdagi holatini baholash imkonini beradi.

Manbalarni tahlil qilishda quyidagi izchillik qo'llanildi. Birinchi bosqichda manbalarda tilga olingan barcha moslashish vositalari ajratib olindi. Ikkinchi bosqichda ular ta'sir doirasiga ko'ra guruhlandi: ta'lim jarayonining texnik ta'minotiga, o'qitish metodikasiga, ta'lim dasturi tuzilishiga yoki boshqaruv jarayoniga ta'sir qiluvchi vositalar. Uchinchi bosqichda har bir guruh uchun uchta mezon bo'yicha baholash o'tkazildi: joriy etish murakkabligi, natija chiqish muddati va boshqa vositalarga bog'liqlik darajasi. To'rtinchi bosqichda olingan natijalar asosida joriy etish ketma-ketligi modellashirildi.

MUHOKAMA

Tadqiqotning markaziy xulosasi shundan iboratki, oliy ta'lim muassasasining moslashish muammosi birinchi navbatda texnologik emas, balki institutsional va metodik xarakterga ega. Bu xulosa amaliyotda keng tarqalgan "raqamlashtirish teng modernizatsiya" tenglamasiga jiddiy e'tiroz bildiradi.

Texnologiya bu yerda zaruriy, ammo yetarli bo'lmagan shart sifatida namoyon bo'ladi. Uning mavjudligi moslashishni kafolatlamaydi, biroq yo'qligi imkoniyatlarni sezilarli cheklaydi. Boshqacha aytganda, elektron platforma o'qituvchining metodik yondashuvini o'zgartirmaydi — u faqat allaqachon o'zgargan yondashuv uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu tezisning amaliy ahamiyati katta: resurslarni taqsimlashda ustuvorlik faqat uskunaga emas, professor-o'qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishiga berilishi lozim.

Mikrokvalifikatsiyalar misolida ham shunga o'xshash holat kuzatiladi. Xalqaro tahliliy hujjatlar bu vositaning imkoniyatlarini tan olgan holda, uning ta'lim natijalariga real ta'siri bo'yicha dalillar bazasi hozircha cheklangan ekanini qayd etadi [7]. Demak, vositani joriy etishning o'zi maqsad emas — u qanday metodik va boshqaruv muhitiga joylashtirilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Oldingi tadqiqotlarda talabani o'zgaruvchan ta'lim muhitiga moslashtirish mexanizmlari ishlab chiqilgan edi [3; 4; 5]. Ushbu maqolada olingan natijalar ularni to'ldiradi va muhim bog'liqlikni ochib beradi: talabaning individual moslashuvi institutsional muhit tomonidan qo'llab-quvvatlanmasa, u barqaror bo'lmaydi.

Masalan, talabaga individual ta'lim traektoriyasi taklif etilishi uchun avvalo o'quv dasturida tanlov imkoniyati mavjud bo'lishi kerak. Tanlov imkoniyati esa kafedra darajasida dasturni o'zgartirish vakolatiga bog'liq. Shu tariqa sub'ekt darajasidagi moslashish institutsional darajadagi moslashishning funksiyasiga aylanadi. Bu bog'liqlik moslashish muammosini yaxlit tizim sifatida ko'rish zarurligini asoslaydi.

Tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati

Nazariy ahamiyati. Tadqiqot moslashish tushunchasini oliy ta'lim pedagogikasida kengaytiradi: u sub'ekt darajasidagi jarayondan institutsional funktsiya darajasiga ko'tariladi. Shuningdek, moslashish vositalarining tasnifi va ular o'rtasidagi bog'liqlik ierarxiyasi ilmiy muomalaga kiritiladi.

Amaliy ahamiyati. Taklif etilgan model oliy ta'lim muassasalari rahbariyati uchun rivojlanish dasturlarini ishlab chiqishda, resurslarni taqsimlashda va islohot ketma-ketligini rejalashtirishda amaliy yo'riqnoma bo'lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

O'tkazilgan nazariy tadqiqot quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

1. Zamonaviy sharoitda oliy ta'lim muassasasining o'zgaruvchan ta'lim sharoitlariga moslashishi vaqtinchalik chora emas, balki doimiy institutsional funktsiya sifatida qaralishi lozim. Bu qarash O'zbekiston Respublikasining strategik rejalashtirish amaliyotidagi tendensiyalar bilan ham uyg'unlashadi.

2. Moslashish vositalari ta'sir ob'ektiga ko'ra to'rt blokka ajratiladi: texnologik-raqamli, metodik-pedagogik, tuzilmaviy-dasturiy va boshqaruv-institutsional vositalar. Bu tasnif vositalarni tanlash va joriy etishni tizimlashtirish imkonini beradi.

3. Vositalarni joriy etish osonligi bilan ularning mustaqil samaradorligi o'rtasida teskari munosabat mavjud: eng oson joriy etiladigan texnologik vositalar boshqa bloklarga eng ko'p bog'liq, eng murakkab boshqaruv vositalari esa qolgan bloklar uchun asos vazifasini bajaradi.

4. Oliy ta'lim amaliyotida "texnologik ilgarilash — institutsional orqada qolish" nomutanosibligi kuzatiladi. Uning asosiy sabablari hisobot beriladigan natijaga intilish, investitsiya sikllarining farqi va boshqaruv vakolatlarini qayta taqsimlashga qarshilikdir. Taklif etilgan uch bosqichli integratsiyalashgan adaptiv model moslashish vositalarini bog'liqlik ierarxiyasiga muvofiq — diagnostikadan institutsional-metodik o'zgarishlar orqali texnologik integratsiyaga — joriy etishni nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni. — URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF-21-son «Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo'ljallangan ustuvor yo'nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. — URL: <https://lex.uz/uz/docs/-8050769>
3. Abdullayev S.A. Talabalarni o'zgaruvchan ta'lim muhitiga adekvat moslashtirishning ahamiyati // «Muğallim h m  zliksiz bilimlendiriu» ilmiy-metodik jurnali. — 2024. — №3/3. — B. 295–299. — URL: <https://zenodo.org/records/21294270>
4. Abdullayev S.A. Talabalarni o'zgaruvchan ta'lim muhitiga adekvat moslashtirish — pedagogik muammo sifatida // QarDU xabarları (Pedagogika). — 2025. — №1(2). — B. 146–151. — URL: <https://zenodo.org/records/21294307>
5. Abdullayev S.A. Talabalarni o'zgaruvchan ta'lim muhitiga adekvat moslashtirish mexanizmlarini takomillashtirish (dasturiy mahsulot): mualliflik guvohnomasi № DGU 38789 / O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. — Ro'yxatga olingan 27.05.2024.
6. OECD. Micro-credentials for Lifelong Learning and Employability: Uses and Possibilities // OECD Education Policy Perspectives, No. 66. — Paris: OECD Publishing, 2023. — <https://doi.org/10.1787/9c4b7b68-en>
7. Yıldırım H., Kır Ş., Bozkurt A. Towards a Future of Qualifications: A Systematic Review of Micro-credentials // Online Learning. — 2025. — Vol. 29, No. 4. — P. 535–559.

УДК: 617.5-089:617.547-002.44

АНАЛИЗ ПРИЧИН И ФАКТОРОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПЛАСТИЧЕСКОГО ЗАКРЫТИЯ ДЕФЕКТОВ МЯГКИХ ТКАНЕЙ У БОЛЬНЫХ С ПРОЛЕЖНЯМИ КРЕСТЦОВОЙ ОБЛАСТИ

Ражабов Достон Уктамович

dastanrajabov584@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-4533-025X>

Бухарский медицинский институт имени Абу Али Ибн Сина.

Резюме. Патогенез наступления неудовлетворительных результатов традиционных методов пластического закрытия дефектов мягких тканей при пролежнях крестцовой области определяется сочетанием двух ключевых механизмов. Первый связан с отсутствием достаточного объема мягких тканей над крестцом, что приводит к сохранению компрессионного воздействия и ишемии в зоне реконструкции, а второй - обусловлен расположением линии шва в зоне давления и натяжением тканей, что нарушает кровоснабжение лоскута и способствует развитию краевого некроза.

Ключевые слова: пролежень, пластика, дефекты мягких тканей, крестцовая область.

Актуальность. В последние годы в мировой практике проводятся исследования, направленные на совершенствование методов прогнозирования неблагоприятных исходов и повышение эффективности хирургического лечения больных с пролежнями (2,3,4,5). Проблема формирования неудовлетворительных результатов пластического закрытия дефектов мягких тканей остается далекой от окончательного решения и сохраняет значительное количество нерешенных вопросов как теоретического, так и практического характера (1,7,9,11,13). Наличие глубокого дефекта, полостного компонента и нарушений структуры мягких тканей формирует структурно-функциональную основу раневой несостоятельности, которая в послеоперационном периоде реализуется в виде неудовлетворительных результатов и рецидивов (1,6,8,10,12). Изучение совокупности указанных факторов имеет принципиальное значение для разработки объективных критериев оценки риска и совершенствования реконструктивно-пластических методов хирургического лечения больных с пролежнями крестцовой области.

Цель исследования. Изучить эффективность пластического закрытия дефектов мягких тканей у больных с пролежнями крестцовой области.

Материал и методы. В предоперационном периоде у 53 больных выявлены статистически значимые различия морфометрических характеристик раневых дефектов в зависимости от выбранного метода пластического закрытия.

Результаты и их обсуждение. Продолжая анализ полученных результатов, нами проведено сопоставление на наличие связи между местными клинико-морфологических признаков раневого процесса с результатами пластического закрытия дефектов мягких тканей у больных с пролежнями крестцовой области.

Результаты корреляционного анализа показали, что наибольшую связь с ухудшением исходов имеет глубина раневого дефекта, коэффициент корреляции которого составил $r=0,881$. При этом глубина раны в клинических наблюдениях практически всегда сочеталась с наличием полости, которая регистрировалась у значительной части пациентов и также демонстрировала высокую корреляционную связь с исходом ($r=0,724$). Мы наблюдали клинический случай, когда у пациентов с пролежнями в крестцовой области III-IV стадии после этапных некрэктомий формировалась рана глубиной более 3 см с наличием подрывных карманов в боковых ее отделах. При внешне удовлетворительном состоянии грануляций все еще сохранялась полость, распространяющаяся в латеральном направлении. Выполнение пластического закрытия длительно незаживающей раны в таких условиях сопровождалось либо частичным отторжением лоскута, либо лизисом эпидермиса с последующим длительным вторичным заживлением. Приведенный факт подтверждает, что глубина дефекта и полостной компонент определяют характер механической нагрузки на ткани после операции, которые определяли как закрытие раны, так и неудачное восполнение потерянного массива.

Также прямая высокая корреляционная связь с неблагоприятными исходами нами была установлена и для микробной обсемененности раны ($r=0,748$; $p < 0,001$). При этом характер флоры обладал меньшим уровнем корреляционной связи на уровне $r=0,387$ ($p=0,004$), что, по-видимому, и объясняет более высокую значимость микробной обсемененности нежели видом микроорганизма. У больных были отмечены нами наблюдения, где относительно невысокая площадь дефекта раны, но с глубоким уровнем и обсемененности более $>10^3$ КОЕ/г отмечалось развитие нагноения раны в послеоперационном периоде с отторжением кожного лоскута.

При анализе картины цитологических показателей мы установили картину корреляционной связи, где увеличение доли нейтрофилов до 57,1% и дегенеративных форм до 66,4% сопровождалось ростом частоты неудовлетворительных исходов, при этом коэффициенты корреляции составили $r=0,571$ и $r=0,664$ соответственно ($p < 0,001$). Одновременно нами было отмечено снижение содержания макрофагов и фибробластов,

для которых выявлена обратная корреляционная связь с ростом неудовлетворительных результатов лечения ($r=-0,516$ и $r=-0,603$ соответственно). Все это может свидетельствовать о преобладании воспалительного компонента раневого процесса над репаративным, что клинически проявлялось формированием рыхлых, легко травмируемых грануляций с замедленным переходом к фазе регенерации. Воспалительный тип цитологической картины раневой поверхности демонстрировал положительную корреляцию с неблагоприятным исходом ($r=0,718$), тогда как регенераторный тип имел отрицательную связь ($r=-0,689$). Полученные противоположные значения могут подтверждать факт качественной характеристики раневого процесса, которая согласуется с количественными показателями клеточного состава и отражает стадию репарации тканей.

Проведенный корреляционный анализ позволяет выделить совокупность местных факторов, определяющих характер течения раневого процесса и послеоперационные результаты пластического закрытия дефектов мягких тканей у больных с пролежнями крестцовой области. Наибольшее значение имеют морфометрические характеристики дефекта, прежде всего глубина и наличие полости, а также цитологические признаки воспалительной активности. Инфекционный фактор оказывает дополнительное влияние, усиливая неблагоприятное течение раневого процесса, однако уступает по значимости геометрии дефекта и состоянию тканей раневого ложа.

В подгруппе больных после пластического закрытия раны по методу Тирша наибольшая корреляционная связь с ухудшением исхода нами была выявлена для площади раневого дефекта ($r=0,682$). Увеличение площади сопровождалось ростом частоты частичного и полного несостоятельного приживления трансплантата, что указывает на значимость протяженности зоны кожного покрытия и объема раневой поверхности. При этом глубина раны демонстрировала умеренную положительную корреляционную связь ($r=0,404$; $p=0,030$), что отражает вторичное значение этого параметра в условиях преимущественно поверхностных дефектов.

У больных с площадью дефекта более $120-140 \text{ см}^2$ при относительно небольшой глубине формировались обширные зоны трансплантации, где даже при равномерных грануляциях отмечалось неравномерное приживление кожного лоскута. На 4-6 сутки после операции появлялись участки лизиса эпидермиса по периферии с постепенным переходом к вторичному заживлению, несмотря на отсутствие выраженного полостного компонента, влияющего на течение процесса.

Умеренная положительная корреляционная связь была выявлена нами по показателям микробной обсемененности раны ($r=0,556$; $p=0,002$), а также для воспалительно-дегенеративных изменений в цитограмме. Повышение корреляционного

коэффициента доли нейтрофилов до $r=0,524$ и дегенеративных его форм до $r=0,548$ сопровождалось ухудшением исходов, тогда как численность макрофагов и фибробластов демонстрировали обратную корреляционную зависимость ($r=-0,437$ и $r=-0,512$ соответственно). Такое распределение отражает зависимость результата от зрелости грануляционной ткани и состояния раневой поверхности. Так, в одном из наблюдений у пациента с обширным поверхностным дефектом и выраженной воспалительной цитограммой, при доле нейтрофилов более 65% и снижении фибробластов менее 8%, после выполнения пластики раны по Тиршу отмечалось частичное отторжение трансплантата с формированием мозаичного приживления. При этом глубина дефекта не превышала 1,5 см, однако площадь и состояние раневого ложа определяли нестабильность результата.

При использовании аутодермопластики по методу Тирша ключевыми факторами ухудшения исхода являются площадь дефекта, микробная обсемененность и воспалительный характер раневого процесса, тогда как глубина раны и наличие полости играют непервостепенную роль.

В подгруппе больных после закрытия длительно незаживающей раны по методу Лимбергу ведущими факторами, определяющими неблагоприятный исход, являлись глубина раневого дефекта и наличие полости. Коэффициенты корреляции составили $r=0,804$ и $r=0,821$ соответственно, что указывает на доминирующее значение объемного компонента раны. В отличие от метода Тирша, площадь дефекта не демонстрировала значимой связи ($r=0,318$; $p=0,129$), что отражало вторичное значение протяженности кожного дефекта по сравнению с глубиной и пространственной конфигурацией раны.

Особое значение имело направление полости ($r=0,641$), особенно когда распространение дефекта в латеральном или краниальном направлении сопровождалось увеличением частоты краевого некроза и частичного отторжения лоскута, что связано с перераспределением давления и неравномерным натяжением тканей после пластики. Например, у пациента с глубиной раневого дефекта более 4 см и наличием полости, распространяющейся латерально, после выполнения пластики по Лимбергу формировалось адекватное кожное покрытие, однако в зоне максимального давления сохранялось сдавление глубоких тканей, что приводило к развитию краевого некроза на 12-14 сутки. При этом площадь дефекта не превышала 70 см^2 , но выраженный объемный компонент определял нестабильность результата.

Цитологические показатели в данной группе также имели значимую связь с исходами, и повышение доли дегенеративных форм нейтрофилов до $r=0,671$, а также снижение содержания фибробластов до $r=-0,617$ отражали сохранение воспалительного компонента и недостаточность репаративных процессов. Макрофаги демонстрировали

отрицательную корреляцию $r=-0,498$ ($p=0,013$), что указывало на их защитную роль в формировании зрелого раневого ложа.

При использовании пластики по Лимбергу ключевое значение имеют геометрические характеристики дефекта, прежде всего глубина, наличие и направление полости, тогда как инфекционный фактор и площадь раны играют вспомогательную роль. Именно эти параметры определяют механические условия в зоне реконструкции и формируют риск несостоятельности пластического закрытия раны пролежни.

Сопоставление результатов корреляционного анализа в общей группе и при отдельной оценке методов пластического закрытия позволило установить, что формирование неудовлетворительных исходов операций определяется совокупностью местных клинико-морфологических изменений, среди которых ведущая роль принадлежит геометрии раневого дефекта и состоянию раневого ложа. Наиболее выраженная связь с ухудшением результатов отмечена для глубины раны и наличия полостного компонента, при одновременном усилении влияния микробной обсемененности и воспалительно-дегенеративных изменений в цитограмме, тогда как макрофагально-фибробластическое звено демонстрировало защитный характер. При этом в подгруппе больных после аутодермопластики по методу Тирша на первый план выходили площадь дефекта и состояние раневой поверхности, а при кожной пластике по Лимбергу определяющее значение приобретали глубина и пространственная конфигурация полости, что отражает различие механизмов несостоятельности при данных способах хирургического закрытия.

В условиях продолжающегося давления над костным выступом формируется дефицит мягкотканного покрытия, который не устраняется даже после радикальной хирургической обработки раны. Глубокие дефекты с наличием полости характеризуются тем, что над крестцом сохраняется минимальный слой тканей, неспособный обеспечить равномерное распределение нагрузки.

После выполнения пластического закрытия данный слой оказывается в зоне максимального давления, что приводит к повторному нарушению микроциркуляции, развитию тканевой гипоксии и постепенному формированию ишемических изменений. В клинической практике это проявляется тем, что при внешне удовлетворительном закрытии дефекта на 3-5 сутки после операции появляются участки побледнения и уплотнения тканей в центральной зоне, которые в дальнейшем переходят в некроз или лизис трансплантата.

Одновременно с этим важную роль играет состояние раневого ложа, определяемое цитологической картиной, где преобладание нейтрофильного компонента с высоким содержанием дегенеративных форм отражает сохраняющийся воспалительный процесс

и недостаточную зрелость грануляционной ткани. Микробная обсемененность усиливает указанные изменения, однако ее влияние реализуется преимущественно через поддержание воспалительного фона. Высокая бактериальная нагрузка способствует сохранению инфильтрации тканей, увеличению сосудистой проницаемости и нарушению процессов регенерации. При этом видовой состав микрофлоры имеет меньшее значение по сравнению с количественной контаминацией, поскольку даже при моноинфекции при высокой обсемененности сохраняется риск нагноения и вторичной несостоятельности пластики. В клинических наблюдениях это проявлялось развитием серозно-фибринозного отделяемого и расхождением краев раны в раннем послеоперационном периоде.

Наличие полости и ее направление определяли перераспределение механической нагрузки после операции. При центральном расположении полости основное давление сохраняется в зоне крестца, тогда как при латеральном распространении формируется асимметричное натяжение тканей и неравномерное кровоснабжение лоскута. В обоих вариантах создаются условия для ишемии и последующего некроза, однако механизм развития осложнений различается. В одном случае доминирует компрессия глубоких тканей, в другом первоочередным становится натяжение и нарушение перфузии по краям раны.

Патогенез наступления неудовлетворительных результатов традиционных методов пластического закрытия дефектов мягких тканей при пролежнях крестцовой области определяется сочетанием двух ключевых механизмов. Первый связан с отсутствием достаточного объема мягких тканей над крестцом, что приводит к сохранению компрессионного воздействия и ишемии в зоне реконструкции, а второй - обусловлен расположением линии шва в зоне давления и натяжением тканей, что нарушает кровоснабжение лоскута и способствует развитию краевого некроза.

Перечисленные механизмы формируются на фоне воспалительной измененной ложи раны и усиливаются при наличии полости и высокой микробной обсемененности, что в совокупности определяет нестабильность результатов традиционных методов пластического закрытия.

ВЫВОДЫ.

1. Совокупность морфометрических и биологических факторов формирует два ключевых патогенетических механизма, определяющих неудовлетворительные результаты пластического закрытия дефектов мягких тканей у больных с пролежнями крестцовой области.

2. Выявленные закономерности находят отражение в предложенной патогенетической схеме и указывают на необходимость пересмотра традиционного подхода к пластическому закрытию пролежневых дефектов в крестцовой области. Применяемые методы ориентированы преимущественно на устранение кожного дефекта, не учитывая в полной мере объемный характер поражения и условия распределения механической нагрузки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абуалруб Н. А., Курбанова З. В., Курбанисмаилова М. Г. и др. Современные подходы к лечению длительно незаживающих ран: практический опыт // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Естественные и технические науки. - 2025. - № 5-1. - С. 199-203.
2. Воротников А. А., Румянцев Д. О., Айрапетов Г. А. и др. Реконструкция дефектов покровных тканей методом транспозиции регионарных перфорантных островковых лоскутов // Гений ортопедии. - 2022. - Т. 28, № 4. - С. 538-545.
3. Слепнев С. Ю., Балеев М. С., Рябков М. Г. Опыт хирургического лечения пролежней у пациентов с травматической болезнью спинного мозга: эффективность и риск осложнений // Неотложная медицинская помощь. Журнал им. Н.В. Склифосовского. - 2025. - Т. 14, № 2. - С. 346-354.
4. Deng Y., Liu M., Wang C. et al. Risk factors for hospital-acquired pressure injury in neurosurgery inpatients: a real-world prospective cohort study // Sci Rep. - 2025. - Vol. 15, No. 1. - P. 29327.
5. Khamdamova M.T., Khamidova Sh.Sh. Analysis of the microbiotope of cervicovaginal discharge in women with chronic cervicitis and squamous cell intraepithelial lesions of the cervix//New Day in Medicine 5(91)2026 399-403 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/5-91-2026
6. Khamdamova M.T., Kuryazova G.K. Sonoelastography in the diagnosis of endometrial cancer//New Day in Medicine 5(91)2026 267-270 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/5-91-2026
7. Khamdamova M.T., Xalilova M.T. Morphological variants of tissue reaction of the cervical epithelium in human papillomavirus infection in women of reproductive age//New Day in Medicine 4(90)2026 491-494 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/4-90-2026
8. Khamdamova M.T., Khakimboeva K.A. Ectopic pregnancy – a new look at the problem//New Day in Medicine 11(85)2025 76-80 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/11-85-2025

9. Khamdamova M.T., Khasanova M.T. Genetic mechanisms of development of endometrial hyperplastic processes in women in menopacteric age//New Day in Medicine 3(77)2025 207-211 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/3-77-2025
10. Khamdamova M.T., Akramova D.E. Immediate and long-term results of surgical treatment of genital prolapse in elderly women//New Day in Medicine 3(77)2025 201-206 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/3-77-2025
11. Khamdamova M.T., Umidova N.N. Genetic factors of genital endometriosis//New Day in Medicine 4(78)2025 82-87 https://newdayworldmedicine.com/en/new_day_medicine/4-78-2025
12. Khamdamova M.T., Akramova D.E. Genetic aspects of genital prolapse in women of reproductive age//New Day in Medicine 2(64)2024 420-426 <https://newdayworldmedicine.com/en/article/3758>
13. Emanuelli E., Higginbotham R.I., Johnson B. et al. Predictors of pressure ulcer recurrence and complications after flap reconstruction // Plast Reconstr Surg. - 2026. - (Epub ahead of print).

TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHDA MA'LUMOTLARGA ASOSLANGAN QARORLAR QABUL QILISH MEXANIZMLARI

Xamidova Setora Baxtiyorovna

Farg'ona viloyati, Farg'ona shahar
36-maktab o'qituvchisi

Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimini boshqarishning samaradorligi tobora ko'proq ishonchli ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va ularga asoslangan qarorlar qabul qilish darajasiga bog'liq bo'lib bormoqda. An'anaviy boshqaruv tizimlarida qarorlar ko'pincha rahbarlarning shaxsiy tajribasi yoki qisqa muddatli kuzatuvlarga asoslangan holda qabul qilingan bo'lsa, zamonaviy ta'lim menejmentida bunday yondashuv o'z o'rnini ilmiy tahlil va statistik ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv modeliga bo'shatmoqda. Aynan ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish (Data-Driven Decision Making – DDDM) ta'lim sifatini boshqarishning eng muhim strategik mexanizmlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuvning asosiy mohiyati ta'lim muassasasida shakllanayotgan barcha ma'lumotlarni yagona boshqaruv resursiga aylantirishdan iborat. Bunday ma'lumotlarga o'quvchilarning akademik natijalari, davomati, fanlarni o'zlashtirish dinamikasi, elektron ta'lim platformalaridagi faolligi, pedagoglarning ish samaradorligi, ota-onalar va ish beruvchilarning fikrlari, ichki audit natijalari hamda moliyaviy va tashkiliy ko'rsatkichlar kiradi. Mazkur ma'lumotlar o'zaro integratsiya qilinganda ta'lim jarayonining haqiqiy holati yuzasidan kompleks tasavvur hosil bo'ladi va boshqaruv qarorlarining aniqligi sezilarli darajada ortadi.

Ta'lim sifatini boshqarishda ma'lumotlarning hajmi emas, balki ularning ishonchliligi, dolzarbligi va tahliliy qiymati muhim hisoblanadi. Shu sababli zamonaviy boshqaruv tizimlarida ma'lumotlarni yig'ish bilan bir qatorda ularni verifikatsiya qilish, standartlashtirish va vizual tahlil qilish mexanizmlariga ham katta e'tibor qaratiladi. Chunki noto'g'ri yoki eskirgan ma'lumotlarga asoslangan qarorlar resurslarning samarasiz sarflanishiga, ta'lim sifatining pasayishiga hamda boshqaruv xatolarining ortishiga olib kelishi mumkin.

Ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvning yana bir muhim jihati - ta'lim sifati indikatorlarini muntazam monitoring qilishdir. Zamonaviy boshqaruvda sifat faqat yakuniy imtihon natijalari bilan baholanmaydi. Aksincha, o'quv jarayonining barcha bosqichlari bo'yicha ko'rsatkichlar muntazam tahlil qilinadi. Jumladan, darslarga qatnashish darajasi, mustaqil ta'lim topshiriqlarining bajarilishi, kompetensiyalarning shakllanish ko'rsatkichlari, ilmiy faoliyat natijalari, bitiruvchilarning bandlik darajasi hamda ish beruvchilarning fikrlari sifat monitoringining muhim mezonlari hisoblanadi. Ushbu indikatorlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini ta'minlaydi.

Raqamli boshqaruv platformalarining rivojlanishi ta'lim muassasalarida Business Intelligence vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. BI texnologiyalari turli manbalardan kelayotgan ma'lumotlarni yagona analitik muhitda birlashtirib, rahbarlarga interaktiv hisobotlar va vizual boshqaruv panellarini taqdim etadi. Natijada yuzlab statistik hisobotlarni alohida tahlil qilish zarurati kamayadi, rahbariyat esa muammoning kelib chiqish sabablarini tezkor aniqlash hamda strategik qarorlarni qisqa muddat ichida qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ta'lim sifatini boshqarishda prognozli tahlil texnologiyalarining joriy etilishi ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yondashuv mavjud statistik ma'lumotlar asosida kelajakdagi ehtimoliy holatlarni bashorat qilish imkonini beradi. Masalan, ma'lum algoritmlar yordamida qaysi talabalar akademik qarzdorlikka duch kelishi, qaysi fanlarda o'zlashtirish pasayishi yoki qaysi ta'lim yo'nalishlarida mehnat bozori talabi ortishi prognoz qilinadi. Bunday tahlillar ta'lim muassasasiga muammolarni oldindan aniqlash va resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi.

Biroq ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvni joriy etish faqat zamonaviy texnologiyalar bilan cheklanmaydi. Eng muhim omillardan biri — boshqaruv madaniyatini o'zgartirishdir. Rahbar va pedagoglar statistik tahlil natijalarini to'g'ri talqin qila olishi, analitik fikrlash kompetensiyasiga ega bo'lishi hamda qarorlarni faqat dalillar asosida qabul qilish tamoyiliga amal qilishi zarur. Shu bilan birga, ma'lumotlar xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va axborotdan foydalanishning axloqiy tamoyillariga qat'iy rioya etilishi ta'lim boshqaruvining ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvning yangi bosqichini boshlab bermoqda. Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish, yashirin tendensiyalarni aniqlash, o'quv jarayonining samaradorligini baholash va optimal boshqaruv qarorlarini tavsiya etish imkoniyatiga ega. Kelgusida ta'lim menejmentida sun'iy intellekt yordamida shakllantiriladigan adaptiv boshqaruv tizimlari ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biriga aylanishi kutilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish mexanizmlari ta'lim sifatini boshqarishda ilmiylik, aniqlik va samaradorlikni ta'minlaydigan zamonaviy boshqaruv konsepsiyasidir. Mazkur yondashuv raqamli texnologiyalar, analitik platformalar, prognozli modellar va uzluksiz monitoring tizimlari bilan uyg'unlashgan holda ta'lim muassasalarining strategik rivojlanishiga, boshqaruv qarorlarining asoslanganligiga hamda raqobatbardosh ta'lim muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Allayarova S.N. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari – oliy ta'lim sifati va samaradorligini oshirish omili. // Zamonaviy ta'lim, 2020, №4, 10–19-betlar.

2. Alimova, Q. Raqamli menejment texnologiyalari asosida ta'lim sifatini boshqarish tizimini takomillashtirish. Yil tadqiqotchisi – 2025. 2110-2119
3. Gulyamov S.S., Abdullayev M. Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-amaliy asoslari. — Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2020.

TA'LIM MENEJMENTIDA RAQAMLI PLATFORMALARNING INTEGRATSIYALASHGAN BOSHQARUV MODELII

Ibragimova Go'zal Abdullaazizovna

Toshkent viloyati, Qibray tumani
2- sonli Umumiy o'rta ta'lim maktab direktori

O'zbekistonda ta'lim tizimini raqamlashtirish so'nggi yillarda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim bosqichlarida turli axborot tizimlari va raqamli platformalar joriy etildi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ushbu platformalarning aksariyati alohida-alohida faoliyat yuritadi. Natijada bir xil ma'lumotlar turli tizimlarga bir necha bor kiritiladi, statistik hisobotlarni shakllantirishda takroriy ishlar yuzaga keladi, boshqaruv qarorlari esa yagona ma'lumotlar bazasiga emas, tarqoq axborotlarga asoslanadi. Bugungi kunda ta'lim menejmentining eng dolzarb masalalaridan biri aynan raqamli platformalarni integratsiyalashgan boshqaruv modeli asosida rivojlantirish hisoblanadi. Integratsiyalashgan boshqaruv modeli deganda faqat platformalarni texnik jihatdan bog'lash emas, balki ularning ma'lumot almashish mexanizmlarini, boshqaruv indikatorlarini va tahliliy imkoniyatlarini yagona tizimga birlashtirish tushuniladi. Masalan, oliy ta'lim muassasasida HEMIS tizimida mavjud akademik ma'lumotlar, masofaviy ta'lim platformalari, elektron kutubxona, moliyaviy tizim va professor-o'qituvchilar faoliyatini baholash modullari o'zaro bog'langan taqdirdagina rahbariyat ta'lim sifati bo'yicha to'liq va ishonchli tasavvurga ega bo'ladi.

Bugungi amaliyotda asosiy muammo ma'lumotlarning ko'pligida emas, balki ulardan samarali foydalanish mexanizmining yetarli emasligidadir. Ko'plab ta'lim muassasalarida platformalar hisobot tayyorlash vositasi sifatida ishlatilmoqda. Aslida esa raqamli platformalar strategik boshqaruv instrumentiga aylanishi lozim. Buning uchun platformalar nafaqat ma'lumotlarni yig'ishi, balki ularni avtomatik tahlil qilishi, xavfli tendensiyalarni aniqlashi va rahbariyatga tavsiyalar berishi zarur. Masalan, integratsiyalashgan model orqali tizim talabani davomati pasayishi, fanlarni o'zlashtirish darajasi yomonlashishi yoki akademik qarzdorlik xavfi ortayotganini avtomatik aniqlashi mumkin. Shu bilan birga, o'qituvchining yuklamasi, talabalar fikri, ilmiy faoliyati va dars sifati yagona indikatorlar asosida baholanadi. Natijada boshqaruv qarorlari subyektiv fikrlar emas, balki real ma'lumotlar asosida qabul qilinadi. Bunday yondashuv data-driven management ya'ni ma'lumotlarga asoslangan boshqaruv tamoyilining amaliy ifodasidir.

O'zbekiston sharoitida integratsiyalashgan boshqaruv modelini joriy etish uchun birinchi navbatda barcha ta'lim platformalarida yagona ma'lumot almashish standartlarini yaratish

zarur. Ikkinchidan, platformalarda shakllanayotgan ma'lumotlarni tahlil qiluvchi dashboard va analitik modullarni keng joriy etish lozim. Uchinchidan, sun'iy intellekt elementlarini qo'llash orqali ta'lim sifati, pedagoglar faoliyati va talabalar natijalarini prognoz qiluvchi tizimlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, barcha platformalarda axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish mexanizmlari xalqaro talablar asosida takomillashtirilishi kerak. Shu bilan birga, integratsiyalashgan boshqaruv modelining muvaffaqiyati faqat texnik yechimlarga bog'liq emas. Ta'lim muassasalari rahbarlari va pedagoglarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, ma'lumotlar bilan ishlash madaniyatini shakllantirish ham muhim omil hisoblanadi. Chunki zamonaviy ta'lim menejeri faqat administrator emas, balki ma'lumotlarni tahlil qila oladigan va ular asosida strategik qarorlar qabul qiladigan lider bo'lishi talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston ta'lim tizimida keyingi bosqichdagi raqamlashtirishning asosiy vazifasi yangi platformalar yaratish emas, balki mavjud platformalarni yagona integratsiyalashgan boshqaruv modeliga birlashtirishdir. Ana shundagina raqamli texnologiyalar hisobot yuritish vositasidan strategik boshqaruv mexanizmiga aylanadi. Bu esa ta'lim sifati, boshqaruv samaradorligi va resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash bilan birga, mamlakat ta'lim tizimining xalqaro raqobatbardoshligini ham oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oliy ta'limda raqamli platformalardan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar. – T.:O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, 2021.
2. Raxmonqulova, Z. Virtual laboratoriyalar va elektron resurslarning didaktik afzalliklari. – Toshkent, 2021.
3. Raxmonov, I. Oliy ta'limda raqamli ta'lim platformalarida foydalanishning didaktik imkoniyatlari. "Ta'lim va taraqqiyot ilmiy-uslubiy jurnali. 2025-yil 4-son. 351-357
4. Abduqodirov, A. Moodle, Google Classroom va Edmodo platformalarini solishtirish. – Toshkent, 2022

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH TIBBIY VA BIOLOGIK FIZIKA FANI MISOLIDA

Gaybulova Gulnora Sadullayevna

Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida “Tibbiy va biologik fizika” fanini o'qitish jarayonida talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli va innovatsion texnologiyalardan foydalanish metodikasi tahlil qilingan. Kompyuter dasturlari (MATLAB, Python), interaktiv ilovalar (VMD, GROMACS) va virtual laboratoriyalar asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlarning didaktik imkoniyatlari yoritilgan, shuningdek “Case-study” va STEAM yondashuvlari asosida ishlab chiqilgan amaliy topshiriqlar namunalari keltirilgan. Tadqiqot natijalari asosida raqamli vositalar, metodik yondashuvlar va kompetentlik komponentlari o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi kontseptual model ishlab chiqilgan bo'lib, u talabalarda kognitiv, amaliy-operatsion, motivatsion, aksiologik va refleksiv kompetentlik komponentlarini rivojlantirishdagi samaradorlikni ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetentlik, raqamli texnologiyalar, tibbiy va biologik fizika, virtual laboratoriya, Case-study metodi, STEAM yondashuvi, simulyatsiya, Web-platforma.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida jahon andozalariga mos, yuqori kasbiy kompetentlikka ega tibbiyot mutaxassislarini tayyorlash davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xalqaro standartlar asosida tibbiy ta'lim tizimini isloh qilish, xorijiy ta'lim dasturlarini joriy etish borasidagi vazifalar davlat rahbariyati tomonidan alohida ta'kidlab o'tilmoqda. Shu munosabat bilan bo'lajak tibbiyot mutaxassislarini tayyorlashda fundamental fanlardan biri bo'lgan “Tibbiy va biologik fizika” fanini o'qitish jarayonida zamonaviy raqamli va innovatsion texnologiyalardan foydalanish talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning muhim omili sifatida dolzarblik kasb etmoqda [1; 6]. Kredit-modul tizimida talabalarning yarmidan ortiq o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishlari nazarda tutilgani bois, ularni raqamli ta'lim vositalari va zamonaviy yondashuvlar bilan qurollantirish zaruriyati yanada ortmoqda [3].

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida “Tibbiy va biologik fizika” fanini o'qitish jarayonida raqamli va innovatsion texnologiyalardan foydalanish asosida talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va uning pedagogik samaradorligini asoslashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- fanni o'qitishda qo'llaniladigan raqamli ta'lim vositalarining didaktik tasnifini aniqlash;
- “Case-study” va STEAM yondashuvlari asosida amaliy topshiriqlar tizimini ishlab chiqish;
- talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan Web-platforma tarkibiy tuzilmasini asoslash;
- raqamli vositalar, metodik yondashuvlar va kompetentlik komponentlari o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiruvchi kontseptual modelni ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatish, pedagogik tajriba-sinov, so'rovnoma hamda olingan natijalarni matematik-statistik tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida “Tibbiy va biologik fizika” fanini o'qitishda qo'llaniladigan raqamli ta'lim vositalari to'rt guruhga ajratildi (1-jadval) [4].

1-jadval

№	Vosita turi	Qo'llanilish maqsadi	Rivojlanadigan kompetensiya komponenti
1	Kompyuter dasturlari (MATLAB, Python)	Biofizik jarayonlarni modellashtirish, grafik va statistik tahlil o'tkazish	Kognitiv, amaliy-operatsion
2	Interaktiv ilovalar (VMD, GROMACS)	Biologik to'qimalarning elektr va magnit o'tkazuvchanligini o'rganish	Amaliy-operatsion
3	Virtual laboratoriyalar	Xavfli va murakkab tajribalarni xavfsiz muhitda namoyish etish	Motivatsion, refleksiv
4	Web-platforma (Moodle, Google Classroom, Edmodo)	Elektron kurslar, testlar va talabalar faoliyatini monitoring qilish	Aksiologik, refleksiv

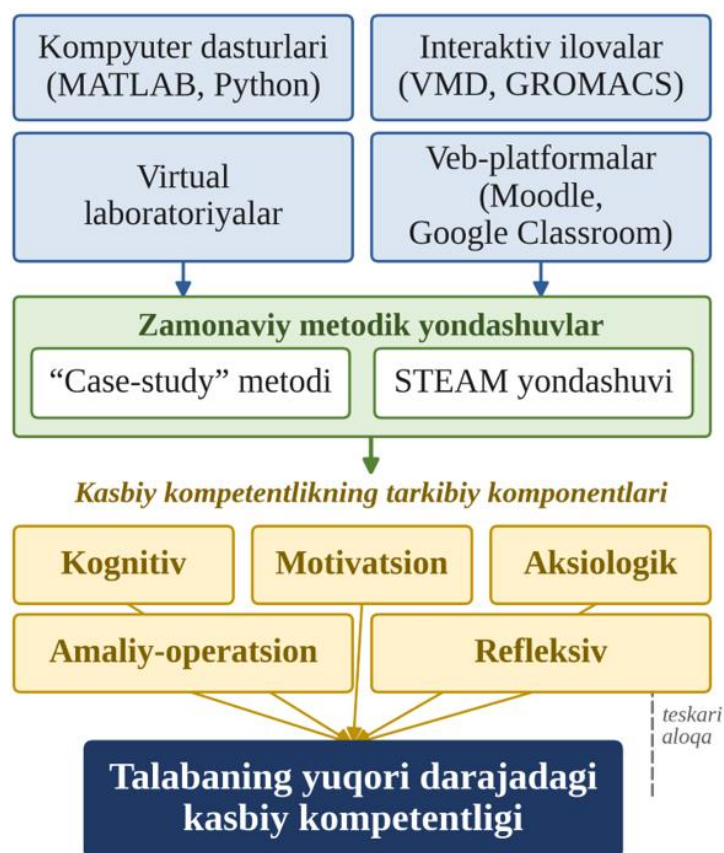

Fanni o'qitishda “Case-study” metodidan foydalanish talabalarning tanqidiy fikrlash va muammoni yechish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, “Bioakustika. Tovushning fizikaviy xarakteristikalarini. Tibbiyotda tovushdan foydalanish” mavzusi bo'yicha talabalarga real klinik vaziyat (audiometrik tekshiruv natijalarini tahlil qilish) taqdim etiladi, kichik guruhlarda muhokama qilinadi va eng maqbul yechim ishlab chiqiladi. Bu jarayon olti bosqichda muammoni qo'yish, ma'lumotlarni tahlil qilish, yechim variantlarini ishlab chiqish, bahs-munozara, amaliy bosqich va refleksiya tartibida tashkil etiladi.

STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar nazariy bilim bilan amaliy faoliyatni uyg'unlashtiradilar. Masalan, “Biologik suyuqliklarda yopishqoqlik koeffitsientini Stoks usulida aniqlash” mavzusi motivatsiya, fan asoslari, qurilma loyihasi, amaliy ish, hisoblash-tahlil hamda taqdimot-baholash bosqichlarida tashkil etilib, talabalarning kasbiy va kommunikativ kompetentligini bir vaqtning o'zida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan Web-platforma tarkibiy tuzilmasi elektron kurslar, video va multimedia materiallari, mavzuli testlar hamda talabalar faoliyatini monitoring qilish moduli asosida ishlab chiqildi. Bunday platformadan foydalanish talabalarga o'quv materiallarini istalgan vaqtda va joydan, shuningdek dunyoning turli manbalaridagi ilmiy resurslardan foydalangan holda o'zlashtirish imkonini beradi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim vositalarini tizimli qo'llash bir qator ustuvor natijalarga xizmat qiladi: birinchidan, murakkab biofizik jarayonlarni 3D texnologiyalar va virtual muhitlar orqali soddalashtiradi [5]; ikkinchidan, xavfli yoki qimmat tajribalarni xavfsiz sharoitda amalga oshirish imkonini beradi; uchinchidan, masofaviy va aralash ta'lim shakllari orqali o'quv resurslariga teng kirish imkoniyatini yaratadi; to'rtinchidan, real vaqt rejimida ma'lumotlarni vizuallashtirish va simulyatsiya qilish orqali fanni o'zlashtirish sifatini oshiradi.

1-rasm. Tibbiy va biologik fizika fanini o'qitishda raqamli texnologiyalar asosida talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish modeli

Yuqorida bayon etilgan raqamli va innovatsion ta'lim vositalari, ularga mos metodik yondashuvlar hamda bu jarayonda rivojlanadigan kasbiy kompetentlik komponentlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik 1-rasmga umumlashtirilgan modelda tasvirlangan. Model uch bosqichli tuzilishga ega: birinchi bosqichda raqamli ta'lim vositalari qo'llaniladi, ikkinchi bosqichda ular "Case-study" va STEAM kabi metodik yondashuvlar orqali o'quv jarayoniga tatbiq etiladi, uchinchi bosqichda esa talabalarda kognitiv, amaliy-operatsion, motivatsion, aksiologik va refleksiv komponentlardan iborat kasbiy kompetentlik shakllanadi. Natijalarni baholash asosida olingan teskari aloqa metodikani muntazam takomillashtirib borish imkonini beradi [2].

Xulosa qilib aytganda, "Tibbiy va biologik fizika" fanini o'qitishda raqamli va innovatsion texnologiyalardan, xususan "Case-study" hamda STEAM yondashuvlaridan tizimli foydalanish talabalarning kognitiv, amaliy-operatsion, motivatsion va refleksiv kompetentlik komponentlarini kompleks tarzda rivojlantirish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan metodika oliy tibbiyot ta'limi muassasalari amaliyotiga tatbiq etilishi, shuningdek boshqa tabiiy-ilmiy fanlarni o'qitishda ham qo'llanilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Tolipov O'.Q. Pedagogik texnologiya va mahorat. Toshkent, 2018.
2. Yusupova A.A., Kamalova S.R. Malaka va kompetensiyalarni baholash: o'quv qo'llanma. Toshkent, 2022.
3. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.N., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015.
4. Mironova S.P., Olxovskaya Ye.B., Sapegina T.A. Innovatsionniye texnologii v professionalnoy podgotovke bakalavrov: monografiya. Yekaterinburg, 2016.
5. Antonov V.F. va boshqalar. Biofizika: laboratoriya amaliyoti. Moskva, 2019.
6. Hamdamova N.M. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi: ped.f.d. diss. Toshkent, 2021.

**"YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI**
Volume 4, Issue 07, Iyul 2026

**«YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR» RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI**
4-TOM, 07-SON (31-Iyul)

MUNDARIJA

1	HUDUDIIY TURIZM SALOHİYATINI OSHIRISH: SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR G'afforova Rayhona	5-6
2	O'ZBEKISTONDA KREDIT MUNOSABATLARINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ISLOHOTLAR Hayitboyeva Durdona	7-10
3	МЕХАНИК САРИҚЛИКНИ ДАВОЛАШДА ЗАМОНАВИЙ ТЕКШИРУВ УСУЛЛАРИНИНГ РОЛИ. Нурмурзаев З.Н	11-12
4	ДИАГНОСТИКИ И ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОЙ ДИАГНОСТИКИ ПРИ ВРОЖДЕННОЙ АНОМАЛИИ ПОЧЕК И МОЧЕВЫВОДЯЩИХ ПУТЕЙ Курбоно Т	13-19
5	BUGUNGI GLOBALLASHUV DAVRIDA ONLAYN MATNLAR TARJIMASI VA TAHRIRI Shonazarov Dilnoza	20-25
6	MASOFAVIY BANK XIZMATLARI AMALIYOTIGA TA'SIR ETAYOTGAN OMILLARNING TA'SIR DARAJASI. Xolmatova Asila Menglimurod qizi	26-31
7	ONA TILIGA TAYANGAN HOLDA CHET TILINI O'QITISH MODELI G'ofurjonova Muazzamxon	32-37
8	BOYSUN M25 LOYIHASI MISOLIDA OLTINGUGURT YUTUVCHI ADSORBENTLAR CHIQINDISIDAN AYLANMA IQTISODIYOT TAMOYILI ASOSIDA RUX BIRIKMALARINI Olish Xaitmuratova Ozoda, Eshqurbonov Furqat	38-45
9	BOLALARDA SIYDIK YO'LLARI INFEKSIYALARIDA IMMUN JAVOB GENLARI POLIMORFIZMLARINING KLINIK-AMALIY AHAMIYATI Zokirov Zuxriddin, Sa'dullayeva Iroda	46-48

**"YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI**
Volume 4, Issue 07, Iyul 2026

10	O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA "QO'RQUV" KONSEPTINING METAFORIK VA MIFOLOGIK MODELLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH Sharobidinova Nargiza	49-57
11	ТУП ҚАЛИНЛИГИНИ ҒЎЗА ҲОСИЛДОРЛИГИДАГИ РОЛИ Д.Т.Жуманов, М.Н.Мадаминова	58-72
12	BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARIDA PLURIMADANIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY NAZARIY ASOSLARI Ortiqova Ruxsora	73-80
13	BOSHLANG'ICH TA'LIMDA TADQIQOTCHILIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY O'QUV MODELLARI Abidova Kamola	81-86
14	O'ZBEK XALQ SEHRLI ERTAKLARIDA MO'JIZAVIY TUG'ILISHNING NOAN'ANAVIY VA ARXAIK SHAKLLARI Ro'zmetova Sohiba	87-92
15	ONALIK DEPRESSIYASI: MADANIY XUSUSIYATLAR VA PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR Azimova Farangiz	93-95
16	HISSIYOT VA HOLAT SEMANTIK MAYDONIDA DARAJALANISH HODISASI Ergasheva G	96-98
17	SUD LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA PRESUPPOZITSIYANING AHAMIYATI VA LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI. Kurbanov, E.	99-104
18	BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING O'QISH SAVODXONLIGINI PIRLS TALABLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI Usmonova, S.& Donayeva, S	105-109
19	O'ZBEKISTON DIPLOMATIYASINING TRANSFORMATSIYASI: TASHQI SIYOSIY ISLOHOTLAR VA PROAKTIV O'RTA DAVLAT DIPLOMATIYASINING SHAKLLANISHI Abdumalikov Erkinjon	110-116
20	ЎПКАНИНГ ИССИҚЛИК ТАЪСИРИДА ШИКАСТЛАНИШИДА АТЕЛЕКТАЗЛАР МОРФОГЕНЕЗИ (ЭСПЕРИМЕНТАЛ ТАДҚИҚОТ). Жуманазаров Дастанбек, Каримов Расулбек, Султанов Бектемур	117-118

**"YANGI O'ZBEKISTONDA TABIIY VA IJTIMOIIY-GUMANITAR
FANLAR" RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI**
Volume 4, Issue 07, Iyul 2026

21	OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA O'ZGARUVCHAN TA'LIM SHAROITLARIGA MOSLASHISHNING ZAMONAVIY VOSITALARI Abdullayev Siroj	119-125
22	АНАЛИЗ ПРИЧИН И ФАКТОРОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПЛАСТИЧЕСКОГО ЗАКРЫТИЯ ДЕФЕКТОВ МЯГКИХ ТКАНЕЙ У БОЛЬНЫХ С ПРОЛЕЖНЯМИ КРЕСТЦОВОЙ ОБЛАСТИ Ражабов Достон	126-133
23	TA'LIM SIFATINI BOSHQARISHDA MA'LUMOTLARGA ASOSLANGAN QARORLAR QABUL QILISH MEKANIZMLARI Xamidova Setora	134-136
24	TA'LIM MENEJMENTIDA RAQAMLI PLATFORMALARNING INTEGRATSIYALASHGAN BOSHQARUV MODELI Ibrohimova Go'zal	137-138
25	RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH TIBBIY VA BIOLOGIK FIZIKA FANI MISOLIDA G'aybulova Gulnora	139-143
	OUTLINE	144-146